No. 84] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया
बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां
साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणानिः-
श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVARI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI,

BY

Srinivâsa Pandit or Ravji Mahârâja,

EDITED WITH AVATARANIKAS. BY

Râma Sâstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed by Hari Das Gupta, Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS.
BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—८४

अथ लक्ष्मीसहस्रम् ।

बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया ऽवतरणिकया च समलङ्कृतम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यत्प्रकाशात्प्रकाशन्ते देहेन्द्रियमनोधियः ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तमात्मानमुपास्महे ॥ १ ॥
अखण्डचण्डपाखण्डखण्डिपाण्डित्यमण्डिताम् ।
शुभाङ्गीं कुटिलापाङ्गीं शारदां शुभदां नुमः ॥ २ ॥
पादाधःकृतहेमपुष्करदला नेत्रत्रयेणोज्ज्वला
धम्मिल्लव्यतिषक्तमल्लिमुकुला हालामदव्याकुला ।
उत्तुङ्गस्तनमण्डला हतखला दीप्यन्महश्शृङ्खला
साऽब्जाऽभीतिगदारिपाणिकमला विन्ध्यालया पातु नः॥३॥
दिग्व्याप्तैर्युधि यो ऽट्टहासनिनदैर्ब्रह्माण्डमान्दोलयन्
देवद्वेषिविभञ्जनैकपटुधीर्दुर्वारवेगाऽऽकुलः ।
शूलप्रोतहिमाद्रिसन्निभमहाशुण्डालगण्डोच्छल-
द्रक्तासारविचित्रितस्त्रिनयनः पायान्महाभैरवः ॥ ४ ॥
वन्दे ऽतिकारुण्यमगण्यपुण्यदाक्षिण्यलावण्यगुणं शरण्यम् ।
सत्सेवितं तं कुलदैवतं मे ननादितन्द्रं(?)प्रभुरामचन्द्रम् ॥५॥
साराऽसारविवेकतः प्रतिदिनं मारादिचोरावले-
र्यः सन्तापपरम्पराकुलजनोद्धाराय ताराधिपः ।
पूर्णा येन शिवाख्यभूमिपतये दत्तैहिकाऽऽमुष्मिक-
श्रीः सोयं प्रपितामहो मम पुनर्वर्वर्ति सिद्धेश्वरः ॥ ६ ॥
विघ्नप्रत्यूहसंहर्ता सिद्धराजो विराजते ।

यल्लीलया विमलया शिवः सन्तोषसंभृतः ॥ ७ ॥

अर्थः–अत्र सिद्धराजो मत्प्रपितामहो गणेशश्च । शिवस्तच्छिष्यः शिवाजी राजा हरश्च ॥ ७ ॥

तमेव तपतां वरं परगुरुं प्रकाशप्रदं
नमामि यदनुग्रहं नवनवोत्सवं लेशतः ।
श्रयन्कुवलयं नयन्सकरवीरराजश्रियं
स्फुरत्प्रचुरतारको महति सत्पथे वर्तते ॥ ८ ॥

अर्थः–तपतां तपस्विनां प्रकाशकानां च वरं तं सिद्धेश्वरं रविं च । प्रकाशः स्फूर्तिरातपश्च । इन्दीवरं भूवलयं च । स प्रसिद्धशिवाजीसंज्ञः करवीरपुरराजः सकलवीरराजश्च । षोडशकलासहितः विशिष्टा इरा नीहाररूपा यस्मात्स चासौ राजा चन्द्रश्च । तारा मुक्ताश्च । सत्पथे सन्मार्गे आकाशे च ॥ ८ ॥

अपि च–

वेदा यस्य वशंवदाश्चिरतरं छात्राणि शास्त्राणि षड्
वागीशापि वशाऽनुशासनविधौ का वा कलानां कथा ।
कीर्तिश्रीद्युतयोपि यस्य कृतयो लोकस्तुतेर्भूमयः
सर्वज्ञः स पितामहो विजयते श्रीरामचन्द्रो मम ॥ ९ ॥
भृतकामो गुणग्रामो रामो दामोदरप्रियः ।
कलयेयुर्न कुशलाः कथमेनं बलाधिकम् ॥ १० ॥

अर्थः–ब्रह्मवित्त्वात्पूर्णकामः कामपालश्च । रामः एतन्नामा मत्पितामहो बलरामश्च । दामोदर एतन्नामा तच्छिष्यः कृष्णश्च । बलं शारीरं बौद्धशास्त्रीयं विज्ञानजं चेत्यनेकधा अन्यत्र स्पष्टम् । कुशला इति कर्तृपदम् ॥ १० ॥

अलञ्चकार विपुलं महाराजकुलं तु यः ।
तं राममेव जानीमो वयं परशुभोदयम् ॥ ११ ॥

अर्थः—अलङ्कृतं चकार निवारितं च । महाराजः शिवाजी क्षत्रियाश्च । कुलं गृहं वंशश्च । रामं भार्गवश्च । परस्य शुभस्य उदयो यस्मात् परशोर्भार्याः कान्त्याश्चोदयो यत्रेति च॥११॥

नानाभावाश्रयो रामः सदामोदरसंश्रितः ।
सदाशिवानन्दकरो यद्गुणप्रकरः परः ॥ १२ ॥

अर्थः—नानामहाराजभाऊमहाराज इति नामकाऽनुजद्वयस्य आश्रयभूतः स्वयं बाबामहाराज इत्यपरनाम्ना ख्यातः । अन्यत्र नानाभावानां सात्त्विकभावानामाश्रयभूतः । रामः पूर्वोक्तः श्रीमान् दाशरथिश्च । स दामोदरनाम्ना छात्रेण संश्रितः सर्वदामोदरसंश्रितश्च । शिवाजी रुद्रश्च ॥ १२ ॥

नमो ऽस्तु रामचन्द्राय ज्योत्स्नाविस्तारकारिणे ।
कलया ऽमलया यस्य शिव आनन्दभाग्भूत् ॥ १३ ॥

अर्थः—ज्योत्स्ना एतन्नामा प्रातिशाख्यलक्षणाभिधायको ग्रन्थश्चन्द्रिका च । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १३ ॥

तमेव बुद्धिविद्याश्रीप्रदातारं दयार्णवम् ।
षडक्षरोपदेष्टारं मत्सर्वस्वं नमाम्यहम् ॥ १४ ॥

अपि च—

येषां रसज्ञारङ्गान्तर्वाग्देवी नर्तकीयति ।
श्रीमतस्तातपादांस्तान्वन्देहं कृष्णपण्डितान् ॥ १५ ॥

तत्सुतेन श्रीनिवासपण्डितेन मनोहरा ।
लक्ष्मीसहस्रे क्रियते टीकेयं बालबोधिनी ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासव्याकरणादिकम् ।
प्रमाणं संशयोच्छित्त्यै तावन्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ १७ ॥

प्रायोऽनुप्रासयमकसद्भावात्तन्न दर्श्यते ।
अर्थालङ्कारवृत्तानि प्रतिपद्यं समासतः ॥ १८ ॥
प्रदर्श्यन्ते न संसृष्ट्यादिकं विस्तरभीतितः ।
सुगमानां दुर्गमानां पदानामपि सर्वशः ॥ १९ ॥
व्याख्यानं लिख्यते त्वेतद्यावद्बुद्धिबलोदयम् ।
गृह्यतां सङ्गतं यत्तत् त्यज्यतां यदसङ्गतम् ॥ २० ॥
पौलस्त्यादिनिशाचरव्रजमहाभारार्तया ऽनन्तया
विज्ञप्तिं गमितो विधिः सह सुरैर्गत्वा पयोधेस्तटम् ।
यं प्रस्तुत्य यदाज्ञया दिविषदः स्रष्टुं वनौकोगणे-
ष्वारम्भं कलयाश्चकार तमजं रामं नमस्कुर्महे ॥ २१ ॥

इह खलु सकलसकलकविमूर्धन्येन निगमाऽऽगमसर्वस्व-विदां प्रेक्षावतामग्रगण्येन श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिपण्डितेन निखिलवि-श्वगुणदोषप्रतिपादकविश्वगुणादर्शकाव्यकरणप्रमादादनिर्वाच्य-व्याधिसमापन्नतया बहुतरानिर्वेदमुपजग्मुषा पुनस्तत्परिहारार्थं निर्गुणस्यापि परमात्मनः पारमैश्वर्यसम्पादकमुच्चावचप्रपञ्चोपा-दानविषयं च श्रीरमादेव्याख्यं दैवतमेवैतस्य कुशलाऽकुशल-निर्वर्तकतया शरणीकरणीयत्वेनैकान्तिकं मन्वानेन 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादिमम्मटभट्टादिविधानस्य सत्काव्यपरतां 'का-व्यालापांश्च वर्जये'दित्यादिनिषेधस्य भाणाद्यसत्काव्यविषयत्वं च निश्चितवता श्रीस्तोत्रसहस्रकं चिकीर्षुणा ऽविगीतशिष्टा-चारविषयत्वात्परिशेषाऽनुमानाच्च निर्विघ्नपरिसमाप्तिफलकं च वस्तुनिर्देशपूर्वकनमस्क्रियात्मकं मङ्गलं स्वयमाचरता शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्यते—

लक्ष्मीचरणराजीवलाक्षालक्षितवक्षसे ।
विश्वसर्गादिलीलाय वेङ्कटब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्म्याश्चरणौ पादावेव राजीवे कमले मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तयोर्लाक्षया अविदारिताख्यरतिबन्धलग्नया लक्षितं चिन्हितं वक्षो यस्य तस्मै । पुनः विश्वस्य सर्वस्य जगतः सर्गादि सामान्ये नपुंसकम् । आदिशब्देन पालनलयावपि गृह्येते । तदेव लीला क्रीडा यस्य तस्मै । अत्र श्रुतिः—' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति । ' जन्माद्यस्य यतः' लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायौ च । वेङ्कटाख्यब्रह्मणे नमः प्रह्वीभावो ऽस्तु । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चेति च-

---

अथाऽवतरणनिःश्रेणिका ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

विज्ञानघनमानन्दरससन्दोहतुन्दिलम् ।
शाश्वतं श्रेयसे नित्यं वाग्ब्रह्म समुपास्महे ॥ १ ॥

श्रियं प्रपद्य प्रतिपद्यमस्याः सुखाऽवताराय पुरस्करोति ।
लक्ष्मीसहस्रोपरिशोभमानां निःश्रेणिकां सम्प्रति रामशास्त्री ॥ २ ॥

श्रीनिवासविवृते ऽपि विस्तराच्छ्रीनिवासमहिषीसहस्रके ।
स्वाशयं सुविशदं वितन्वती स्वाशया मम न गीर्गतिर्वृथा ॥ २ ॥

१ अथ पञ्चविंशतिस्तबकैर्भगवतीं लक्ष्मीं देवीं तुष्टूषुः श्रीमान् वेङ्कटाध्वरिनामा कविवर्य आदौ प्रारम्भस्तबकमारिप्सुर्विश्वसर्गादीति प्रारम्भलिङ्गं निर्दिशन् मायाशबलितस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणतामवधारयंस्तद्रूपं रमापदपद्मयावकरसलाञ्छितवक्षःस्थलं विलासमात्रकृतजगद्रचनादिकार्यं भगवन्तं वेङ्कटाचलपतिं प्रणमन् मङ्गलमाचरति ।

तुर्थी। अत्र यद्यप्यस्त्वित्यध्याहारे क्रियाहीनमशरीरमित्युक्तत्वादशरीरत्वदोषः। तथा चोक्तमलङ्कारतिलके-'स्फुटप्रतीयमानायाः क्रियायाः पद्ये अभावेपि न दोष इत्यभिधाय तत्रैवोदाहृतं-'हृदयं त्वयि राघवे' इति। अत्रास्तीति स्फुटतरा क्रियाऽतो न दोष इति। युक्तं चैतत् 'अस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्ती'ति भाष्यात्। भवन्तीति लटः संज्ञेत्यपि तत्रैव। अत्र रतिसमयलग्नलाक्षाचिन्हस्य सर्वदा हृदि धारणाच्छ्रियां प्रकृष्टप्रेमास्पदत्वं ध्वन्यते। तेन च स्वाश्रयाऽपेक्षया स्वप्रियतमाश्रयस्य भगवतो ऽतीव प्रियत्वेन तदाश्रयितुः क्षिप्रकार्यसिद्धिरिति श्रीस्तोत्रे कवेः परिकरः। अविदारितबन्धलक्षणं शृङ्गारशास्त्रे 'नारी स्वपादौ दयितस्य वक्षःस्थितौ समालिङ्ग्य करद्वयेन। किंचिन्नतोरू रमते तदासौ प्रोक्तो मुनीन्द्रैरविदारिताख्य' इति। अनुष्टुब् वृत्तम्। तद्भेदो युग्मविपुला पथ्यावक्त्रं चेति। 'यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता' 'युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तित'मिति लक्षणद्वयमपि वृत्तरत्नाकरे। अत्र लाक्षालक्षितवक्षस इत्यनेन व्यङ्ग्यः सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः। भगवद्गतप्रेमरूपरतिस्थायिभावस्य श्रीरहोभ्यामालम्बनोद्दीपनविभावाभ्यां कटाक्षाद्यनुभावेन हर्षादिव्यभिचारिणा च पुष्टत्वात्। तदुक्तं रसमीमांसायां-'तत्र स्त्रीपुंसगतं प्रेम रतिः स्थायिभावोत्र। शृङ्गाररसे कान्ता रहश्च भवतो विभावौ द्वौ॥ अनुभावः शृङ्गारे विज्ञैरुक्तः कटाक्षादिः। शङ्का ऽसूया ग्लानिर्व्याधिर्द्वेधा स्मृतिर्मतिश्चिन्ता॥ औत्सुक्यं चापल्यं व्रीडा हर्षस्तथोन्मादः। जडता मदो विषादो धृतिरवहित्था सुषुप्तिश्च॥ द्विविधेपि च शृङ्गारे व्यभिचारिण एतएवोक्ता' इति। अस्मिन्पद्ये समासबहुलत्वाद्गौडी रीतिः। तल्लक्षणं वाग्भट्टालङ्कारे-'द्वे एव रीती

गौडीया वैदर्भी चेति सान्तरे । एका भूयःसमासा स्यादसमस्तपदा परे'ति । तन्मते द्वे एव रीती । संदर्भस्य स्फुटमध्यत्वादर्थस्य च प्रौढत्वान्मध्यमाऽऽरभटी वृत्तिश्च । मतापरुद्रे ऽस्याः सर्वसाधारण्यस्योक्तत्वात् । लघुगुरुवर्णमिश्रणान्मध्या गतिश्च । एतल्लक्षणमलङ्कारतिलके । अर्थव्यक्तिः ओजः प्रसादः और्जित्यं गाम्भीर्यमित्यादयो गुणाश्च काव्यादर्शोक्तलक्षणानुसारेण यथायथं ज्ञेयाः । अत्र शब्दालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासः । 'तुल्यश्रुत्यक्षरा वृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुण' इति वाग्भट्टः । अयं छेकाऽनुप्रासो लाटाऽनुप्रासश्चेति द्वेधा । अस्य लक्षणविस्तारो ऽस्मत्कृतचम्पुभारतटीकायां द्रष्टव्यः । अर्थाऽलङ्कारो रसवान् रूपकं च । कविगतभगवद्रतिरूपव्यभिचारिभावाऽङ्गत्वेन शृङ्गारोपन्यासात् । चरणविषयस्य विषयिणा ताद्रूप्यरञ्जनाच्चेति । लक्ष्मीचेसारम्भे तगणस्य 'तो व्योम शून्यं फल'मिति फलाऽभावोक्त्या प्रयोगाऽनर्हत्वे ऽपि 'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोपि वे'ति प्रामाण्याददोष इति दिक् ॥ १ ॥

असदृशमरुणाब्जदृशं
प्रस्फीतपयोधरस्फुरन्मूर्त्तिम् ।
मनसि दधीमहि सततं
लोकानां मातरं च पितरं च ॥ २ ॥

असदृशमिति । नास्ति सदृक्समाना समानश्च यया येन

---

२ इदानीं निरुपमां कोकनदसमाननयनां पीवरकुचभरलसत्काठिन्यां लोकजननीं रमादेवीं, निस्तुलं रविशशिलोचनं सजलजलदनीलदेहं जगत्पितरं भगवन्तं नारायणं च हृदि धारयेमेति तयोः सार्वकालिकीं निजमनसि स्थितिमाशासान आह ।

तां तं च । निरुपमां निरुपममित्यर्थः । तथा अरुणाब्जे इव दृशौ नेत्रे यस्याः । अन्यत्राऽरुणः सूर्यः अब्जश्चन्द्रः तौ दृशौ यस्य तम् । अरुणो भास्करेऽपि स्यात्, अब्जो जैवातृक इति चाऽमरौ । 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति मुण्डकश्रुतेः । 'चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे' इति स्मृतेश्च । पुनः प्रस्फीतयोः पीनयोः पयोधरयोः स्तनयोः अन्यत्र प्रस्फीतः सतोयो यः पयोधरो मेघस्तद्वच्च स्फुरन्ती शोभना मूर्तिः काठिन्यं कायश्च यस्या यस्य तां तं च । लोकानां जगतां मातरं रमां पितरं वेङ्कटेशं च मनसि सततं दधीमहि स्थापयेम । आशंसायां लिङ् । वयमिति शेषः । अत्रोभयोरपि स्तव्यत्वेन प्रकृतश्लेषः । गीतिर्वृत्तम् ॥२॥

पुनः स्वस्य कवनशक्तिप्राप्त्यर्थं रमामेव स्तौति—

प्रातरम्बुजविडम्बिलोचनां मातरं त्रिजगतामुपास्महे ।
शीतरम्यकरुणावलोकनैर्या तरङ्गयति मङ्गलानि नः ॥ ३ ॥

प्रातरिति । या लक्ष्मीः शीतानि रम्याणि करुणया ऽवलोकनानि तैः कटाक्षैरित्यर्थः । नो ऽस्माकं मङ्गलानि धर्मार्थकाममोक्षाख्यानि तरङ्गयति विस्तारयति तां प्रातःकालीनं यदम्बुजं तद्विडम्बयतः अनुकुर्वतः लोचने यस्यास्तां त्रयाणां लोकानां मातरं श्रीदेवीमुपास्महे । वयमिति शेषः । तन्महिमा ऽग्रे ऽभिधास्यते । अत्र रथोद्धतावृत्तम् । उपमालङ्कारश्च ॥ ३ ॥

---

३ अधुना शीतलमनोरमैर्दयाकटाक्षैरस्मच्छुभविवर्धिनीं प्रातस्तनकमलसमाननयनां त्रिलोकीमातरमुपास्महइति निजशुभावाप्तये आह ।

अथ स्वगुरुवर्गं प्रणमति–

आचक्रायुधमा च मामकगुरोराचार्यवर्गं भजे
मध्यस्थैरिह नाथयामुनमुखैर्मान्यैः सनाथीकृतम्।
क्षीराम्भोधिसुतापयोधरपयःपूरा इवोदित्वरा
यद्वाचां विसरा जगन्ति नितरामुज्जीवयन्ति स्वयम् ॥४॥

आचक्रेति। क्षीराम्भोधेः क्षीरसागरस्य सुता लक्ष्मीः तस्याः पयोधरयोः स्तनयोः पयःपूराः दुग्धप्रवाहा इव उदित्वरा उदयनशीलाः यद्वाचां येषां नाथयामुनप्रभृतीनां वाचां वाणीनां विसराः समूहाः जगन्ति भुवनानि नितरामत्यन्तं स्वयमितराऽनपेक्षत्वेनोज्जीवयन्ति आनन्दयन्तीत्यर्थः। इहाऽस्मिन् गुरुवर्गे मध्यस्थैर्मध्यवर्तिभिः तैर्नाथश्च यामुनश्च तत्संज्ञकावाचार्यौ मुखमिव मुख्यौ येषां तैः मान्यैः कीर्तिमद्भिः पुरुषैः सनाथीकृतं युक्तमित्यर्थः। रतिसुखसनाथमित्यादिदर्शनात्। चक्रायुधः श्रीविष्णुस्तमभिव्याप्येत्याचक्रायुधम्। आङ्मर्यादाऽभिविध्योरित्यव्ययीभावः। आ च मामकगुरोर्मद्गुरुमभिव्याप्य। आङ्मर्यादावचनइति कर्मप्रवचनीयत्वे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। अत्रोपसर्गगतित्वाऽभावादाङो व्यवधाने ऽपि न दोषः। ते प्राग्धातोरिति नियमात्। आचार्यवर्गं गुरुसङ्घं भजे सेवे। अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

---

४ साम्प्रतं निजकवितायाः सम्प्रदायशुद्धिं फलतः प्रदर्शयितुमिन्दिराकुचक्षीरप्रवाहा इव यद्वाग्विसराः स्वयं लोकानतीवोज्जीवयन्ति तां नारायणादारभ्य मध्यवर्तियामुननाथादिशोभितां निजदेशिकवेङ्कटनाथवेदान्ताचार्यपर्यन्तामाचार्यपरम्परां भजते।

अथाऽऽदिकवित्वाद्वाल्मीकिं प्रणमति—

जलधिदुहितुः स्तुत्या सत्या सती मम भारती
रचयतु नमो वाचे प्राचेतसाऽऽननजन्मने ।
भवदवभवं तापं लोपं नयन्त्यनया यया
भुवि सुलभतां नीता सीताचरित्रसुधाझरी ॥ ५ ॥

जलधीति । यया भवः संसारस्तापहेतुत्वाद्दवो ऽरण्याग्निः । दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । तस्माद्भवो जन्म यस्य तं तापं लोपं नाशं प्रति नयन्ती सीतायाश्चरित्रमेव सुधाझरी सुलभतां नीता प्रापिता तस्यै प्रचेता वरुणस्तस्यापत्यं प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्याऽऽननान्मुखाज्जन्म उद्भवो यस्यास्तस्यै वाचे आदिकाव्यरामायणायेत्यर्थः । अनया प्रकृतोपक्रान्तया जलधिदुहितुः श्रीलक्ष्म्याः सत्या यथार्थया स्तुत्या स्तोत्रेण सती शुचिभूता मम भारती वाणी नमः रचयतु करोत्वित्यर्थः । हरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अथ विष्णुपुराणकरणत्वेन वैष्णवमुख्यत्वात्पराशरं स्तौति—

पराशरमुनीशितुः प्रणतिकर्म कुर्मस्तरा-

———

५ सम्प्रति यया जनानां संसारदावाऽनलजं सन्तापं शमयन्ती लक्ष्मीरूपसीताचरिताऽमृतझरी भुवि सौलभ्यं प्रापिता तस्यै श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिमुखोदितायै वाचे साध्व्या लक्ष्मीस्तुत्या साधुतामुपगता मद्वाग् नमस्कारं करोत्विति सीतामाहात्म्यप्रतिपादकमादिकाव्यं रामायणं प्रणमति ।

६ अधुना ऽहीनगुणशोभितैः (समधिकपाण्डित्यादिगुणाऽलङ्कृतैः, सर्पेन्द्रशेषरूपरज्जुशोभितैश्च) अमृतसाधनोत्कण्ठिभिः (मुमुक्षुभिः,

महीनगुणशोभितैरमृतसाधनोत्कण्ठिभिः ।
यदीयकृतिसिन्धुना विमथितेन यत्नाद्बुधैः
प्रकाशमिह नीयते परमपूरुषप्रेयसी ॥ ६ ॥

पराशरेति। अहीनाः संपूर्णाः गुणाः सौजन्यादयः अन्यत्राऽहीनः सर्पश्रेष्ठः स एव गुणो मन्थनरज्जुस्तेन 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकि'मिति वचनात्। शोभितैः पुनः अमृतं मोक्षः सुधा च। श्रेयो निःश्रेयसाऽमृतं, पीयूषममृतं सुधेत्युभयत्राप्यमरः। तस्य साधने उत्कण्ठिभिरुत्कण्ठायुक्तैः। बुध्यन्ते इति बुधा विद्वांसो देवाश्च तैः। ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा इति विश्वः। तैर्विमथितेन यस्य पराशरमुनेरियं यदीया कृतिः पराशरपुराणरूपा सैव सिन्धुर्दुरवगाहत्वादब्धिस्तेन इहास्मिन् लोके परमपूरुषस्य श्रीविष्णोः प्रेयसी प्रियतमा लक्ष्मीः प्रकाशं प्रकटीभावं नीयते तस्य मुनीनामीशिता नियन्ता चेति पराशरश्चासौ मुनीशिता च तस्य प्रणतेः प्रणामस्य प्रणतिरूपं वा कर्म कुर्मस्तरामतिशयेन कुर्मः। प्रसिद्धं हि पराशरपुराणे श्रीमाहात्म्यं समुद्रादाविर्भूतेति च। पृथिवीवृत्तम्। अप्रकृतश्लेषश्च॥६॥

अथ स्वदेशिकं स्तौति—

पीयूषोद्धरणेच्छुभिश्च) बुधैः (पण्डितैर्देवैश्च) प्रयत्नात् विमथितेन (स्वभ्यस्तेन विलोडितेन च) यदीयरचनासागरेण भगवती लक्ष्मीः प्रकाशं प्राप्यते तस्य पराशरमुनीश्वरस्याऽतिशयेन नमस्क्रियां कुर्म इति लक्ष्मीमाहात्म्यप्रतिपादकविष्णुपुराणप्रणेतारं तत्रभवन्तं पराशरमुनिं नमस्करोति।

दद्यादद्य कुदृष्टिसर्पगरुडस्त्रय्यन्तविद्यागुरुः
श्रीमान् वेङ्कटनाथदेशिकमणिः श्रेयांसि भूयांसि मे ।
दत्से दृष्टिलवेन देवि भजतां या त्वं विभुत्वं रमे
तस्या हन्त तवापि येन विभुता सुष्ठु प्रतिष्ठापिता॥ ७॥

दद्यादिति । हे रमे! या त्वं भजतां भक्तानां दृष्टिलवेन कटाक्षलेशेन विभुत्वम् ईश्वरत्वं दत्से ददासि, हन्त विस्मये, तस्यास्तादृक्प्रभाववत्या अपि तव विभुता प्रभुता येन वेङ्कटनाथदेशिकमणिना सुष्ठु सम्यक्प्रतिष्ठापिता । विशिष्टाऽद्वैतस्य सिद्धान्तितत्वात् । सः कुदृष्टिरज्ञानदृष्टिः स एव घातकत्वात्सर्पस्तस्य गरुड इव गरुडो नाशकः । तथा त्रय्यन्तविद्यानां वेदान्तानां गुरुराचार्यः श्रीमान् श्रीसहितो वेङ्कटनाथ एव देशिकमणिर्गुरुवर्यः मे मह्यं भूयांसि बहूनि श्रेयांसि धर्मादिलक्षणानि अद्य दद्याद्ददातु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अथ स्वनिर्विण्णतां दर्शयति—

श्रीतज्ज्योतिःशिखरिनगरीसागराऽम्भोधरादे-
र्जल्पं जल्पं जलजनिलये हन्त मिथ्यासमृद्धिम् ।

---

७ अथ हे रमे ! या त्वं सेवमानानां निजकटाक्षविक्षेपलेशमात्रेण विभुत्वं (प्रभुत्वं) ददासि तस्या अपि ते विशिष्टाऽद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनेन विभुता (व्यापकता) येन प्रतिष्ठापिता स परविभुताप्रदत्वद्विभुत्वव्यवस्थापको मिथ्यादृष्टिरूपभुजगवैनतेयस्वरूपो वेदान्ताचार्यः श्रीमान् वेङ्कटनाथनामा गुरुवरो मह्यमतिबहुलानि स्फूर्त्यादीनि शुभानि ददात्विति निजगुरुप्रसादमभ्यर्थयते ।

८ इदानीं हे कमलालये ! मम वाग् वारं वारं शशिशैलपुरसमुद्रजलधरादिमिथ्यासंपद्वर्णनेनात्मानं चिरतरं विगलयन्ती आ-

निर्विण्णा मे ननु भगवती भारतीयं त्वदीयं
स्तोत्रं चित्रं स्फुरति जननि स्वैरमारब्धुकामा ॥ ८ ॥

शीतेति। भो जलजनिलये कमलवासिनि! शीतज्योतिश्चन्द्रः शिखरी पर्वतः नगरी पुरी सागरः सिन्धुरम्भोधरो मेघः। आदिशब्दान्नरवरभ्रमरादयस्तदादेर्मिथ्यासमृद्धिं हन्त खेदे जल्पं जल्पं वर्णयित्वा वर्णयित्वा। णमुलन्तमेतत्। ननु निश्चयेन निर्विण्णा निर्वेदं प्राप्ता खिन्नेति यावत्। मे मम भगवती इयं भारती त्वदीयं चित्रं बहुप्रासयमकश्लेषादिगर्भितं स्तोत्रं स्वैरं यथेच्छं सर्वसम्भवत्वात् आरब्धुं प्रारब्धुं काम इच्छा यस्यास्सा स्फुरति। अहो मद्भाग्यमित्यर्थः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८ ॥

मदाऽन्धक्षोणीपत्यपसदमनःप्रीणनकृते
नमस्कारं ब्रूमो भगवति चमत्कारवचसे।
विधात्रीमानन्दं विपुलमिह चाऽमुत्र च तव
स्तुतिं प्रस्तौत्वंहोभरनिरसनायाऽद्य रसना ॥ ९ ॥

मदाऽन्धेति। हे भगवति! मदस्त्रिविधः 'विद्यामदो धनमदस्तथैवाऽऽभिजनो मद' इत्युक्तलक्षणः। तेनाऽन्धानां क्षोणीपतीनां

सीत, परमिदानीं त्वत्कृपया ततो निर्वेदमुपगता सती तत्त्वमवबुद्ध्य चित्रे ते स्तोत्रे स्वैरं प्रवर्तते, तत्र निदानं त्वत्करुणैवेत्याह।

९ अथ स्ववैभवमदमत्तनीचनृपतिमनःप्रसादनाय प्रवर्तमानायै चाटुवाचे दूरत एव प्रणामं ब्रूमो, मास्तु कथं चिदपि तस्यास्तदर्थां प्रवृत्तिः, किन्तु मदीया जिह्वा निखिलकलुषनाशायैहिकामुष्मिकसुखभरप्रदात्रीं त्वत्स्तुतिमेवाऽऽरभतामिति राजादिप्रसादनं परित्यज्य त्वत्प्रसादनायैव मे प्रवृत्तिरास्त्वित्याह।

राज्ञां ये ऽपसदा नीचाः तेषां मनसः प्रीणनं सन्तोषस्तं करोति तस्मै चमत्कारवचसे ऽलङ्कृतवाक्याय नमस्कारं ब्रूमः न कुर्म इतिं भावः। तर्हि किं करोषि ? तदाह—इह भूलोके अमुत्र स्वर्गादौ विपुलं बहुलम् आनन्दं विधात्रीं कुर्वाणां तव स्तुतिम् अद्य मे रसना जिह्वा अंहसः नरस्तोत्रजन्मादिपापस्य भरस्य निरसनाय प्रस्तौतु प्रारभतामित्यर्थः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

अथ स्वमनोरथं प्रकटयति—

तत्ताहृग्रचनाविदग्धरसनाकण्डूतिनिर्धूतये
केचिन्नीचविचारगोचरगिरो ग्रथ्नन्तु मिथ्याकृतीः ।
स्वं वाग्ब्रह्म पुराणजिह्मगशिरःकम्पावहं पावनी-
कर्तुं देवि वयं पुनस्तव कथारम्भाय जृम्भामहे ॥ १० ॥

तदिति। नीचविचारः अज्ञलोकस्तुतिस्तद्गोचरास्तद्विषयिण्यो गिरो येषां ते केचित्कवयः काव्यकर्तारः तादृश्या विदग्धायाश्चतुराया रसज्ञाया जिह्वायाः कण्डूतेर्निर्धूतये नाशाय मिथ्याकृतीः असत्यकविताः ग्रन्थन्तु निबध्नन्तु। वयं वेङ्कटाध्वरिणस्तु स्वं स्वकीयं वाग्रूपं ब्रह्म पावनीकर्तुं पवित्रीकर्तुं पुराणस्य पुरा-

१० ननु मिथ्याभूते राजादिवर्णने स्वाभाविक्येव जनानां प्रवृत्तिस्तत्रैव. तवापि प्रवृत्तिरस्त्विति चेत्, अस्तु क्षुद्रचित्तनृपादिप्रवृत्तवाचां केषांचित् सरसकाव्यरचनाकुशलनिजजिह्वाखर्जूविनोदनाय मिथ्यारचनायां प्रवृत्तिः, परं वयं त्वत्कृपयाऽऽरूपशेषभुजगशिरःसहस्रकम्पकारकं निजं वाग्ब्रह्म पावयितुं त्वत्कथाऽऽरम्भायैवोत्सहामहे इति स्वभावसरसाया निजवाचः कुपात्रे प्रयोगो नाऽस्मभ्यं रोचते ऽतस्त्वत्स्तोत्रे एवाऽस्मत्प्रवृत्तिरिति वदन् अनुषङ्गतो निजवचोगौरवं लोकप्ररोचनायै प्रकटयति ।

तनस्य सर्पस्य शेषस्येति यावत् शिरःकम्पः श्लाघार्थः तदावहं तत्कारकं यथा स्यात्तथा तव लक्ष्म्याः कथारम्भाय जृम्भामहे प्राशस्त्येन प्रवर्तामहे। शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

इदानीं स्वाऽभिमानं परिहरति—

शय्या शब्दगणाऽनुशासनचणा छन्दोमयं वाहनं
सोदर्यस्तु कलानिधिस्तव रमे सूनुश्च वाणीपतिः।
तस्यास्ते पुरतः स्तवं मितमतिः प्रोज्जृम्भितं श्रावयन्
गुञ्जाविक्रयिणः श्रयामि पदवीं माणिक्यपुञ्जापणे॥ ११॥

शय्येति। हे रमे! तव शय्या शेषः शब्दगणः शब्दसमूहस्तदनुशासनं सूत्रभाष्यं पतञ्जलिः शेषाऽवतारो भाष्यकृदिति प्रसिद्धं तेन वित्ता। तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपाविति चणप्प्रत्ययः। वाहनं तु छन्दोमयं वेदप्रचुरम्। श्रूयते हि 'सुपर्णोसि गरुत्मान् त्रिवृते शिरो गायत्री' इत्यादिना गरुडस्य वेदमयत्वम्। सोदर्यस्तु कलानां चतुःषष्टीनां षोडशानां च निधिः शेवधिश्चन्द्र इत्यर्थः। सूनुः पुत्रश्च वाणीपतिर्ब्रह्मा। स्मर्यते हि मार्कण्डेयपुराणे वाणीपतित्वं ब्रह्मणः 'स्वरया सह संभूतो विरिञ्चो ऽण्डमजीजनत्' इति। तत्रैव च 'त्रयी विद्या कामधेनुः

---

११ सम्प्रति हे रमे! शब्दाऽनुशासनमहाभाष्यकृत्पतञ्जलित्वेन विख्याता शेषरूपा ते शय्या, वेदमयो वैनतेयो वाहनं, कलानिधिश्च ते भ्राता, वाक्पतिर्ब्रह्मा च ते पुत्रः, इत्येवं विद्वदुत्तंसपरिवारायास्तव धुरि साऽऽडम्बरं स्तुतिं श्रावयन्मन्दमतिरहं माणिक्यराशिविपणौ गुञ्जाविक्रेतुर्धोरणीमाश्रयामीति मन्दमतेर्मम विद्वत्परिवारायास्ते पुरः स्तुतिर्विदुषामुपेक्ष्यतामेव विधास्यतीति निजाऽहङ्कारं परिहरन्नाह।

सा स्त्री भाषा स्वरे'ति च । तस्यास्ते पुरतो ऽग्रे मितमतिः परिमितबुद्धिरहं प्रोज्जृम्भितमाडम्बरितं स्तवं श्रावयन्नहं माणिक्यरत्नानां पुञ्जस्याऽऽपणे हट्टे गुञ्जाविक्रयिणः पदवीं पद्धतिं श्रयामि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

कवीनां प्रत्नानां कबलितसुधास्वादिममदै-
रनूचानैः स्तोत्रैः श्रुतिजडिमभाजो जननि ते ।
अजामित्वायैव स्तवमिममकूपारतनये
वियाता* ग्रश्नीमो विहसनपदैः कैरपि पदैः ॥ १२ ॥

कवीनामिति । हे अकूपारतनये सिन्धुकन्ये जननि ! प्रत्नानां पुरातनानां व्यासादीनां कवीनाम् अनूचानैर्गुरोः साङ्गवेदमधीयानैस्तत्सदृशैर्यथार्थवद्भिरिति यावत् । कबलितः ग्रस्तः सुधायाः स्वादिममदो माधुर्यगर्वो यैस्तैः स्तोत्रैः श्रुतिजडिमानं श्रवणजडत्वं भजति तस्यास्ते अजामित्वायाऽजाड्यायैव जामिर्जिह्वादिजाड्यदोष इत्यत्र प्रमाणं तु 'जामि वा एतद्यज्ञस्य यन्मिथः क्रियत'इति तैत्तिरीयश्रुतिः । विहसनपदै-

---

१२ ननु सत्सु पुरातनकविपुङ्गवप्रणीतेषु मत्स्तोत्रेषु किमर्था तत्र तव प्रवृत्तिरिति चेत, पुरातनानां कवीनां दलितपीयूषस्वादुताऽहङ्कारभरैर्मधुरैः प्रामाणिकैः स्तोत्रैः श्रवणजाड्यमुपगतायास्ते ऽरुचिपरिहारायैव धृष्टा वयमुपहास्यैः परिमितैः शब्दैस्तव स्तुतिं रचयाम इति अतिमधुररसजडरसनस्य पुंसो ऽरुचिनिवारणाय यथा ऽम्लादिर्विजातीयो निकृष्टोपि रसो भवति तथैवाऽमधुरापि मे वाक् मधुरस्तुतिभूयःसमाकर्णनेनाऽरुचिभाजस्ते तत्परिहाराय स्यादिति न तद्वैफल्यमिति स्वविनयं प्रदर्शयति ।

विधातुम्—२ पुस्तकपाठः ।

हास्यास्पदैः कैरपि पदैः स्तवं वियाता धृष्टाः सन्तः ग्रथीमो ग्रन्थसन्दर्भं कुर्मः। शिखरिणीवृत्तम्। उल्लासालङ्कारः ॥ १२ ॥

विद्वद्भ्यः स्वदमानया ऽऽत्मकृतया विश्वाम्ब नाधीयते
स्तुत्या ते सुखमज्ञचेतसि दृषत्प्राये न दूये ततः।
गान्धर्वी हि पुरन्दरादिशिरसामान्दोलयित्री चिरं
गीतिः सा बधिरान्न नन्दयति चेत्किं छिन्नमेतावता॥ १३॥

विद्वद्भ्य इति। भो विश्वाऽम्ब! विद्वद्भ्यः सूरिभ्यः स्वदमानया रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी। आत्मकृतया ते स्तुत्या दृषद्भिः शिलाभिस्तुल्यं तत्प्रायं तस्मिन्। उपलाश्मानः शिला दृषदित्यमरः। अज्ञानां चेतसि सुखं नाऽऽधीयते न स्थाप्यते चेत् तर्हि न दूये न दुःखीभवामि। तथा हि—पुरन्दरादीनामिन्द्रादीनां शिरसां मूर्ध्नां चिरम् आन्दोलयित्री कम्पयित्री गान्धर्वी गीतिः सा बधिरान् श्रोत्रेन्द्रियशून्यान्न नन्दयति न संतोषयति चेत् एतावता तत्सन्तोषाऽकरणेन किं छिन्नं? न किं चिदपीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १३ ॥

वक्तुं नैव चतुर्विधश्रुतिरसावीष्टे न चाऽष्टश्रुतिर्नो चक्षुःश्रुतिरप्यहो तव गुणान् नारायणप्रेयसि।

---

१३ अथ हे जगदम्ब! विपश्चितः प्रीणयन्ती मे स्तुतिः पाषाणपरुषे मूर्खचित्ते यदि सुखं न जनयेन्न कोपि खेदो, देवेन्द्रादिमूर्धश्लाघ्या गन्धर्वगीतिरुपहतश्रोत्रेन्द्रियांश्चेन्न प्रमोदयति का हानिस्तत्र? इति दृष्टान्तेन समर्थयन् गुणग्राहिणां विदुषामेवाऽऽनन्दनायाऽस्मत्प्रवृत्तिर्न तु मत्सरिणामज्ञानामित्याह।

१४ पुनः स्वाभिमानं परिहरन् हे नारायणगृहिणि! यस्यास्तवाऽनन्तान् गुणान् वेदचतुष्टयी, चतुर्मुखो ब्रह्मा, सहस्रमुखः शेषो वा न

स्तोतुं त्वामपि तामहं व्यवसितो दूरं हनूमन्मुखै-
र्दुर्लङ्घ्यं जलधिं तरीतुमनसः पङ्गोर्दधे चापलम् ॥ १४ ॥

वक्तुमिति। अहो नारायणप्रेयसि! तव गुणान् वक्तुम् असौ प्रसिद्धा चतुर्विधा ऋग्यजुःसामाऽथर्वाख्या नेष्टे न समर्था भवति । एवमष्टश्रुतिश्चतुर्मुखत्वेनाऽष्टकर्णो ब्रह्मा नैव समर्थः । तथा चक्षुरेव श्रुतिर्यस्य सशेषो ऽपि न समर्थः । तामपि त्वां स्तोतुं व्यवसितः कृतनिश्चयो ऽहं हनूमान् मुखमिव मुख्यो येषां तैः दूरं दुर्लङ्घनीयं जलधिं समुद्रं तरीतुं मनो यस्य तस्य पङ्गो-श्चापलं दधे दधामि। चक्षुःश्रुतिर्द्विविधा श्रुतिः, ऋग्यजूरूपा चतु-र्विधश्रुतिः ऋगादिचतुष्टयश्रुतिः उपवेदसहिताऽष्टविधश्रुतिरपि नेष्टे इति कविसंरम्भः। शार्दूलविक्रीडितम्। निदर्शनालङ्कारः ॥ १४ ॥

गर्वद्दुर्वसुधापतिस्तुतिपरव्याहारकूपान्धता-
निर्विण्णाशय एष वेङ्कटकविः पङ्केरुहावासिनि ।
अद्य त्वद्गुणवर्णनाऽमृतरसैरानन्दितुं जृम्भते
चिञ्चापर्णरसाऽवसन्नरसनः पुण्ड्रेक्षुसारैरिव ॥ १५ ॥

गर्वदिति। हे पङ्केरुहावासिनि! गर्वन्तः ये दुष्टा वसुधापतयो राजानस्तेषां स्तुतिपरो यो व्याहारो वाग्विसरः स एव कूप-

---

वर्णयितुमलं, तामपि त्वां स्तोतुमुद्युक्तो ऽहं हनूमदादिभिर्जङ्घालैरपि अशक्योल्लङ्घनमपारं पारावारमुल्लङ्घितुकामस्य पङ्गोश्चापल्यं धारया-मीति निदर्शनमुखेन स्वाऽशक्तिं प्रकटयन्नुपहास्यतां शङ्कते ।

१५ अधुना हे कमलनिलये ! मदमत्तकुनृपतिस्तोत्रपरोक्तिकू-पविषये आन्ध्येन विरक्तचित्तो ऽयं वेङ्कटनामा कविरद्याऽम्लतिन्ति-णीपत्ररसोद्वेजितजिह्वो मधुरतरैः पुण्ड्रेक्षुसारैरिव त्वद्गुणपीयूषै-रानन्दमनुभवितुं यततइति कुनृपतिवर्णने वैरस्यं प्रकटयन् भग-वतीस्तोत्रे एव सुखाऽनुभवाय निजप्रवृत्तिरित्याह ।

स्तत्यया ऽन्धतया निर्विण्णः खिन्न आशयश्चित्तं यस्य स एषः वेङ्कटकविः अद्य त्वद्गुणानां वर्णनैरेवाऽमृतरसैः आत्मानं स्वम् आनन्दयितुं सन्तोषयितुं(?)जृम्भते प्रयतते। क इव, चिञ्चायाः प्लक्षश्च तिन्तिणी चिञ्चेत्यमरः । पर्णानां पत्राणां रसेनाऽवसन्ना कलुषिता रसना यस्य स पुरुषः पुण्ड्रेक्षूणां शुभ्रेक्षूणां सारै रसैरिव । शार्दूलविक्रीडितम् । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

इदानीं स्वस्याऽतिमन्दत्वेपि धृष्टत्वेन क्षमापणं याचते—

नाऽहं जाने नवरसगतीनांऽर्थमक्षुण्णमन्यै-
र्नाऽलङ्कारानपि न च वचोगुम्फगाम्भीरिमाणम् ।
स्तोतुं मातस्तदपि भवतीं त्यक्तलज्जो यते ऽहं
मन्तुं किं तु प्रथितकरुणा क्षन्तुमर्हस्यमुं त्वम् ॥ १६ ॥

नाहमिति । अहं नवरसानां गतीर्मार्गान् ते च शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः बीभत्सरौद्रौ च रसा इत्यष्टौ शान्तश्चैक इत्येवं नव । तथा ऽन्यैः पण्डितैरक्षुण्णमवर्णितं अचुम्बितं नवतममिति यावत् पुनरलङ्कारानुपमादीनपि । अन्यच्च वचोगुम्फस्य गम्भीरिमाणं ध्वन्युन्नेयगाम्भीर्यं तदपि न जाने इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । तथापि भो मातः भवतीं स्तोतुं त्यक्तलज्जो निर्लज्जोहं यते यत्नं करोमि, किं तु तत्र प्रथितकरुणा प्रख्यातदया त्वं मन्तुम् । आगोपराधो मन्तुरित्यमरः । क्षन्तुमर्हसि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १६ ॥

---

१६ यतर्हि हे मातः ! अहं शृङ्गारादि रसमार्गां,नितराऽनुद्भावितमर्थं,मलङ्कारान्, वाग्रचनागाम्भीर्यं, मित्येतत्त्वत्स्तोत्राऽधिकारापादकमविद्वानपि निर्लज्जः सन् यत् त्वां स्तोतुं प्रयते तमिमं ममाऽपराधं प्रसिद्धकृपा त्वं क्षन्तुमर्हसीति त्वत्स्तोत्रे ऽनधिकारिणो ऽपि मे तत्करणे प्रवृत्तिरूपो ऽपराधो दयामय्या त्वया मर्षयितव्य इति प्रार्थ्यते।

चक्षुष्मन्तश्चरणकमले चक्षुषि श्रोत्रवन्तः
श्रोत्रे भूमेर्जलधितनये जन्मवन्तोऽपि न स्मः ।
वक्त्राण्यासन् भगवति न षट् पञ्च चत्वारि वा नः
कस्मादस्मान्न हसतु जनः स्तोष्यतस्त्वद्गुणौघम् ॥ १७ ॥

चक्षुष्मन्त इति । हे जलधितनये ! चरणकमले चक्षुरस्ति येषां ते अक्षपादगौतमा न्यायप्रणेतार इति यावत् । तथा चक्षुषि श्रोत्रमस्ति येषां ते शेषरूपेण भाष्यकाराः पतञ्जलय इति यावत् । एवं भूमेः श्रोत्रे श्रोत्रस्थानीये वल्मीके जन्म अस्ति येषां ते वाल्मीकिन(?)आदिकवयो ऽपि न स्मः । न भवाम इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । भो भगवति । नो ऽस्माकं षड् वा पञ्च वा चत्वारि वा वक्त्राण्यपि नासन्, येन कुमारशङ्करब्रह्माणो भवामः । एवमनधिकारित्वेपि तव गुणौघं स्तोष्यतस्तोतुमिच्छतः अस्मान् जनः कस्मान्न हसतु । उपहासास्पदमेवेदं मत्कर्मेत्यर्थः । अत्र चक्षुष्मन्त इत्यादिपर्यायोक्त्या पर्यायः । अथ षट्पञ्चेत्यादिसाऽभिप्रायबहुविशेषणनिवेशेन वाक्यार्थरूपः परिकराऽवान्तरभेदश्च । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

---

१७ साम्प्रतं पुनरपि निजासमर्शक्तिं प्रकटयन् सकरुणया त्वया क्षान्ते ऽप्यपराधे जनहास्यता दुर्निवारैवेति प्रतिपादयितुं हे सागरसुते ! वयं पादे नेत्रवन्तो ऽक्षपादगौतमरूपाः, नेत्रे श्रोत्रवन्तश्चक्षुःश्रवसः शेषरूपाः, वल्मीकतो गृहीतजन्मानो वाल्मीकिरूपा वा न स्मः, एव मस्माकमाननानि षट् पञ्च चत्वारि वा नासन्, अर्थाद् वयं गुहशिवब्रह्मरूपा बहुमुखा न स्मस्तथापि अनन्तानां त्वद्गुणानां वर्णने प्रवृत्तानयुक्ततमानस्मान् जनश्चेत्परिहसति युक्तमेवेत्याह ।

अभूमिस्त्वद्भूमा जननि जरतीनामपि गिरा-
मसौ कस्मान्मादृक्कृशजनमनीषोक्तिविषयः।
अशक्यानामौर्वाग्निभिरपि निपीतुं निधिमपा-
मपारं तं पातुं मशकशिशुकः किं प्रभवति॥ १८॥

अभूमिरिति। हे जननि! जरतीनामपि गिरां वेदवाचामित्यर्थः। त्वद्भूमा त्वदीयमहिमा अभूमिरविषयः 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतेः। असौ तव महिमा मादृशः कृशजडमनीषस्य(?) उक्तेर्विषयः कस्मात्कथं स्यात्? अपि तु न स्यादेव। अत्र दृष्टान्तः—आर्वाग्निभिर्वडवाग्निभिरपि निपीतुं प्राशितुम् अशक्यानाम् अपां निधिं सिन्धुं पातुं प्राशितुं मशकस्य शिशुकः बालः किं प्रभवति? नेत्यर्थः। शिखरिणीवृत्तम्। दृष्टान्ताऽलङ्कारः॥ १८॥

प्रकृष्यन्तामस्मत्परमितरकाले विधिमुखा
वयं मातस्ते वा तव नुतिदशायां समधियः।
निकर्षोत्कर्षौ स्तो निशि तु शशिखद्योतमहसो-
र्दिवा को वा भेदो दिनकरकरव्रातजटिले॥ १९॥

प्रकृष्यन्तामिति। भो मातः! विधिमुखा ब्रह्मादयो देवाः

---

१८ पुनर्विनयप्रदर्शनाय निजाऽशक्तिं प्रकटयितुं हे जननि! पुरातनीनां वेदभारतीनामपदं त्वन्माहात्म्यं मादृशाल्पमतिबुद्धिवाग्गोचरः कथं भवेदिति वडवानलैरप्यशक्यपानस्याऽपारस्य पारावारस्य पाने मशकशिशुः कथं शक्तिमाप्नुयादिति वदन् समर्थयते।

१९ ननु सत्सु चतुराननादिषु गुणगरिष्ठेषु मत्स्तुतिकारिषु का नाम मूढस्य तव मत्स्तुतौ योग्यते?ति भवत्या न मन्तव्यं, सन्तु नाम ते

इतरकाले स्तुतिभिन्नसमये अस्मत्परमस्मदपेक्षया प्रकुष्यन्ताम-धिका भवन्तु, तथापि ते वा वयं वा तव नुतिदशायां स्तुतिसमये समधियः समानबुद्धय एव । तत्र निदर्शनं—शशी चन्द्रः खद्योतश्च तयोर्महसोर्निशि रात्रावेव तु निकर्षश्चोत्कर्षश्च न्यूनाधिक्ये स्तः भवतो, दिनकरस्य कराणां किरणानां व्रातेन समूहेन जटिले दिवा दिवसे को वा भेदः ? न कश्चिदस्ति । सूर्यतेजसि उभयोरपि हतकान्तित्वादिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १९ ॥

वाग्भिः कोरकितानि ते रचयतः स्तोत्राणि वाणीपते-
रस्माकं सुमितां स्तुतिं कलयतामप्यम्ब तुल्यं फलम् ।
कौबेरीं श्रियमानशे बहुतरैः कश्चित्तपोभिश्चिरा-
देनामाशु कुचेल एव जगृहे धानाप्रदानादपि ॥ २० ॥

वाग्भिरिति । भो मातः ! वाग्भिर्वाणीभिः कोरकितानि तदस्य सञ्जातमितीतच् । उल्लसितानीत्यर्थः । ते स्तोत्राणि रचयतः कुर्वतः वाणीपतेर्ब्रह्मणो बृहस्पतेर्वा सुमितां स्तुतिं कलयतां कुर्व-

---

ऽन्यस्मिन् लोकरचनादिकालेष्वस्मत्तो गरीयांसः, परं त्वत्पुरतः स्तुत्यवसरे नास्ति तेषा मस्माकं वा किमपि मतितारतम्यमिति सत्यपि रात्रौ चन्द्रखद्योतनेजसोस्तारतम्ये सूर्यकिरणनिकरभास्वरे दिवसे प्रतिहततेजस्त्वमुभयोरपि तुल्यमेवेति निदर्शयन् साधयति ।

२० अथ मास्तु मत्पुरतः स्तुतौ मतितारतम्यं, परं नैसर्गिकसामर्थ्यतारतम्यात् स्तुतितारतम्ये सति फलतारतम्यमवश्यं स्यादेवेत्यपि न त्वया मन्तव्यं, देवताप्रसादे सति किं वा ऽधमस्यापि स्वल्पेनापि यत्नेनाऽसम्भाव्यमिति प्रतिपादयितुं वाग्भिः सञ्जातको-

तामस्माकमपि फलं तुल्यं समानमेव । तत्किं ? कश्चित्तापसः बहुतरैश्चिरात्तपोभिः कुबेरस्य इयं कौबेरी तां श्रियं संपदम् । आनशे प्राप । एतां संपदं कुचेलः कुत्सितवस्त्रधारी सुदामा नाम विप्र एव धानानां भ्रष्टयवानां प्रदानादपि आशु शीघ्रं जगृहे स्वीचकारेति गीष्पतेरप्यात्मनो विशेष उक्तः । शार्दूलविक्रीडितम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २० ॥

आसन् धन्यतमा गुणांस्तव बहूनास्वाद्य शक्रादयो
गृह्णन्तो ऽपि गुणार्णवामृतकणान्मातः कृतार्था वयम् ।
आचामन्ति सुधाझरान्सुमनसो द्वित्रांश्चकोराः कणा-
नेणाङ्कादविशेषमार्तिशमनं ततोभयेषामपि ॥ २१ ॥

आसन्निति । हे मातः ! शक्रादयः इन्द्रादिदेवाः तव बहून् गुणानास्वाद्य प्रस्तुत्य अतिशयेन धन्या धन्यतमाः कृतार्थाः । अतिशायने तमप् । आसन् । तथा तव गुणा एवाऽर्णवाः समुद्रा अनन्तत्वात् तेषाममृतकणाः सुधालेशाः तान् गृह्णन्तो वयमपि कृतार्थाः । तदेवाह—सुमनसो देवा एणाऽङ्काच्चन्द्रात्सुधाझरानमृतप्रवाहानिति यावत् । आचामन्ति पिबान्ति, चकोरास्तु तस्मादेव चन्द्राद्द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । बहुव्रीहौ संख्येये डज-

---

रकाणि (उल्लसितानि) ते स्तोत्राणि रचयितुः, बृहस्पतेः, सुमितां (पुष्पितां परिमितां च) स्तुतिं कुर्वतामस्माकमपि फलं समानमेवेत्यत्र चिरतरबहुतरतपःसंभारसमासादितकुबेरसंपदः कस्य चित्फलं भगवते हरये पृथुकमुष्टिप्रदानमात्रेण सद्यः प्राप्तवानन्वर्थनामा कुचेल एवोदाहरणमित्याह ।

२१ नन्वेवं वैश्वदेवाऽश्वमेधयाजिनोस्तुल्यफलत्वाऽऽपत्तिरित्याशङ्क्य न वयं समानकारणजन्यत्वेन फलतौल्यं ब्रूमो ऽपितु तत्कर्तृ-

बहुगणादिति समासान्तो डच्प्रत्ययः । कणान्बिन्दूनाचामन्ति, तत्र सुधापाने उभयेषां देवानां चकोराणां चाऽऽर्तेस्तृष्णायाः शमनम् अविशेषं तुल्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २१ ॥

देवि श्रीवृषशैलदेवदयिते दाक्षिण्यपण्याक्षिते
मातः साहसतस्तव स्तवमिमं कर्तुं प्रवृत्तस्य मे ।
उन्मीलन्तु परं गिरस्तव कराऽलङ्कारपङ्केरुहात्
प्रेङ्खत्तुङ्गषडङ्घ्रिसंघविसरज्झङ्कारशङ्काकृतः ॥ २२ ॥

देवीति । हे देवि हे मातः ! वृषशैलः शेषाद्रिस्तत्रत्यदेवस्य दयिते प्रिये ! दाक्षिण्यस्यौदार्यस्य पण्यक्षितिः पण्यवीथी हट्ट इति यावत् । तस्यास्तव इमं स्तवं साहसादिति साहसतः । पञ्चम्यास्तसिल् । धार्ष्ट्येन कर्तुं प्रवृत्तस्योद्युक्तस्य मे तव करेणाऽलङ्कारो यस्य पङ्केरुहस्य तस्मात्तव हस्तगतकमलादित्यर्थः प्रेङ्खतां निःसरतां तुङ्गानां षडङ्घ्रीणां भ्रमराणां सङ्घस्य विसरतां झङ्कारा-

---

जनतृप्तिसाम्यादिति प्रतिपादयितुं हेमातः ! बहूंस्त्वद्गुणानास्वाद्य महेन्द्रादीनां या कृतार्थता सैव त्वद्गुणसुधाबिन्दुसमास्वादकानामस्माकमप्यत्र च चन्द्रात् अमृतपूरमास्वादयतां देवानां छिन्नशीकरानास्वादयतां चकोराणामपि जायमाना समानरूपा तृप्तिरेवोदाहरणमित्याह ।

२२ अथ हे वेङ्कटपतिप्रेयसि ! दाक्षिण्यापणरूपे देवि मातरधिकाराभावेपि साहसिक्यात्त्वत्स्तोत्रकरणे प्रवृत्तस्य मम त्वत्करालङ्कारभूतलीलाकमलाच्चलन्निर्मलिन्दकुलविसृत्वरझङ्कारशङ्काकारिण्यः सरसा गिरः समुन्मिषन्त्विति सरसकविताप्रसारप्रसादं प्रार्थयते ।

णां शङ्कां कुर्वन्ति ताः गिरः परमत्यन्तम् उन्मीलन्तु भवत्प्रसादाद्विकसन्तु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २२ ॥

पद्यानां दशभिर्यदस्तुत शतैस्त्वत्प्रेयसः पादुकां
त्रय्यन्तार्यकविः परो हयमुखस्तत्रास्ति को विस्मयः ।
स्तोकप्रज्ञमतीव मूकमपि मां श्लोकैः सहस्रेण ते
स्तोतारं समवेक्ष्य सूक्ष्ममतिभिः कस्मान्न विस्मीयते ॥ २३ ॥

पद्यानामिति । यत्तु पद्यानां श्लोकानां दशभिः शतैः सहस्रपद्यैरित्यर्थः । त्रय्यन्तार्यकविः वेदान्ताचार्यवेङ्कटनामा कविः परो ऽन्यो हयमुखो हयग्रीवो विद्यानिधित्वात् त्वत्प्रेयसो हरेः पादुकाम् अस्तुत स्तुतवान् तत्र तत्स्तवने को विस्मयः? न कोऽपीत्यर्थः। तर्हि स्तोकप्रज्ञमल्पमतिम्। अतीव मूकं वक्तुमशक्तम्। मूढं वेति पाठान्तरम् । मामिदानीं भवत्प्रसादात्सहस्रेण श्लोकैः पादुकासहस्रेणेत्यर्थः । ते स्तोतारं समवेक्ष्य विलोक्य सूक्ष्ममतिभिः प्राज्ञैः कस्मात्कथं न विस्मीयते? नाश्चर्यं प्राप्यते । महान्तो हि दुष्करमपि कर्तुं समर्थास्तदेवाऽल्पैः कृतं चेद्विस्मयहेतुरेवेत्याशयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । विभावनालङ्कारः ॥ २३ ॥

———

२३ इदानीं मद्गुरुवर्यो विद्यामयहयग्रीवस्वरूपो वेङ्कटनाथवेदान्ताचार्यः पादुकासहस्रं नाम महास्तोत्रं त्वत्प्रियस्य भगवतश्चकार न तत्र कोपि विस्मयः, परं मन्दमतेरवाचो ऽपि मम पद्यसहस्रेण त्वत्स्तोत्रे प्रवृत्तिर्विदुषामाश्चर्यकारिणी कथं न स्यादिति निजविनयं प्रदर्शयन् लक्ष्मीसहस्रस्तोत्रनामकप्रकृतस्तोत्रत्वकरणं प्रकटयति ।

मन्ये सत्स्वपि वाङ्मयेषु विदुषामन्येषु धन्यैर्बुधै-
रुक्तिर्मे भुवि देवि तावकगुणस्पर्शादुपादीयते ।
भद्रे त्वद्रमणप्रशस्तचरणद्वन्द्वैकसंसर्गतो
भर्गः स्वर्गधुनीं बिभर्ति शिरसा भूयस्सु सत्स्वम्बुषु ॥२४॥

मन्ये इति। हे देवि भद्रे कल्याणि। त्वद्रमणस्य हरेः प्रशस्तयोश्चरणयोर्द्वन्द्वस्यैकः केवलः संसर्गस्तस्मात् भूयस्सु बहुषु अम्बुषु सत्स्वपि भर्गः स्वर्गधुनीं भागीरथीं शिरसा बिभर्ति धत्ते यथा तथा अन्येषु विदुषां वाङ्मयेषु सत्सु विद्यमानेष्वपि धन्यैर्यथार्थग्राहिपुण्यवद्भिर्बुधैर्मे मदीया उक्तिः भुवि भूमौ तावकानां त्वदीयानां गुणानां स्पर्शात्सम्बन्धादेव उपादीयते। त्वद्गुणवर्णनादेव मदुक्तेः श्रैष्ठ्यं सर्वैरादृीयतेऽपि चेति भावः। वर्तमानसामीप्ये लट्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। दृष्टान्तालङ्कारः॥ २४॥

नन्विदानीन्तनाः पुरुषाः प्रायो मन्दधिषणा अतस्त्वदीयेनाऽनेन काव्येन तेषां सन्तोषो न स्यात्, तेन च तवायं प्रयत्नोऽपि विफलः स्यादिति चेत्तत्राह—

तव स्तोत्रे मन्दाः कति चिदतिचित्रेऽपि कमले

---

२४ साम्प्रतं सत्स्वपि मान्यानां विदुषां रुचिरतरासु रचनासु नीरसापि मद्रचना त्वदीयगुणसम्बन्धादेव गरीयसामपि विदुषामुपादेयतां यास्यत्येवेत्यत्र वर्तमानेष्वपि बहुषु जलाशयेषु स्वप्रियभगवन्नारायणचरणसंसर्गादेव महादेवेन शिरसोह्यमाना गङ्गाऽस्मार्कं दृढतरमुदाहरणमित्याह।

२५ अथ हे कमले! अतिविचित्रेऽपि मत्कृते स्वस्तोत्रे केषांचिन्मूढानामानन्दोदयस्तेषां दौर्भाग्याद्यदि न स्यान्न कोऽपि मे खेदो, यतो

न विन्दन्त्यानन्दं यदि, तदपि नः म्लायति मनः ।
सृजेदेव स्रष्टा स किल विपुले ऽस्मिन् क्षितितले
चमत्कारानन्दाऽनुभवचतुरान् द्वित्रिचतुरान् ॥ २५ ॥

तवेति । हे कमले लक्ष्मि ! अत्यन्तं चित्रे विचित्रे ऽपि तव स्तोत्रे अस्मिन्मत्कृतस्तवने कति चिन्मन्दाः अल्पप्रज्ञाः अरसिका इत्यर्थः । यद्यपि आनन्दं सन्तोषं न विन्दति न प्राप्नुवन्ति, तदपि अस्माकं मनः न म्लायति ग्लानिं न प्राप्नोति । कुत इति चेत्तत्र हेतुमाह—स प्रसिद्धः स्रष्टा सकलजगदुत्पादको ब्रह्मा किल निश्चयेन विपुले विस्तीर्णे अस्मिन् क्षितितले भूतले चमत्काराणां मत्कृतचित्रादिचित्तविनोदविषयाणाम् । आनन्दस्याह्लादस्य अनुभवे चतुरान् दक्षान् । दक्षे तु चतुरपेशलपटव इत्यमरः । द्वित्रिचतुरान् द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा द्वित्रिचतुरास्तान् पुरुषान् सृजेत् उत्पादयेदेवेति । सृज विसर्गे अस्माल्लिङ् । अत्र मन्दाऽवज्ञापूर्वकस्वकाव्यसंमाननेन अवज्ञालङ्कारः । अथ च विरलरसज्ञलाभेन काव्यकरणीयार्थस्य समर्थनात्काव्यलिङ्गमपि । अत्र स्रष्टा सृजेदित्यादिना सम्भवाख्यप्रमाणदर्शनात् सम्भवाख्यः प्रमाणालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

ऽतिविशाले ऽस्मिन् भूतले विधिः चमत्कारानन्दानुभवकुशलान् द्वित्रिचतुरानपि रसिकानुत्पादयेदेव, तत एव च मे रचनायाश्चारितार्थ्यं स्यादिति मूर्खैर्बहुभिरनुपास्तापि मत्कवितो विरलैरपि सहृदयैरुपास्ता सती भवेदेव चरितार्था तावतैव मे संतोषः 'वरमल्पबलं सारं न बह्वी मुण्डमण्डली'ति न्यायादित्याह ।

सुचारुमधुमोचिकारसमुचो वचोदेवता-
कुचाऽमृतकचाकचिप्रचुरचातुरीमेदुराः ।
नराः सततमिन्दिरागुणकथासुधादोहिनी-
रुपाध्वमिह वेङ्कटाध्वरिकवेरुदारा गिरः ॥ २६ ॥

सुचार्विति । भो नराः ! इन्दिराया लक्ष्म्याः कथैव सुधा तां दुहन्तीति तथा सुचारुणो मधुनः क्षौद्रस्य मोचिकाया रम्भायाश्च रसं मुञ्चन्ति ताः । पुनः वचोदेवतायाः श्रीसरस्वत्याः कुचस्याऽमृतेन कचेषु कचेषु गृहीत्वा इदं प्रवर्तमानं युद्धं कचाकचि । तत्र तेनेदमिति सरूपे इति कर्मव्यतिहारबहुव्रीहौ अन्येषामपीति दीर्घे इच् कर्मव्यतिहारइतीच्प्रत्ययः । तत्र प्रचुरया बहुलया चातुर्या मेदुराः सान्द्रस्निग्धाः । सततम् अश्रान्तम् । इहाऽस्मिन् लोके वेङ्कटाध्वरिसंज्ञकस्य कवेः उदारा महतीः गिरः उपाध्वं स्वीकुरुत । सरस्वतीकुचाऽमृतसदृशा मद्वाण्यः, अतः सर्वैरवश्यम् उपास्या इति भावः । उपमाकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । पृथ्वीवृत्तम् ॥ २६ ॥

स्वैरं प्ररोहयतु पद्यसहस्रमाशु
दासस्य मे वदनसीम्नि तवाऽवलोकः ।

---

२६ एतावता सन्दर्भेण विनया ऽतिशयं प्रदर्श्य लोकपराङ्मुख्यमाशङ्कमानस्तत्प्ररोचनायै मधुरतरमाध्वीकफदलीफलरसस्राविणीर्वाग्देवताकुचामृतकचयुद्धचातुर्यपूर्णाः (तत्तुल्याः) लक्ष्मीगुणकथामृतनिष्यन्दिनीरुदारा वेङ्कटाध्वरिनाम्नः कवेः (आत्मनः) गिरो ऽङ्गीकुरुतेति विदुषो निजवचसां श्लाघापूर्वकं प्रार्थयते ।

२७ अथ सत्कृताञ्जलिबन्धस्य भक्तजनस्य सहस्राक्षसम्पद-

यः क्वापि हन्त सकृदञ्जलिबन्धभाजि
जन्तौ जगज्जननि सौति सहस्रमक्ष्णाम् ॥ २७ ॥

स्वैरमिति। हे जननि! यस्तवाऽवलोकः दृष्टिः हन्त हर्षे। सकृत् एकवारमपि अञ्जलिबन्धभाजि नमस्कुर्वति क्वापि कुत्र चिदपि जन्तौ पुरुषे। जन्तुर्जन्यशरीरिण इत्यमरः। अक्ष्णां नेत्राणां सहस्रं सौति देवराजं करोतीत्यर्थः। स ते ऽवलोकः तव दासस्य मे वदनसीम्नि जिव्हाग्रे इत्यर्थः। पद्यानां श्लोकानां सहस्रं स्वैरम् अनायसेन प्ररोहयतु अङ्कुरयतु। अत्र वसन्ततिलकावृत्तम्। पर्यायोक्तं काव्यलिङ्गमुदात्तश्चेत्यलङ्काराः ॥ २७ ॥

पङ्कजनिलये स्तोत्रं वेङ्कटकविगीतमेतदविगीतम्।
किङ्करकृतमिति कृपया त्वं कलयितुमर्हसि प्रसीदन्ती॥ २८ ॥

पङ्कजेति। हे पङ्कजनिलये रमे वेङ्कटकविना गीतं कृतम्। अविगीतमनिन्दितम् एतत्स्तोत्रं किङ्करेण दासेन कृतमिति हेतोः कृपया त्वं प्रसीदन्ती सती कलयितुं स्वीकर्तुं अर्हसि योग्याऽसीत्यर्थः। गीतिश्छन्दः। काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २८ ॥

रसिकालिभिरास्वाद्यं रम्यं* श्रीकरविलसदलङ्करणम्।

र्पणविचक्षणस्त्वत्कटाक्ष एवाऽशक्तस्यापि किङ्करस्य मम मुखे सहस्रं श्लोकानङ्कुरयत्विस्यभ्यर्थयते।

२८ इदानीं प्रभूणामाश्रितेषु ममत्वं भवतीति इदं वेङ्कटकविप्रणीतमनिन्दितं स्तोत्रं दासरचितमिति मत्वा करुणया त्वया ऽङ्गीकार्यमिति याचते।

२९ सम्प्रति रसग्रहणशालिभिरास्वाद्यं सुन्दरं शोभाकरप्रस्फुरदलङ्कारं सहस्रपद्यघटितमिदं स्तोत्रं, मकरन्दरसग्रहणचतुर-

* रम्यम्—इति १ पुं. नास्ति।

विकसतु सूर्यालोकात्पद्मनिवासे सहस्रपत्रमिव ॥२९॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते लक्ष्मीसहस्रे

प्रारम्भस्तबकः प्रथमः ।

रसिकेति । हे पद्मे ! सहस्रपत्रपक्षे रसिका ये ऽलयो भ्रमराः पद्मपक्षे रसिकानां पुरुषाणाम् आलयः पङ्क्तयश्च तैः आस्वादितुं योग्यं पुनः श्रीकरे लक्ष्मीहस्ते विलसदलङ्करणभूतम् । अन्यत्र श्रीकरं कान्त्याख्यगुणयुक्तं विलसत् अलङ्करणम् उपमाद्यलङ्कारा यस्मिंस्तत् । सूर्यस्य तपनस्य सूरेः कवेश्चाऽऽलोकात् प्रकाशादवलोकनाच्चेति यावत् । सहस्रपत्रं कमलमिव इदं स्तोत्रं लक्ष्मीसहस्राऽभिधमित्यर्थः । विलसतु विशेषेण शोभां प्राप्नोत्वित्यर्थः । गीतिश्छन्दः । उपमाश्लेषावलङ्कारौ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटालङ्कारहीरवरकरवीरपुरपालशिवच्छत्रपतिगुरुमहाराजेत्यादिबिरुदौघभ्राजमानश्रीमत्सिद्धेश्वरयोगिराजसूनुश्रीमद्रामचन्द्रपण्डितात्मजश्रीकृष्णपण्डिततनयेन रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्रटीकायां प्रारम्भस्तबकः प्रथमः ॥ १ ॥

मधुपकुलास्वादनीयं लक्ष्मीकरे स्फुरद्भूषणरूपं कमलमिव सूरीणां सूर्यस्य चाऽऽलोकात (अवलोकनात् प्रकाशाच्च). विकसतु (प्रसरतु पुष्यतु च) इति निजकविताया बुधजनाऽवलोकनेन प्रचारमभ्यर्थयन् स्तबकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां

लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां प्रारम्भस्तबकः १ ।

अथ प्रादुर्भावस्तबकः २ ।

अस्माऽभ्यर्थनया भास्वद्वंशे यो भरतादिभिः ।
स्वप्रादुर्भावमाधत्त स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ २ ॥

अथाऽस्मिन् द्वितीयस्तबके लक्ष्मीप्रादुर्भावप्रकारं वर्णयितुं प्रथमपद्ये प्रादुरभूदिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

भजे दुग्धाम्बुधिं यत्र परिष्कर्तुं हरेरुरः ।
कठिनं सुकुमारं च रत्नं प्रादुरभूद् द्विधा ॥ १ ॥ ३०

भजे इति । यत्र यस्मिन् हरेर्भगवतः उरो वक्षस्तत्परिष्कर्तुमलङ्कर्तुम् । परिष्कारो विभूषणमित्यमरः । कठिनं कौस्तुभाख्यं सुकुमारं लक्ष्म्याख्यमिति द्विविधं रत्नं प्रादुरभूत्प्रकटीबभूव तं दुग्धाम्बुधिं क्षीरसागरं भजे । अत्र स्तबके सूचनीयस्य तद्व्यपदेशकस्य प्रादुर्भावस्याऽस्मिन्नमनपद्ये प्रादुरभूदिति पदेन सूचनान्मुद्रालङ्कारः । एवमग्रे ऽपि नक्षत्रमालास्तबकमन्तरेण प्रतिस्तबकनमनपद्ये तत्तल्लिङ्गदर्शनान्मुद्रालङ्कारो ज्ञेयः । तथैव मत्कृतपौलस्त्यादीति प्रथमस्तबकनमनपद्यमारभ्याऽग्रिमप्रतिस्तबकनमनपद्येषु श्रीमद्रामायणीयकथाप्रक्रमाऽनुरोधेन तत्तत्स्तबकलिङ्गदर्शनान्मुद्रालङ्कार ऊह्यः ॥ १ ॥

चतुर्मुखादीन् जगदम्ब डिम्भान्
दुग्धैर्बहून् वर्धयितुं समृद्धैः ।

---

१ अथ द्वितीयेन प्रादुर्भावस्तबकेन लक्ष्मीप्रादुर्भावं वर्णयितुकामः प्रथमं यत्र नारायणवक्षःस्थलमलङ्कर्तुं कठिनं कौस्तुभाख्यं सुकुमारं रमाभिधं च रत्नद्वयमाविरभूत्तं रत्नाकरं भजे इत्याह ।

२ इदानीं चतुर्वदनादीन् बहून् शिशून् बहुलैः क्षीरैः पोषयितुं क्षीरसागरे क्षीरिण्या कामधेन्वा साकं भवती प्रादुर्बभूवेति भवती

पयःपयोधौ भवती दयालुः
सत्यं प्रजज्ञे सह कामधेन्वा ॥ २ ॥

चतुरिति । हे जगदम्ब, चतुर्मुखो ब्रह्मा तदादीन् बहून् डिम्भान् पोतः पाको ऽर्भको डिम्भ इत्यमरः । समृद्धैर्बहुभिर्दुग्धैर्वर्धयितुं पयःपयोधौ दयालुर्भवती सत्यं कामधेन्वा सह प्रजज्ञे जाता । अत्र चतुर्मुखादिडिम्भतृप्तिदायित्वरूपहेतोः सिद्धविषयफलोत्प्रेक्षालङ्कारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

त्वयोज्ज्वलं दुग्धपयोधिमध्ये महोद्वयं देवि सहोदियाय ।
हरेरुरोभूषणमेकमासीदन्यच्छिरोभूषणमष्टमूर्तेः ॥ ३ ॥

त्वयेति । हे देवि ! दुग्धपयोधेर्मध्ये त्वया सह महोद्वयं महस्तूत्सवतेजसोरित्यमरात् । तेजोद्वयम् उदीयाय उत्पन्नं, तयोरेकं हरेः उरः भूषयतीति उरोभूषणं कौस्तुभाख्यं अन्यत्तु अष्टमूर्तेः शिवस्य शिरो भूषयतीति शिरोभूषणं चन्द्राख्यम् आविरासीत्प्रकटीबभूव(?) । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३ ॥

जीवञ्जीवं प्रत्युदारां समृद्धिं
कर्तुं हर्तुं कञ्जवासे तमांसि ।

प्रादुर्भावे चतुर्मुखादिशिशुपोषणमेव हेतुरित्याह ।

३ सम्प्रति सत्स्वप्यन्येषु रत्नेषु कौस्तुभचन्द्रयोर्यथायथं विष्णुवक्षःस्थलशिवमौलिभूषणताऽऽप्तिर्भवत्या सहोदयादेवेत्याह ।

४ हे कमलवासिनि ! जीवञ्जीवं प्रति (प्रतिचकोरं प्रतिप्राणिनं च प्रति) महतीं समृद्धिं (तृप्तिम् ऐश्वर्यं च) कर्तुं तमांसि (अन्धकारान् अज्ञानानि दारिद्र्याणि वा च) हर्तुं, तथा सफलं स-

सर्वं त्रातुं सत्कदम्बं पुरा ऽब्धे-
श्चान्द्री मूर्तिर्जायते तावकी च ॥ ४ ॥

जीवमिति । हे कञ्जवासे कमलवासिनि ! जीवञ्जीवं चकोरं प्राणिनं प्राणिनं प्रति च उदारां समृद्धिं कर्तुं, तथा तमांसि हर्तुं तिमिराण्यज्ञानानि च हर्तुं, पुनः सतां नक्षत्राणां साधूनां च कदम्बं त्रातुं, चन्द्रस्येयं चान्द्री तवेयं तावकी च मूर्तिः पुरा जायते ऽभूत् यावत्पुरानिपातयोरिति निपातनाद्भूतार्थे लट् । शालिनीवृत्तम् । दीपकश्लेषालङ्कारौ ॥ ४ ॥

विश्वासेचनकं मुखं तव पयःसिन्धोरुदञ्चत्तदा
शङ्कित्वा विगलत्कलङ्कमपरं चन्द्राङ्कुरं शङ्करः ।
न्यस्तं मस्तपदे विधुं प्रथमतो नूनं भृशं न्यूनमि-
त्यम्ब भ्रंशयितुं स्तुवन्निव शिरःकम्पं रमे निर्ममे ॥ ५ ॥

विश्वेति । हे अम्ब रमे ! विश्वस्य जगत आसेचनकं मुहुर्मुहुर्दृष्टमपि न तृप्तिजनकं यदाहाऽमरसिंहः—'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शना'दिति । पयःसिन्धोर्यदा तव मुखम् उदञ्चदुदयं प्राप्नुवत् तदा शङ्करः विगलत्कलङ्कं कलङ्कशून्यम् अ-

---

त्कदम्बं (नक्षत्रसमूहं साधुसमुदायं च) त्रातुं चान्द्रमसी त्वदीया च मूर्तिः समुद्रादाविरासेति श्लेषेण चन्द्रमूर्तिसाम्यं भगवत्यामाह ।

५ अथ बहुशो दृश्यमानमप्यतृप्तिजनकं तव मुखमुदधेरुदयद् दृष्ट्वा निष्कलङ्कं चन्द्रान्तरं प्रादुर्भवदाशङ्क्य शिवः मौलौ विधृतपूर्वश्चन्द्र एतस्मान्न्यून इति हेतोः तं शिरसः पातयितुं त्वन्मुखं स्तुवन्निव शिरः कम्पयामासेति उत्प्रेक्षमाणः प्रसिद्धचन्द्रस्य सकलङ्कस्य निष्कलङ्काद् भगवतीमुखचन्द्रान्न्यूनत्वं वर्णयन् कमप्युत्कर्षं भगवतीमुखस्य दर्शयति ।

परं द्वितीयं चन्द्राङ्कुरं शङ्कित्वा स्तुवन्निव प्रथमतः पूर्वं मस्तपदे शिरःस्थाने न्यस्तं स्थापितं विधुं भृशमत्यन्तं न्यूनमिति तं भ्रंशयितुमधः पातयितुं शिरसो मस्तकस्य कम्पं निर्ममे निर्मितवान् । नूनमित्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

दातुं त्वां पुरुषोत्तमाय तनयां पद्मे गृहीतव्रतः
प्रादात् कामगवीं मुदे सुमनसां पानीयमप्यम्बुधिः ।
कंचित्सप्तिमनुत्तमं मघवते कल्पद्रुमं चेष्टदं
सर्वज्ञाय सितांशुकं धृतजटावर्गाय दिग्वाससे ॥ ६ ॥

दातुमिति । हे पद्मे ! पुरुषोत्तमाय कन्यां त्वां दातुं गृहीतं व्रतं येन सोम्बुधिः कामगवीं कामधेनुं गोरतद्धितेति टचि ङीप् । पातुं योग्यं पानीयममृतमपि सुमनसां देवानां कं चित् कमप्यनुत्तमं श्रेष्ठं सप्तिमश्वं हयसैन्धवसप्तय इत्यमरः । इष्टदं कल्पद्रुमं मघवते इन्द्राय पुनः धृतो जटावर्गो येन तस्मै दिग्वाससे दिगम्बराय सर्वज्ञाय सितांशुकं शुक्लवस्त्रं पक्षे सिताः शुभ्रा अंशवः किरणा यस्य स हिमांशुः स एव सः स्वार्थे कप्रत्ययः । मुदे हर्षाय प्रादादिति सर्वान्वयेषु ज्ञेयम् । अत्र रत्नाकरऋद्धिचरितवर्णनादुदात्तः गूढाऽसिद्धविषयफलोत्प्रेक्षा श्लेषः परिकराङ्कुरश्चेत्यलङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

---

६ साम्प्रतं त्वत्पिता समुद्रो हरये त्वां दातुं गृहीतनियमो देवप्रसादनाय कामधेनुम्, अमृतं, श्रेष्ठमुच्चैःश्रवसं हयं, कल्पवृक्षं च कामदं, दिगम्बराय जटिलाय सर्वज्ञाय शिवाय च सितांशुकं (चन्द्रं शुभ्रवस्त्रं च) अदादिति देवानां तत्तद्रत्नप्राप्तिस्त्वद्विवाहाङ्गभूतदानानिदानैवेति प्रदर्शयति ।

हर्षादब्धेरमृतकलशं त्वाददे देवसङ्घः
श्रीमानुच्चैःश्रवसममरक्ष्मापतिश्चन्द्रमीशः ।
तेषामेकं किल न जगृहे त्वां शुभामेव शार्ङ्गी
पद्मे सारग्रहणनिपुणः पारिशेष्याद् ग्रहीतुम् ॥ ७ ॥

हर्षादिति । हे पद्मे ! अब्धेः सकाशाद्देवसङ्घस्तु हर्षादमृतकलशम् आददे जग्राह, श्रीमानमराणां क्ष्मापतिः राजा इन्द्रः उच्चैःश्रवसं तत्संज्ञमश्वं जग्राह, ईशः शङ्करस्तु चन्द्रं जगृहे स्वीचकार, शार्ङ्गी हरिस्तु तेषां पूर्वपदार्थानां मध्ये एकं किमपि न जगृहे । किं तु सारो मुख्यांशः अराभिर्धाराभिः सहितं सारं चक्रं च तस्य ग्रहणे निपुणः । पारिशेष्यादशेषत्वेन सर्वथेति यावत् । परिरत्र वर्जनार्थः । शुभां त्वामेव जगृहे । गृह् ग्रहणे, कर्तरि लिट् । अत्र सारग्रहणनिपुण इति स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः श्लेषश्च । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७ ॥

छाया मुखे जननि चान्द्रमसी तवाऽस्मिन्
कल्पद्रुपल्लवरुचिः करयोः पदोश्च ।

---

७ इदानीं समुद्रात्क्रमशो रत्नेष्वाविर्भवत्सु देवसमूहे सुधाऽमृतं, देवेन्द्रे चोच्चैः श्रवसं, शिवे च चन्द्रं गृहीतवति सारग्रहणनिपुणः (चक्रधारणकुशलः सारग्राही च) हरिः परिशिष्टां सारभूतां त्वामादातुं तेषां रत्नानां मध्यादेकमपि नोपाददे इति सर्वेषु रत्नेषु भगवत्या मुख्यत्वं दर्शयति ।

८ हे मातः ! त्वदास्ये चन्द्रकान्तिः, हस्तयोश्चरणयोश्च कल्पवृक्षकिसलयशोभा, वचने च सुधामाधुर्यमिति 'सहोदराः सोद-

सौधो रसो वचसि, तद्वचनं न मिथ्या
भ्रातृश्रियं सहभुवः परिबिभ्रतीति ॥ ८ ॥

छायेति । हे जननि ! चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी छाया कान्तिः तवाऽस्मिन्मुखे चेत्यपरं करयोः पदोश्च कल्पद्रोः कल्पवृक्षस्य पल्लवानां रुचिः, तथा सुधाया अयं सौधो रसस्तव वचसि अस्ति यतः तस्मात्सह भवन्ति ते सहभुवः सोदरा भ्रातॄणां परस्पराणां श्रियं शोभां बिभ्रति धारयन्तीति यद्वचनं तन्न मिथ्येत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् । निदर्शनैतिह्यप्रमाणालङ्कारौ ॥८॥

सुधादयः सन्तु तथापि तोयधि-
र्ध्रुवं भवत्यैव भवत्यपत्यवान् ।
गुणा रमे जाग्रतु विक्रमादयो
गुणी महोदारतयैव भूपतिः ॥ ९ ॥

सुधादय इति । सुधादयः सन्तु, तथापि तोयधिः ध्रुवं निश्चयेन भवत्या त्वयैव प्रशस्तमपत्यमस्याऽस्तीत्यपत्यवान् भवति । प्रशंसायां मतुप् । यतो विक्रमादयो गुणा जाग्रतु जागरूकतया तिष्ठन्तु तथापि भूपतिः राजा महती चासौ उदारता च तयैव गुणी इत्युच्यते । वंशस्थं वृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥९॥

रश्रियं वहन्ती'ति लोकोक्तिः सत्यैवेति वदन् सर्वरत्नच्छाया त्वयि निवसतीत्याह ।

९ सत्स्वप्यन्येषु रत्नेष्वपत्यभूतेषु, विक्रमादिगुणेषु सत्स्वपि समधिकौदार्यगुणेनैव यथा भूपतिरुच्यते तथैव महोदारया भवत्यैव समुद्रोऽपत्यवानित्याह ।

भ्राम्यत्पन्नगवक्त्रकोटरमरुन्नुन्नोर्मिसंघट्टनाद्
झाटित्योर्ध्वविसारिदुग्धकणिकानिष्पन्नपुष्पाञ्जलिः ।
सिन्धुर्मुग्धवसुन्धराभृदुदयद्धुन्धुंध्वनिच्छद्मना
स्तुत्वा माधवमद्भुतामलभत त्वामम्ब कन्यामणिम्॥ १०॥

भ्राम्यदिति । भ्राम्यतः पन्नगस्य वासुकेर्वक्त्रमेव कोटरं तस्मान्निर्गच्छता मरुता वायुना नुन्नानां प्रेरितानामूर्मीणां लहरीणां सङ्घट्टनया परस्परसङ्घर्षेण झटितीत्यस्य भावो झाटित्यं शीघ्रत्वं तेन विसारिणीभिर्दुग्धस्य कणिकाभिर्निष्पन्नः संपन्नः पुष्पाञ्जलिर्यस्य सः सिन्धुः समुद्रः मुग्धाः सुन्दरा ये वसुन्धराभृतो मन्दराद्रेः सकाशादुदयन्त उद्भवन्तः ये धुन्धुमिति ध्वनयः तेषां छद्मना कपटेन माधवं विष्णुं स्तुत्वा प्रस्तुत्य अद्भुतां कन्यामणिं कन्यारत्नं त्वां रमामलभत प्राप्तवान् । रत्नं मणिर्द्वयोरित्यमरात्स्त्रीलिङ्गोऽपि । रूपकाऽपन्हुतिगूढहेतूत्प्रेक्षालङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

सिन्धोरोधःस्थपुटविलुठन्मन्थलब्धाऽवतारै-
र्धुन्धुङ्कारैस्त्वदुदयमहे दुन्दुभिश्रीमति श्रीः ।

---

१० इदानीं श्रीप्राप्तिर्भगवत्समाराधनादेव नाऽन्यथेति विचार्य रत्नाकरो मथनसमये भ्राम्यद्वासुकिमुखकुहरवातप्रेरितवीचीसङ्घट्टनशीघ्रोच्छलत्क्षीरसीकरैर्दत्तकुसुमाञ्जलिः सन् मन्थभूताऽऽलोड्यमानमन्दराचलसमुत्थधुन्धुन्ध्वनिमिषेण भगवन्तं स्तुत्वा कन्यारत्नं त्वां प्रापदित्याह ।

११ हे रमे ! समुद्रपूरमध्यप्रविचलन्मन्थरूपमन्दराचलप्राप्तजन्मभिर्धुन्धुंशब्दैर्दुन्दुभिध्वानशोभाधारिणि त्वदाविर्भावोत्सवे

प्राञ्चो झञ्झाऽनिलपटुनटोन्नाटितप्रौढवीची-
वल्ली*हल्लीसकमकलयन्नन्तरुल्लीढहर्षाः ॥ ११ ॥

सिन्धोरिति । हे रमे ! सिन्धोः सागरस्य रोधःस्थपुटे तीरमध्ये विलुठता प्रचरता मन्थेन मन्दराचलेन कृत्वा लब्धोऽवतारो जन्म यैस्तैर्धुन्धुंकारैर्धुन्धुम् इति शब्दैः दुन्दुभिश्रीमति भेरीशोभाभाजि भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानित्यमरः । त्वदुदयमहे तव जन्मोत्सवे अन्तर्मनसि उल्लीढः उत्कृष्टतमास्वादितः हर्षो यैस्ते प्राञ्चः पुरातना जनाः झञ्झाऽनिल एव पटुनटः कुशलनर्तकः तेनोन्नाटितानां नर्तितानां प्रौढानां वीचीवल्लीः लहरीलताः(?)हल्लीसकं नर्तनविशेषं कान्तानां मण्डलीनृत्तं विदुर्हल्लीसकं बुधा इति मेदिनी । अकलयन्नबुध्यन्त । कल सङ्ख्याने इत्यस्माल्लङ् । रूपकालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥११॥

बर्हं भ्रान्त्वा चिकुरमुदधेरुद्भवन्त्या भवत्या
बद्धा मन्थक्षितिभृति सुरैः पन्नगाः खिन्नगात्राः ।
तत्कालैकोचितमतिजुषस्त्रासतस्तस्य चेष्टां

सान्द्रानन्दान्तरङ्गाः पुरातना देवादयो झञ्झामारुतरूपनटपरिकम्पितोर्मिलतामण्डलीनृत्तमपश्यन्निति साधारणजनैरपत्यजन्मोत्सवे नृत्यादि दृश्यते, तदुचितमेव त्वज्जन्मोत्सवानन्दनिर्भराणां देवानां तथा करणमित्याह ।

१२ हे कमलाक्षप्रेयसि ! समुद्रादाविर्भवन्त्या भवत्याः केशपाशं मयूरपिच्छं मत्वा प्रत्युत्पन्नबुद्धयः सुरैर्मन्थाचले बद्धाः सर्पा भीताः

* वीचीर्वल्ली—इति १ पु. ।

राजीवाक्षप्रणयिनि भृशं रज्जुतामभ्यनैषुः ॥ १२ ॥

बर्हमिति । हे राजीवाक्षस्य हरेः प्रणयिनि प्रिये ! मथ्नक्षितिभृति मन्दरगिरौ सुरैर्देवैर्बद्धा नद्धा अत एव खिन्नानि गात्राणि येषां ते पन्नगाः सर्पाः । जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति पाक्षिकं बहुत्वम् । उदधेः सागरादुद्भवन्त्या उदयन्त्या भवत्यास्तव चिकुरं केशपाशं दृष्ट्वा बर्हं मयूरपिच्छमिति भ्रान्त्वा स चासौ कालश्च तस्मिन्नेका उचिता चासौ मतिश्च तां जुषन्ते ते तूष्णीम्भूता इति यावत् । त्रासतः भयात्तस्य मन्थस्य इष्टामपेक्षितां रज्जुताम् । अभ्यनैषुरगच्छन् । यदा मयूरत्रासान्निश्चेष्टा जातास्तदा तद्रज्जुत्वेनैव तन्मन्थस्येष्टां रज्जुतां प्रापुरिति भावः । भ्रान्तिकाव्यलिङ्गरूपकाणि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

आलोक्य तत्रभवतीमवतीर्णरूपां
वृष्टा मुदा सुमनसः सुमनःप्रधानैः ।
पिण्डीभवद्भिरखिलाम्ब पयःपयोधौ
डिण्डीरखण्डनिवहैः सममप्लुवन्त ॥ १३ ॥

आलोक्येति । हे अखिलाऽम्ब जगन्मातः ! तत्र पयःपयोधौ भवतीं त्वां यद्वा तत्रभवतीं पूज्यां 'पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च

सन्तो निश्चेष्टा भूत्वा मन्थापेक्षितां रज्जुताम् अभिनीतवन्त इति केशपाशे सर्पाणां बर्हभ्रान्तिवर्णनपुरस्सरं तत्तुल्यतां वर्णयति ।

१३ पूज्यां भवतीं समुद्रादाविर्भूतां निरीक्ष्य हर्षेण देवैर्वृष्टानि कुसुमानि समुद्रजले सङ्घीभवद्भिः फेनपुञ्जैस्तुल्यमप्लवन्तेति त्वज्जन्मोत्सवे देवाः सानन्दं पुष्पवृष्टिमकुर्वन्नित्याह ।

भगवानपी'त्यभिधानात् । अवतीर्णरूपामुदितमूर्तिम् । आलोक्य दृष्ट्वा सुमनसां देवानां प्रधानैः श्रेष्ठैः इन्द्रादिभिः मुदा हर्षेण वृष्टाः सुमनसः पुष्पाणि । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः । ताश्च पिण्डीभवद्भिः पुञ्जीभवद्भिः डिण्डीरस्य फेनस्य खण्डानां शकलानां निवहैः समूहैः डिण्डीरो ऽब्धिकफः फेन इत्यमरः । समं सह आप्लवन्ताऽतरन् । सर्वैर्देवैस्त्वदुदये पुष्पवृष्टिः कृतेति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

अम्ब स्वयं त्वयि चिरादवतीर्णवत्यां
मन्थश्रमव्यपनयाय मखाऽशनानाम् ।
श्रान्ताऽहिरज्जुकबलीकृतिचिन्तयेव
क्षीरोदरोधसि शनैरनिलश्चचार ॥ १४ ॥

अम्बेति । हे अम्ब जगन्मातः ! त्वयि चिराद्बहुकालेन स्वयं स्वतः अवतीर्णवत्याम् उद्भवन्त्यां सत्यां मखे यज्ञे अशनं येषां ते मखाशना देवास्तेषां मन्थो मन्थनं तेन जातस्य श्रमस्य श्रान्तेर्व्यपनयाय दूरीकरणाय क्षीरोदस्य दुग्धोदधेः रोधसि तीरे । कूलं रोधश्च तीरमित्यमरः । शनैर्मन्दम् अनिलो वायुश्चचार सञ्चारं कृतवान् । तन्मन्दवहने हेतुमाह—श्रान्ताभिः अहिरज्जुभिः या कबलीकृतिः कबलीकरणं भक्षणमिति यावत् । तस्य चिन्तयेव । स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमित्यमरः । वाताशनत्वात्तेषामिति हेतूत्प्रेक्षा । वसततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

---

१४ अथ त्वदाविर्भावेन सफलमनोरथेषु देवेषु मथनव्यापारपरिश्रान्तेषु सत्सु तच्छ्रमपरिहाराय मन्थरज्जुभूतवासुकिसर्पान्निजभक्षणभीत्येव मरुन्मन्दं मन्दं समुद्रतीरे आववाविति शुभशकुनमाह ।

सान्द्रोत्कण्ठामसृणमधुजित्सादराऽपाङ्गधारा-
सध्रीचीभिः श्वसनविसरद्दुग्धवीचीभिरब्धिः ।
उद्वाहाख्यं कमपि भवतीमुत्सवं लप्स्यमानां
मातस्तातो मधुरमनयन्मङ्गलस्नानकर्म ॥ १५ ॥

सान्द्रेति । हे मातः ! त्वदीयस्तव अयं तातः पिता ऽब्धिः सिन्धुः उद्वाहो विवाहस्तदाख्यं तत्संज्ञकं कमप्यनिर्वचनीयम् उत्सवं लभ्यमानां प्रापयन्तीं(?)भवतीं त्वां प्रति सान्द्रया निबिडया उत्कण्ठया उत्सुकतया मसृणाभिः स्निग्धाभिः सान्द्रः स्निग्धस्तु मेदुरः, चिक्कणं मसृणं स्निग्धमित्यमरौ । मधुजितो हरेः सादराभिरादरयुक्ताभिरपाङ्गधाराभिः कटाक्षसम्पातैः सध्रीचीभिः समानाभिः श्वसनेन वायुना विसरन्तीभिर्दुग्धस्य वीचीभिः मधुरं सुन्दरं मङ्गलस्नानरूपं कर्म प्रति अनयत्प्रापयामासेत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । उपमागूढोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ १५ ॥

अथ प्रादुर्भूतां लक्ष्मीं ध्यायति—

सुधोदधिसमुल्लसत्सुरतरुच्छटान्तर्गते
मनोज्ञमणिमण्डपे महति रत्नसिंहासने ।

---

१५ इदानीं विवाहोत्सवे प्रथमं पतिंवरां बन्धवो मङ्गलस्नानं कारयन्तीति लोकानुसारेण त्वत्पिता दुग्धोदधिरुद्वाहमहोत्सवमचिरात् प्राप्स्यमानां त्वां घनतरोत्कण्ठितभगवत्सादरकटाक्षपरम्परासमानाभिर्मारुतप्रविचलद्दुग्धोर्मिभिरस्नपयदित्याह ।

१६ अथ जयलाभाय सुधासागरमध्यगतकल्पवृक्षवाटीमध्यस्थसुन्दरमणिमण्डपस्थितरत्नसिंहासनमध्यगतकमलोपविष्टां हे-

स्थितां मणिसरोरुहे त्रिदशसुन्दरीसेवितां
जयाय भवतीमहं जननि सन्ततं चिन्तये ॥ १६ ॥

सुधेति । हे जननि मातः ! सुधोदधेः क्षीरसागरात्समुल्लसन्तीनां निर्गच्छतां(?)सुरतरुच्छटानां कल्पवृक्षपङ्क्तीनाम् अन्तर्मध्यं गते मनोज्ञे सुन्दरे मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलमित्यमरः । मणिमण्डपे रत्नखचितसभायां महति विस्तीर्णे रत्नप्रचुरे सिंहासने । नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं तु तदित्यमरः । स्थितामासीनां त्रिदशानां देवानां सुन्दरीभिरिन्द्राण्यादिभिः सेवितां भवतीं त्वां जयाय उत्कर्षप्राप्तये सततं निरन्तरं यथा तथा अहं चिन्तये ध्यायामीत्यर्थः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ १६ ॥

अभ्यर्णस्फुरदप्सरःकरधृतैरुद्दामदुग्धाम्बुधि-
स्वैरोत्सृत्वरवीचिकासहचरैः संवीजितां चामरैः ।
हस्तालङ्कृतपङ्कजामभिनवाऽऽकल्पैरनल्पैः शुभा-
मम्ब त्वामुषसि स्मरामि जगतामातङ्ककूलङ्कषाम् ॥ १७ ॥

अभीति । हे अम्ब ! अभ्यर्णे समीपे स्फुरन्तीभिः करैर्धृतैः उद्दामानां महतीनां दुग्धाम्बुधेः सकाशात्स्वैरं यथेच्छम् उत्सृत्वरीणाम् ऊर्ध्वप्रसारिणीनां वीचिकानां सहचरैर्मित्रैः चामरैः स-

---

वाऽङ्गनोपसेवितां भगवतीं ध्यायति ।

१७ हे मातः ! समीपभागविलसद्देवाङ्गनाकरकलितैर्दुग्धसागरविनिर्गलोत्सर्पत्कल्लोलतुल्यैश्चामरैरुपवीजितां करकलितकमलां नवभूषाभूषितां जगत्परितापसमूलनाशिनीं त्वां प्रातः स्मरामीत्याह ।

ग्ग्रीजितां तथा हस्तेनाऽलङ्कृतं पङ्कजं यस्यास्तां पुनरनल्पैर्बहुभिः अभिनवैर्नूत्नैराकल्पैर्भूषणैः शुभां कल्याणीं तथा जगतामातङ्कस्य । रुक्तापशङ्कास्वातङ्क इत्यमरः । कूलङ्कषां नाशिकामिति यावत् । सर्वकूलाभ्रकरीषेष्विति खच् । त्वाम् उषसि काले स्मरामि । 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितं'मित्यभिधानात् । अत्राऽप्सरोगतरतिः कविगतां तां पुष्णातीति प्रेयोलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

भूयासुस्ते त्वदीया मयि हरिदयिते स्थूललक्ष्याः कटाक्षा
यल्लिप्साव्यग्रभर्गाद्यमरविरचितैरञ्जलीनां प्रपञ्चैः ।
मन्थाद्रिक्षोभदुःस्थं कलशजलनिधेर्मध्यमुत्सृज्य वेलां
प्राप्तै रेजे सरोजैरिव नवरजनीनायकाऽऽलोकमूकैः ॥ १८ ॥

भूयासुरिति । हे हरिदयिते ! येषां कटाक्षाणां लिप्सया लब्धुमिच्छया व्यग्रैर्भर्गाद्यमरैर्विरचितैः अञ्जलीनां प्रपञ्चैः समूहैर्मन्थाद्रेः क्षोभेण दुःस्थं वासाऽनर्हं कलशजलनिधेर्मध्यम् उत्सृज्य त्यक्त्वा वेलां तटं प्राप्तैः पुनः नवस्य तत्कालोदितस्य रजनीनायकस्य चन्द्रस्याऽऽलोकेन प्रकाशेन मूकैर्मुकुलितैः । आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ इत्यमरः । सरोजैः कमलैरिव रेजे शुशुभे । भावे लिट् । ते प्रसिद्धास्त्वदीयास्तावकाः स्थूललक्ष्याश्चतुर्विधपुरुषार्थदातारः । स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा ब-

---

१८ हे हरिप्रिये ! यत्प्रेप्सोत्कण्ठितशिवादिदेवविधृतैरञ्जलिपुञ्जैर्मन्दरपर्वतविलोडनसबाधमुदधिमध्यमुत्सृज्य कूलं प्राप्तैरभिनवचन्द्रदर्शनमुकुलितैः कमलैरिवाऽशोभि, ते सकलेष्टवदान्यास्तावकाः कटाक्षा मयि पतन्त्वित्याशास्ते ।

कुम्रदे इत्यमरः। कटाक्षा अपाङ्गदर्शनानि भूयासुः। आशंसायां लिङ्। काव्यलिङ्गस्वरूपोत्प्रेक्षालङ्कारौ। स्रग्धरावृत्तमिदम्॥१८॥

अग्रे मुरारेररविन्दपीठे
हरित्करीन्द्रैरभिषिच्यमानाम्।
अवेक्ष्य पुत्रीमखिलेश्वरीं त्वा-
मानन्दसिन्धौ निममज्ज सिन्धुः॥ १९ ॥

अग्रे इति। अरविन्दपीठे हरित्सु दिक्षु। दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरित इत्यमरः। स्थितैः करीन्द्रैर्गजैरित्यर्थः। अभिषिच्यमानां पुनः अखिलस्य जगत ईश्वरीं नियन्त्रीं त्वां कन्यां मुरारेर्हरेरग्रे अवेक्ष्य सिन्धुरपि त्वदीयः पिता आनन्दस्य सिन्धौ निममज्ज मग्नो बभूव। उपजातिर्वृत्तम्। रूपकालङ्कारश्च॥ १९॥

प्रसभमुदधिकन्ये पश्यतां देवतानां
परमपुरुषवक्षःपीठमाढौकथास्त्वम्।
सह दयिततमेन स्वैरकेलौ सतीनां
न खलु निजशिशूनां सन्निधिर्व्रीडहेतुः॥ २० ॥

प्रसभमिति। हे उदधिकन्ये! देवतानां पश्यतां पश्यतो दे-

---

१९ कन्यायां योग्यवरलाभः पितुः परानन्दजनक इति विवाहोत्सवे हरेः पुरतः कमलासनोपविष्टां दिग्गजैरभिषिच्यमानां जगदीश्वरीं त्वामवलोक्य त्वत्पिता समुद्र आनन्दसागरे ममज्जेत्याह।

२० हे सागरसुते! सर्वेषु देवेषु पश्यत्सु हरेरुरःपीठं त्वं निःसङ्कोचमारूढवतीति सतीनां स्त्रीणां निजप्रियतमेन सह यथेच्छक्रीडायां शिशुसामीप्यं न लज्जाकरमित्युचितमेवेत्याह।

वाननादृत्येत्यनादरे षष्ठी । त्वं प्रसभं हठात् परमपुरुषस्य हरेर्वक्षःपीठमुरःस्थलं प्रति आढौकथाः आरोहणं कृतवती । ढौकृ गतावित्यस्माल्लङ् । तथा हि—सतीनां स्त्रीणां दयिततमेन प्रियतमेन सह स्वैरकेलौ यथेष्टक्रीडायां शिशूनां बालानां सन्निधिः सामीप्यं व्रीडहेतुर्लज्जाहेतुर्न भवति खलु निश्चयेनेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ २० ॥

कलितकलशसागरोर्मिगङ्गं
कमपि मुकुन्दमहःकलिन्दजौघम् ।
कनकसुहृदभूषयत्तवाभा-
विततिरतीव रमे सरस्वतीव ॥ २१ ॥

कलितेति । हे रमे ! कनकस्य सुहृदारक्तत्वात्तत्सदृशीत्यर्थः । तव आभाया विततिर्विस्तारः कलिता स्वीकृता कलशसागरस्य ऊर्मिर्लहर्येव गङ्गा येन तं कमपि अनिर्वचनीयं मुकुन्दमह एव श्यामवर्णत्वात्कलिन्दजाया यमुनाया ओघः प्रवाहस्तं प्रति सरस्वतीव अभूषयत् । शोभयति स्म । इत्यनेनाऽत्र लक्ष्मीप्रादुर्भावे त्रिवेणीसङ्गमः सूचितः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

---

२१ अथ सुधासमुद्रतरङ्गरूपगङ्गासङ्गतं नारायणदेहकान्तिस्वरूपं यमुनाप्रवाहं कनकसवर्णा भवतीकान्तिः सरस्वतीवाऽतीव शोभयामासेति सोऽयं त्रिवेणीसङ्गमः सम्पन्न इति तत्र सकलदुरितनिबर्हणक्षमत्वं सूचयन्नाह ।

द्युनदीशिशिरं शिरः पुरारे-
र्भजतीन्दुर्भवती दयारसार्द्रम् ।
हृदयं मुरहन्तुरब्धिजे वा-
मुचितैव स्थितिरुद्भवाऽनुरूपा ॥ २२ ॥

द्युनदीति । हे अब्धिजे ! इन्दुश्चन्द्रः द्युनद्या भागीरथ्या शिशिरं शीतलं पुरारेः शङ्करस्य शिरो मस्तकं भजति, भवती त्वं तु दयारसेन आर्द्रं स्निग्धं मुरहन्तुर्मुरारेर्हृदयं भजति, अतः वां युवयोर्भ्रातृभगिन्योः स्थितिः आसनम् उद्भवस्योत्पत्तेः अनुरूपा सदृशी उचिता योग्यैव । क्षीरोदादुत्पन्नयोर्भवतोः सरसस्थले स्थितिरुचितेति कार्यस्य कारणसमत्ववर्णनात्समालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

कमले तोषयितुं त्वां
कान्तभुजान्तरनिशान्तमुपयान्तीम् ।

कमले इति । हे कमले लक्ष्मि ! कान्तस्य हरेर्भुजान्तरमेव निशान्तं सदनं निशान्तपस्त्यसदनमित्यमरः । उपयान्तीं प्राप्नुवतीं त्वां तोषयितुं हर्षयितुम् अथ अस्मै हरये ऽम्बुधिः क्षीराब्धिः मन्नं पुराणमपि अरीणं स्यन्नं रीणं स्रुतं स्नुतामि-

22 हे समुद्रजे ! चन्द्रस्तावद् गङ्गाप्रवाहशीतलं शिवशिरः, भवती च करुणारसार्द्रं मुरारेरुरो भजतीति सोदरयोः सरससागरसमुद्भूतयोर्युवयोः सरसस्थलाश्रयणं युक्तमित्याह ।

२३ हे रमे ! प्रियभुजान्तरालरूपान्तःपुरगतां भवतीं प्रसाद-

प्रायच्छत्तमथाऽस्मै

प्रत्नं रत्नगणमम्बुधिररीणम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे प्रादुर्भावस्तबको द्वितीयः सम्पूर्णतामगमत् ॥ २ ॥

त्यमरात् रीणो जीर्णः स न भवतीत्यरीणो नव्यः अनुपभुक्तमित्यर्थः । रत्नगणं रत्नसमूहं प्रायच्छद् दत्तवान् । विवाहसमये जामात्रे ऽत्यद्भुतं यौतकं ददाविति भावः । गूढोत्प्रेक्षा । घनचपला गीतिर्वृत्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्रटीकायां प्रादुर्भावस्तबको द्वितीयः ॥ २ ॥

यितुं पयोधिः पुरातनमनुपभुक्तपूर्वं मणिगणं त्वत्प्रियाय विवाहमहोत्सवे यौतकरूपेण व्यतरदित्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां प्रादुर्भावस्तबको द्वितीयः सम्पूर्णः ।

अथ वक्षःस्थलाऽवस्थानस्तबकः ३ ।

वक्षःस्थलस्थां क्षीरोदसुतां यो जनकालये ।
व्यजिज्ञपत्प्रभवितुं स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन् तृतीये स्तबके लक्ष्म्या भगवतो हृदयाऽवस्थानकारणं वर्णयितुं प्रथमपद्ये हृदयङ्गमामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

श्रये शेषाऽचलमणेः शार्ङ्गिणो हृदयङ्गमाम् ।
अनुकम्पामिवाऽकम्पामम्बामम्बुजवासिनीम् ॥ १ ॥

श्रये इति । शेषाऽचले शेषाद्रौ मणेरिव शोभमानस्य शार्ङ्गनामकं धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी तस्य हरेर्हृदयङ्गमां वक्षोवामभागे हेमरेखारूपेण वसन्तीं, तथा चोक्तं भागवते रुद्रगीते—'श्रिया ऽनपायिन्या क्षिप्तनिकषाऽश्मोरसोल्लस'दिति । श्रिया हेतुभूतया क्षिप्तः तिरस्कृतः निकषात्मा स्वर्णरेखाङ्कितो निकषपाषाणो येन तादृशेनोरसा इति श्रीधराचार्यः । पक्षे हृदयस्थामकम्पामखण्डामिति यावत् । अनुकम्पां दयामिव अम्बुजवासिनीं पङ्कजस्थामम्बां लक्ष्मीं श्रये ऽवलम्बे । अनुष्टुब् वृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

१ अथ वक्षःस्थलाऽवस्थानस्तबकेन तृतीयेन स्तोतुकाम आदौ भगवतो वेङ्कटाऽचलपतेर्हृदये साक्षाद्चलां दयामिव विराजमानां कमलवासिनीं जननीमाश्रये इत्याह ।

कल्याणि दिव्यकरुणादिगुणाम्बुराशे
काङ्क्षाऽधिकाऽभ्युदयदायिकटाक्षलेशे ।
भद्राय दैत्यजिदुरःकृतनित्यवासे
भक्तिस्थिरेण मनसा भवतीमुपासे ॥ २ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि ! दिव्यानां करुणादिगुणानाम् अम्बुराशे ! काङ्क्षाया अधिकम् अभ्युदयं दत्ते स तादृशः कटाक्षलेशो यस्याः । पुनः भद्राय जगत्कल्याणार्थं दैत्यजितो हरेः उरसि कृतः नित्यं वासो यया तत्सम्बुद्धौ । भक्त्या स्थिरेण एकतानेन मनसा भवतीम् उपासे भजे इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

नालीकसम्भवभवादिसुराभिवन्द्ये
नानाविधाऽकृतकवाङ्मयमौलिवेद्ये ।
पाथोधिपुत्रि पतिवक्षसि नित्यहृद्ये
भान्तीमनन्यशरणो भवतीं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

नालीकेति । हे नालीकसम्भवो ब्रह्मा भवः शिवस्तदादिसुरैरभिवन्द्ये ! तथा नानाविधानाम् ऋगादिभिन्नानामकृतका-

---

२ इदानीमाशाऽतिशायिफलदाननिपुणकटाक्षलवां लोकोत्तरदयादिगुणसमुद्ररूपां नारायणवक्षःस्थलनित्याऽवस्थितां कल्याणीं भगवतीं दृढभक्तिना चेतसा कल्याणप्राप्तये उपास्ते ।

३ सम्प्रति हे वाराशिसुते ! ब्रह्मशिवादिसुरवन्दनीयामनेकविधोपनिषद्वेद्यां हरिवक्षसि नित्यं विराजमानां भवतीमनितरगतिरहं शरणमाश्रये इत्याह ।

नामकृत्रिमाणां वाङ्मयानां वेदानां मौलय उपनिषदस्ताभिर्वेद्ये वेदनीये ! पुनर्हे पाथोधेः पुत्रि ! नित्यहृद्ये सदा प्रिये पत्युर्वक्षसि भान्तीं भवतीं नाऽस्त्यन्यः त्वद्व्यतिरिक्तः शरणं यस्य सो ऽहं कविः प्रपद्ये शरणं यामि । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् । काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

शय्यागृहं तव पिता जगतां नियन्तु-
र्भ्राता मृगाङ्क इतरः पुनरङ्गभूषे ।
वक्षस्यमुष्य वरदे त्वमवस्थिता त-
द्वाल्लभ्यमम्ब भवदीयमनन्यलभ्यम् ॥ ४ ॥

शय्येति । हे वरदे तव पिता सिन्धुर्जगतां नियन्तुर्हरेः शय्यागृहं शयनस्थानं, भ्राता मृगाङ्कः अङ्गं नेत्ररूपो ऽवयवः सूर्याचन्द्रमसोर्नेत्रत्वात् । इतरः कौस्तुभः भूषेति द्वयमप्यङ्गयोर्नेत्रहृदययोर्भूषे । द्विवचनं यथासंख्याभिप्रायम् । अमुष्य हरेर्वक्षसि त्वम् अवस्थिता, ऽतः भवदीयं तस्य हरेर्वल्लभस्य भावो वाल्लभ्यम् अनन्यलभ्यम् अनन्यसाधारणं; यथा भवती हरेर्वल्लभा तथा ऽन्यत्किमपि नास्तीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

---

४ हे वरदायिन्यम्ब ! जगच्छासितुर्भगवतो हरेः शयनसद्म तव पिता सागरः, चन्द्रः कौस्तुभमणिश्चेत्येतौ त्वद्भ्रातरौ नेत्ररूपतया हृदयाऽलङ्कारतया च शरीरभूषणरूपौ, अस्य च भगवतो वक्षसि त्वं कृताऽवस्थानेति त्वद्बन्धुवर्गो भगवतोऽतिप्रियस्त्वयाऽऽक्रान्ततद्धृदयेति इतराऽनवाप्यं तं पतिप्रीतिपात्रत्वमित्याह ।

भ्रातुर्विधोर्वसुसमृद्ध्यसहेषु पद्मे-

ष्वास्ते रमेत्यपयशःप्रशमाय नूनम् ।

सोदर्यकौस्तुभशुभावहमब्धिकन्ये

वक्षस्त्वमावससि वेङ्कटनायकस्य ॥ ५ ॥

भ्रातुरिति । हे अब्धिकन्ये भ्रातुर्विधोश्चन्द्रस्य वसुसमृद्धिः किरणसमृद्धिर्द्रव्यसमृद्धिश्च तदसहेषु पद्मेषु सूर्यविकासिकमलेषु रमा आस्ते इत्यपयशसोऽपकीर्तेः प्रशमाय नाशाय सोदर्यस्य भ्रातुः कौस्तुभस्य शुभावहं मङ्गलावहं वेङ्कटनायकस्य हरेर्वक्षः उरस्थलं प्रति आवससि । वक्ष इत्यत्र उपान्वध्याङ्वस इत्याधारस्य कर्मत्वं ज्ञेयम् । श्रीः पद्मवासिनीति तदानीन्तनवादस्तु काकवद्देवदत्तस्य गृहमितिवदुपपादनीयः। नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५ ॥

भगवतः प्रतिघो हृदि मा स्म भूत्

समुदयद्वृजिनेषु जनेष्विति ।

अवहिता जगदम्ब हिताय नो

हृदयमेव हरेरधितिष्ठसि ॥ ६ ॥

भगवत इति । समुदयन्ति समुद्भवन्ति वृजिनानि पापानि

---

५ हे समुद्रपुत्रि ! निजसोदरस्य चन्द्रस्य वसूनां (किरणानां धनानां च) समृद्ध्यसहेषु कमलेषु लक्ष्मीर्वसतीति अकीर्तिं प्रमार्ष्टुं किल त्वं सोदरान्तरकौस्तुभमणिविभूषिते भगवतो वेङ्कटपतेरुरसि वससीत्युत्प्रेक्षते ।

६ साम्प्रतं पापिषु मादृशेषु जनेषु हरेर्हृदयं क्रोधाध्मातं मा भूदिति सर्वेशाऽस्मद्धितसम्पादनायाऽवहिता सती तदधितिष्ठसीत्याह ।

येषां तेषु। कलुषं वृजिनैनोऽघमित्यमरः। जनेषु मनुष्येषु विषये प्रतिघः क्रोधः। प्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियामित्यमरः। मा स्म भूत् नैव भवतु इति हेतोः अवहिता सावधाना त्वं नो ऽस्माकं हिताय कल्याणाय हरेर्हृदयमधितिष्ठसि वससि। हृदयमित्यत्राऽधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्मेति कर्मत्वम्। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ६॥

फणिशैलपतेस्त्वमिन्दिरे
भवसि प्राणसमेति साम्प्रतम्।
अमुना भवती यतः स्वयं
हृदये प्राणपदे निवेशिता॥ ७॥

फणिशैलपतेरिति। हे इन्दिरे! यतो भवती अमुना हरिणा प्राणानां पदे प्राणस्य वा पदे स्थाने। हृदि प्राणो गुदे ऽपानः समानो नाभिसंस्थित इत्यादिना अपानादीनां स्थानपददर्शनान्मुख्यस्थानं स्वयं निवेशिता स्थापिता अतः फणिशैलपतेः श्रीहरेस्त्वं प्राणैस्तुल्या भवसीति साम्प्रतं युक्तम्। वैतालीयं वृत्तम्। अनुमानाऽलङ्कारः॥ ७॥

उरगाद्रिपतेरुरःस्थलस्थे
भवती तद्गलशङ्खगर्भमुक्तैः।

---

७ हे कमले! त्वं हरेः प्राणतुल्येति लोकप्रसिद्धिर्युक्तैव, यतस्त्वमनेन प्राणनिवासस्थाने हृदये ऽवस्थापिता, समानयोरेव हि सामानाधिकरण्यं घटते इत्याह।

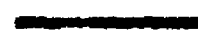
८ हे अम्ब! वेङ्कटपतेर्वक्षःस्थले ऽवस्थिता त्वं तत्कन्धराकप-

शुचिहारमहःसुरस्रवन्ती-
सलिलैरम्ब सदा ऽभिषिच्यसे त्वम् ॥ ८ ॥

उरगाद्रिपतेरिति। हे उरगाद्रिपतेः शेषाचलस्वामिनः श्रीवासुदेवस्य उरःस्थलस्थे वक्षोदेशनिवासे कमले रमे ! तस्य हरेर्गल एव शङ्खः। कम्बुर्ना वलये शङ्खे इत्यमरः। तस्य गर्भाद् मुक्तैश्च्युतैः शुचिहारस्य स्वच्छमुक्ताहारस्य महस्तेज एव सुरस्रवन्ती भागीरथी तस्याः सलिलैर्जलैः सदैव त्वमभिषिच्यसे ऽभिषेकवती क्रियसे। अहो महद्भाग्यं तवेत्यर्थः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। परिणामरूपकालङ्कारौ ॥ ८ ॥

कुमारि क्षीराब्धेः कुसुमसुकुमाराङ्गि भवती
नवं पद्मं सद्म म्रदिमरमणीयं विजहती।
शरण्ये त्रातुं नः शरकिणघनं कौस्तुभशिला-
कठोरं गाढोरः श्रयसि कृपया कैटभरिपोः ॥ ९ ॥ 6)

कुमारीति। हे क्षीराब्धेः कुमारि दुग्धोदकन्ये, पुनः शरणे साधुः शरण्या तत्सम्बुद्धौ। तत्र साधुरिति यत्। तथा हे कुसुम-

कम्बुमध्योत्सृष्टैः शुभ्रमौक्तिकदामकान्तिरूपगङ्गाजलैर्निरन्तरमभिषिक्ता भवसीति वक्षःस्थलस्थितायास्तवोपरि हारस्य विलुण्ठनाद् गङ्गाजलैरभिषिच्यसइवेत्याह।

९ हे पुष्पकोमलाङ्गि दुग्धोदधिपुत्रि ! त्वं सौकुमार्यरमणीयमभिनवं कमलरूपं सदनं परित्यजन्ती सती बाणकिणसङ्कुलं कौस्तुभशिलापरुषं कैटभारेर्वक्षो ऽस्मान् परित्रातुमेव कृपया ऽधितिष्ठसीति स्वसुखमविचिन्त्या ऽस्मद्रक्षणे यतसे इत्याह।

सुकुमाराङ्गि पुष्पकोमलमूर्ते ! भवती प्रदिम्ना मार्दवेन रमणीयं सुन्दरं नवं नूतनं पद्मं सद्म कमलरूपं गृहं विजहती परित्यक्तवता सती नोऽस्मान् भक्तान् त्रातुं कृपया कैटभरिपोः श्रीहरेः युद्धे रिपुविसृष्टशराणां प्रहारजनितैः किणैः । घट्टे इति लोके । घनं कठिनम् । घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः । तथा कौस्तुभ एव रत्नत्वाच्छिला तया कठोरं निष्ठुरं गाढं दुरवगाहमित्यर्थः । प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोरित्यमरः । उरो वक्षःस्थलमेव श्रयसि यतः, ततः स्वयं दुरवगाहस्थले स्थित्वा ऽपीतरसुखकरणरूपं विलक्षणदयालुत्वमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । काव्यलिङ्गगूढोत्प्रेक्षे ॥ ९ ॥

श्रीवत्साङ्कं चिरतरमुरःसीमगोष्ठं मुरारे-
रध्यासीनामनघहरितोदारकान्त्या ऽभिरामम् ।
कल्याणि त्वामतुलममृतं संश्रितानां दुहानां
क्षीराम्भोधेः समुदितवतीं ब्रूमहे कामधेनुम् ॥ १० ॥

श्रीवत्साङ्कमिति । हे कल्याणि हे कुशले ! श्रीमान् वत्सस्तर्णकः अङ्को यस्य । अन्यत्र श्रीवत्सनामको ऽङ्को यस्य । कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिन्हं लक्ष्म चेत्यमरः । पुनश्च अनघा निर्दोषा हरिता हरिद्वर्णा उदारा महती च या कान्तिस्तया, पक्षे

---

१० हे शुभे ! हरेः श्रीवत्साङ्कं (सशोभतर्णकाऽलङ्कृतं श्रीवत्सनामकचिन्हसहितञ्च) अनघहरितोदारकान्त्या (अदुष्टतृणकान्त्या निर्दोषहरितवर्णकान्त्या च) सुन्दरं मुरजितो वक्षःस्थलसामरूपं गोष्ठम् अधिष्ठितां, तथा आश्रितानां निरुपमम् अमृतं (पीयूषं मोक्षं च) दुहन्तीं दुग्धसमुद्राद्भूतां त्वां कामगवीं कथयाम इति श्लेषेण भगवत्याः कामधेनुत्वं साधयति ।

अनघानाम् आरोग्यकारकाणां हरितानां दूर्वाणां तत्प्रभृतितृणानामित्यर्थः । हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुते ऽन्यवदिति मेदिनी । उदारया इतस्ततः प्रसृत्वरत्वान्महत्या कान्त्या ऽभिरामं सुन्दरम् उरसः सीमैव गोष्ठं गोस्थानम् । गोष्ठं गोस्थानकं, सीमसीमे स्त्रियामित्यमरौ । अध्यासीनां स्थितां तथा ऽतुलं निरुपमं प्रचुरं चाऽमृतं मोक्षं दुग्धं च संश्रितानां दुग्धे सा दुहाना तां, दुह प्रपूरणे शानच् । क्षीराम्भोधेः समुदितवतीं प्रादुर्भूतां त्वां कामधेनुं ब्रूमहे वदामः । श्लेषरूपकाऽलङ्कारौ । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १० ॥

विश्वाऽतीतो जयति वृजिनह्रासदो वासुदेवः
पद्मे तस्याप्युपरि महिमा भासते तावकीनः ।
क्षेत्रज्ञानां हृदयमनिशं कञ्जनाभो ऽधिशेते
तस्यापि त्वं हृदि हृततमोराजसे राजसे या ॥ ११ ॥

विश्वातीत इति । हे पद्मे हे कमले ! वृजिनस्य पापस्य ह्रासं नाशं ददाति सः । आतो ऽनुपसर्गेइति कः । कलुषं वृजिनैनोघमित्यमरः । वासुदेवः श्रीवेङ्कटपतिः विश्वमशेषम् अतीत्य अतिक्रम्य वर्तते । विश्वमशेषं कृत्स्नमित्यमरः । जयति विश्वमतीत्य शोभते । तस्य वासुदेवस्याप्युपरि ऊर्ध्वं तवायं तावकीनस्त्वदीय इत्यर्थः । महिमा माहात्म्यं भासते प्रकाशते तदेव दर्शयति—कञ्जं कमलं नाभौ यस्य स कञ्जनाभो विष्णुः । क्षे-

---

११ हे जननि ! पापनाशको वासुदेवस्तावद् लोकोत्तरः, तस्याप्युपरि त्वदीयं माहात्म्यं राजते, यतो हि स कमलनाभः प्राणिनां हृद्देशमधितिष्ठति, तस्यापि तिरस्कृतरजस्तमोगुणे हृदि या त्वं शोभसे इति भगवतो ऽपि भगवतीमहिम्नः श्रेष्ठतां वर्णयति ।

ऽज्ञानां जीवानां हृदयम् अधिशेते ऽधितिष्ठति त्वं तु तमः तमोगुणः रज एव राजसं रजोगुणः स्वार्थे ऽण्। हृते नष्टे तमोराजसे यस्मात्तादृशे शुद्धसत्त्वमये इत्यर्थः। तस्य हरेरपि हृदि राजसे शोभां प्राप्नोषि। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। काव्यलिङ्गसारालंकारौ ज्ञेयौ ॥ ११ ॥

वीक्षन्ते ये वेङ्कटक्ष्माभृदिन्दोः
सूरस्थाने शोभमानामिह त्वाम्।
दुग्धोदन्वत्पुत्रि दिव्यं पदं ते
सूरस्थानं हन्त भित्त्वा विशन्ति ॥ १२ ॥ ६५

वीक्षन्ते इति। ये प्राणिनः वेङ्कटक्ष्माभृति वेङ्कटगिरौ इन्दोरिव प्रकाशमानस्य हरेः सूरस्थाने शोभमानवक्षःस्थले शोभमानां त्वाम् इहाऽस्मिन् लोके वीक्षन्ते साक्षात्कुर्वन्ति, ते नराः हे दुग्धोदन्वतः क्षीरसागरस्य पुत्रि कन्ये रमे! दिव्यं पदं तद्रूपं सूरस्थानं सूर्यमण्डलं भित्त्वा भेदनं कृत्वा विशन्ति प्रविशन्ति। यथा त्वं सूरस्थानस्था तथा ते भवन्तीति स्वसारूप्यदानाऽधिकत्वपर्यवसायीदं वचनं ज्ञेयम्। हन्त हर्षे। कर्मिज्ञानिभेदेन आवृत्त्यनावृत्तिरूपा द्विविधा हि गतिः। तत्र 'गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यन्ती'त्याद्या। द्वितीया तु 'सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम्' इत्यादिनोक्ता। स्मृ-

———

१२ हे क्षीराब्धिसुते! वेङ्कटाऽचलेन्दोर्भगवतः शोभने उरःस्थले राजमानां त्वां ये जना वीक्षन्ते ते सूर्यमण्डलं भित्त्वा परमं पदं मोक्षरूपं लभन्ते इति त्वद्दर्शनं योगिजनलभ्यसूर्यमण्डलभेदपूर्वकाऽपवर्गप्रदमित्याह।

तिरपि 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते । अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति । अतः पुनरावृत्तिरूपं कर्ममार्गं त्यक्त्वा 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाऽभिमुखो हतः' इति स्मृत्या 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा ऽऽदित्यस्य सायुज्य'मित्याद्याम्नातां गतिं यान्ति मुक्ता भवन्तीत्यर्थः। शालिनीवृत्तम्। समालङ्कारः॥१२॥

बलिवसुमुषः प्रहर्षादुच्चोरस्थलमुपेत्य कमले त्वम् ।
अस्माकमपथगानां हरसे चिरकालसञ्चितानर्थान् ॥ १३॥

बलीति । हे कमले ! त्वम् उपेन्द्रावतारे वामनरूपेण बलिनामकस्य दैत्यराजस्य वसु धनं मुष्णातीति तस्य हरेः । पक्षे बलिनामपि वसुमुष उच्चम् उरःस्थलं श्लेषेण चोरस्य स्थलं चोपेत्याऽधिगत्य अपथगानाम् अधर्मगामिनाम् अन्यत्र न पन्था इत्यपथं, पथो विभाषेति टचि अपथं नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । 'आड्वाट्' इति लोके । तेन गच्छन्ति तेषामस्माकं चिरकालेन बहुकालेन सञ्चिताः सम्पादिताश्च ते अनर्थाश्च तान् इत्येके

---

१३ हे रमे ! त्वं बलिवसुमुषः (बलिचक्रवर्तिधनाऽपहारिणो हरेः, बलवद्धनचोरस्य च) उच्चोरस्थलम् (उन्नतं वक्षःस्थलम्, उन्नतचोरस्थानं च) प्राप्याऽपथगानाम् (असाधुमार्गगामिनां, मार्गं विहाय चरताञ्च) अस्माकं बहुकालोपार्जितान् अनर्थान् चिरोपार्जितानि धनानि चाऽपहरसीति चोरस्थानाऽवस्थितायास्ते परधनाऽपहारो युक्त एवेति श्लेषेण वदन् भगवदुरःस्थिता त्वं पापिनामस्माकं निखिला आपदो हरसीत्याह ।

पदं लक्ष्मीपक्षे । अन्यत्र चिरकालेन ढब्बूकं ढब्बूकमिति कृत्वा सञ्चितानर्जितान् अर्थान् वित्तानि हरसि तव चोरस्थलस्थिताया्स्ते उचितमेवेति भावः । गीतिर्वृत्तम् । समालङ्कारः ॥ १३ ॥

शशिलेखा भवती च श्रीरब्धेर्निर्गते तयोराद्या ।
धारयति कृष्णमन्तः कृष्णेनाऽन्तस्तु धार्यते चरमा ॥ १४॥

शशिलेखेति । शशो लाञ्छनं विद्यते यस्मिन्नस्य शशिनश्चन्द्रस्य लेखा कलापङ्क्तिः भवती लक्ष्मीश्चेति उभे द्वौ हे श्रीः ! अब्धेः सकाशान्निर्गते, तयोर्मध्ये आद्या शशिलेखा अन्तरभ्यन्तरे कृष्णं कालिमानं धारयति, चरमा द्वितीया भवती तु कृष्णेन श्रीवासुदेवेन अन्तः हृदि धार्यते । अत्र श्लेषेण चेत्परं रमा धार्यते इत्युपमेयाऽधिक्यपर्यवसायिन्यतिरेकालङ्कारो ज्ञेयः । गीत्यार्यावृत्तम् ॥ १४ ॥

वनमालया प्रमुषितां विश्वविभोर्भुजलतैकविटपान्तः ।
काममपि कनकलतां त्वां कलशाऽकूपारकन्यके मन्ये ॥ १५॥

वनमालयेति । हे कलशाऽकूपारस्य कन्यके ! वनमालया

---

१४ हे श्रीः ! समुद्रादाविर्भूतयोश्चन्द्रकलाभवत्योर्मध्ये चन्द्रकला ऽन्तः कृष्णं (कृष्णवर्णं) दधाति, भवती च कृष्णेन (हरिणा) अन्तर्धार्यतइति उभयोः कृष्णसम्बन्धे समाने ऽपि कृष्णेनाऽन्तर्धृतत्वेन भवत्यास्ततो व्यतिरेक इति श्लेषेणाह ।

१५ हे अमृतोदधिसुते ! जगत्प्रभोर्हरेर्भुजलताशाखाऽन्तराले वनमालया (भगवद्धृतया आपादलम्बिन्या स्रजा, वनपङ्क्त्या च) आवृतां त्वामनिर्वचनीयरूपां सुवर्णवल्लीं मन्ये इत्याह ।

'आपादलम्बिनीं मालां वनमालां विदुर्बुधाः' इत्युक्तलक्षणया प्रमुषिताम् आच्छादिताम् । अपूर्ववल्ली हि प्राचीरेण आसमन्ताद्रोप्यते । पक्षे वनस्याऽरण्यस्य माला पङ्क्तिस्तया मुषितां, विश्वविभोर्जगत्प्रभोर्भगवतो भुजलताया एको यो विटपो विस्तारस्तस्यान्तः कामपि कनकवल्लीं त्वां मन्ये तर्कयामि । अत्र विश्वविभोरिन्द्रनीलविटपस्येति पाठे कल्पिते विच्छित्तिविशेषः । यथा विटपो ऽस्त्यस्य स विटपः, अर्शआद्यच् । इन्द्रनीलमयवृक्षस्य सम्बन्धिनीं कनकलतां मन्ये तर्कयामि । इन्द्र आत्मा नीलः विटपो जारवर्यश्च तस्येत्यन्यत्र । रूपकश्लेषौ । गीतिवृत्तम् ॥ १५ ॥

परमतुलशीतमनघे वनमालाप्तं सुलक्ष्मणाकलितम् ।
कलयसि सद्रूपयुतं वक्षोदेशं हरेर्महारामम् ॥ १६ ॥

हे अनघे रमे ! हरेर्वक्षोदेशं कलयसि आश्रयसि । कीदृशं

---

१६ हे निर्दोषे ! त्वं भगवतो वक्षःस्थलमेव महान्तमाराममुपवनं, श्रेष्ठं रामं दाशरथिं वा, बलरामं वा आश्रयसीति प्रतिपादयन् तदुचितानि विशेषणानि विन्यस्यति—वक्षः परमया तुलस्या युक्तम्, आरामश्च श्रेष्ठतुलसीवृक्षोपशोभितः, उत्कृष्टो ऽतिशीतलश्च वा, दाशरथिश्च श्रेष्ठो निरुपमवैदेहीयुक्तश्च । बलरामश्च श्रेष्ठो निरुपमलाङ्गलपद्धतियुक्तश्च । तथा—आपादलम्बिमालोपशोभितं वक्षः, वनपङ्क्तिपरिगतश्चाऽऽरामः, वनवासित्वात्तदाप्तो दाशरथिः, आपादलम्बिस्रग्भूषितश्च बलभद्रः । एवम्—शोभनश्रीवत्साख्यचिह्नाङ्कितं हरिवक्षः, सारसाङ्गनोपशोभित आरामः, लक्ष्मणाख्यभ्रात्रा युक्तो दाशरथिः, शोभनलक्षणेन सौभाग्यव्यञ्जकेनाऽन्वितो बलभद्रः । अपि च—सता रूपेण युतं वक्षः, सद्भिर्द्रुभिः (तरुभिः) युत आरामः, साधुना ऽऽकारेण सौन्दर्येण वा युतो दाशरथिः, सीरी च । अत्र श्लेषादौ शकारसकारयोरभेदस्य कविसमयसिद्धत्वेन अतुलशीतमित्यादेरर्थान्तरस्य बोधे न प्रतिबन्ध इति विभावनीयम् ।

महान्तमारामं राममिव च स्थितम् । वक्षःपक्षे परमां तुलसीं तद्रचितमालाम् इतं प्राप्तम् । आरामपक्षे परमत्यन्तम् अतुलं शीतं यस्मिन् । रामपक्षेऽपि अतुला सीता स्त्री यस्य तम् । पुनर्वनमालां तत्संज्ञकमालाम् आप्तः । रामपक्षे सीतान्वेषणे वनं मालश्चाप्तौ येन तम् । मालो ग्रामान्तराऽटवी इत्यभिधानचिन्तामणौ । तथा सुलक्ष्मणा श्रीवत्सचिह्नेन सारस्या भ्रात्रा लक्ष्मणेन च कलितं युक्तम् । लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्ष्मणा क्व चिदिति मेदिनी । सत् उत्तमं रूपम् आकारः सौन्दर्यं च । सन्तो द्रवः वृक्षाश्च तदुपयुतम् । रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकारसौन्दर्ये नाणके नाटकादिषु इति हेमचन्द्रः । अथ बलरामपक्षेऽपि परम् अत्यन्तम अतुला सीता लाङ्गलपद्धतिर्यस्य तं महाहलत्वात् । ईषा लाङ्गदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिरित्यमरः । अन्यविशेषणानि तूक्तार्थानि योजनीयानि । गीतिर्वृत्तम् । श्लेष उपमा च ॥ १६ ॥

दृष्टात्मप्रतिबिम्बकेषु मणिषु द्रागिन्दिरे मा स्मभू-
दन्तःस्थेष्वबलान्तरस्थितिधिया कोपस्तवेत्यच्युतः ।
शङ्कोन्मेषकथापथाऽतिपतितं संत्यक्तरत्नान्तर-
स्तं त्वत्सादरमेव कौस्तुभमणिं धत्ते भुजाभ्यन्तरे ॥ १७ ॥

दृष्टेति । हे इन्दिरे ! दृष्टम् आत्मनः प्रतिबिम्बं येषु तेषु अ-

---

१७ अथ भुजयोर्मध्ये वक्षःस्थले इतराणि रत्नान्युपेक्ष्य भगवता कौस्तुभ एव कस्माद्ध्रियते ? इत्याशङ्क्य इतरमणिधारणे सांनिध्यात् तत्र तव प्रतिबिम्बे पतिते तत्राऽन्याङ्गनास्थितिभ्रमेण तव कोपो मा भूदिति रत्नान्तराणि परित्यज्य भगवान् त्वदादृततया त्वच्छङ्काऽनास्पदं कौस्तुभमेव धत्त इत्याह ।

अबलान्तराणामन्यभार्याणां स्थितिरस्ति किमिति धिया तव कोपो न्तःस्थेष्ववयवस्थेषु मणिषु हीरकादिरत्नेषु द्राक् शीघ्रमापाततोपि मा स्म भून्नैव भवतु इत्यभिप्रायेण संत्यक्तानि हृदयधार्याणि रत्नान्तराणि येन सः हरिः शङ्काया उक्तलक्षणाया उन्मेषो ऽङ्कुरः तस्य कथापथं वार्तामार्गमतिपतितम् अतिक्रान्तं तं प्रसिद्धं त्वत्सोदरं कौस्तुभं मणिमेव भुजयोरभ्यन्तरे वक्षसि धत्ते । हृदये हि धृते कौस्तुभे तत्र प्रत्यासत्त्या प्रतिफलितस्य दर्शने ऽपि न स्त्र्यन्तरशङ्का, परमहितकारिसोदरत्वेन तत्र तदसम्भवात् । यत्तु तत्र दृश्यते तत्प्रतिबिम्बमेवेत्येवमेवाऽन्यमणिगतास्त्रियोपि मत्प्रतिबिम्बान्येवेति विवेकेन कोपाऽनुद्भव इत्याशयेन तमेव धृतवानिति भावः । गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

सस्नेहपूर्तिरुदितत्रिदशोपजीवी
दीप्रो हरेरुरसि देवि तवेष्टगेहे ।
अस्माकमान्तरतमः प्रशमय्य मुक्ते-
र्मार्गं प्रकाशयतु कौस्तुभरत्नदीपः ॥ १८ ॥ ७०

सस्नेहेति । हे देवि ! तव इष्टगेहे प्रियगृहरूपे हरेरुरसि स्नेहस्य प्रीतेः पूर्त्या पूर्णतया सहितः तैलपूर्तिसहितश्च । स्नेहः स्यात्पुंसि तैलादिरसद्रव्ये च सौहृदे इति मेदिनी । तथा उदि-

---

१८ हे देवि ! त्वत्प्रियसद्मनि हरेरुरसि सस्नेहपूर्तिः (प्रेमपर्याप्तिसहितः तैलपूर्तियुक्तश्च) उदितत्रिदशोपजीवी (उत्पन्नदेवतोपजीवनः, समुत्पन्नसूत्रत्रयनिर्मितवर्त्युपजीवी च) दीप्रः (प्रकाशमानः, उज्ज्वलश्च) कौस्तुभरत्नमेव दीपो ऽस्मदान्तराऽज्ञानाऽन्धकारं विनाश्य मुक्तिमार्गं प्रदर्शयत्विति प्रार्थयते ।

तोत्पन्ना त्रिदशानामुपसेवा भोगेच्छा ऽस्त्यस्मिन् पक्षे तिसृणां दशानां वर्तीनाम् उपसेवा ऽस्त्यस्येति । दीप्तः प्रकाशमानः कौस्तुभ एव रत्नदीपः अस्माकमान्तरं हृत्स्थं तमो ऽज्ञानं प्रशमय्य शान्तिं नीत्वा मुक्तेर्मार्गं तत्त्वज्ञानं प्रकाशयतु प्रदर्शयतु । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकश्लेषालङ्कारौ ॥ १८ ॥

सरसिजनिलयापि वैभवेन
स्फुरसि निरेनसि मानसे मुनीनाम् ।
उरसि मुररिपोरुपोढहारे
शिरसि च देवि गिरां पुरातनीनाम् ॥ १९ ॥

सरसिजेति । हे देवि ! सरसिजं कमलं तदेव निलयो गृहं यस्यास्तादृश्यपि त्वं वैभवेन व्यापकत्वेन मुनीनां मननशीलानां निरेनसि निष्पापे मानसे हृदि । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । स्फुरसि प्रकाशसे । तथा उपोढः धृतः हारो येन तस्मिन्मुररिपोर्हरेरुरसि वक्षसि । उरो वत्सं च वक्ष इत्यमरः । स्फुरसि । तथा पुरातनीनां प्राचीनानां गिरां वेदलक्षणानां शिरसि उपनिषत्सु च स्फुरसि । अत्रैकस्यापि श्रीदेवीवस्तुनो ऽनेकत्र वर्णनाद्विशेषालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

शुभश्रीवत्साङ्कं शुचिरुचिरहारं मुररिपो-
स्तमालाभं वक्षस्तरलवनमालासुरभिलम् ।

---

१९ हे देवि ! कमलवासिन्यपि त्वं सर्वव्यापकतया ऽनघे मुनिजनमानसे, धृतहारे हरेरुरसि, उपनिषत्सु च प्रकाशसे इत्याह ।

२० हे जगदम्ब ! श्रीवत्सचिह्नचिह्नितं शुभ्रसुन्दरहारध्या-

परिष्कुर्वाणां त्वां भवजलधिशोषाय कलये
जगन्मातः प्रातस्तनजलजदायादवदनाम् ॥ २० ॥

शुभमिति । शुभं कल्याणं श्रीवत्सरूपम् अङ्कश्चिन्हं यस्मिन् । तथा शुचिः शुक्लो रुचिरः सुन्दरश्च हारो यस्मिन् । तथा तमालवृक्षवदाभा कान्तिर्यस्य । तालः स्कन्धस्तमाल इत्यमरः । पुनस्तरलया चञ्चलया वा मुरूयया वनमालया सुरभिलं तरलश्चञ्चले षिङ्गे हारमध्यमणावपीति मेदिनी । मुररिपोर्वक्षः प्रति परिष्कुर्वाणामलङ्कुर्वाणां त्वां प्रातर्भवं प्रातस्तनम् । सायश्चिरमित्यादिना ल्युटि तुट् च । यज्जलजं कमलं तस्य दायादो बन्धुस्तत्सदृशमित्यर्थः । वदनं यस्यास्तां त्वां भवजलधेः संसारसिन्धोः शोषाय कलये हृदीति शेषः । अथ च हरेर्वक्षः शुभं तत् । सशयोरभेदात्सुभं सुष्ठु अचलं दक्षिणध्रुवत्वात् भं तारा यस्य तदगस्त्यरूपं तत्परिष्कुर्वाणां ततोप्यतिसमर्थाम् इत्ययं भवजलधिशोषकत्वे यथाकथं चिद्धेतुर्योजनीय इति विभावनीयं सुधीभिः । शिखरिणीवृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

प्राचीनवाक्परिषदां परतत्त्वचिन्तां
व्यालेन्द्रभूधरपतिर्व्यपनेतुकामः ।
कान्तो बिभर्ति भवतीं कलशाब्धिकन्ये

रि तमालनीलं चलद्वनमालासुगन्धि हरेरुरो ऽलङ्कुर्वाणां प्राभातिकसरोरुहसमानवदनां त्वां संसारसागरशोषणाय संश्रये इत्याह ।

२१ अथ हे सागरसुते ? वेङ्कटपतिरुपनिषत्प्रतिपाद्योत्कृष्टतमतत्त्वचिन्तादूरीकरणायेव सर्वदा परचित्स्फूर्तिहृदये ऽस्त्विति वि-

भूषाविशेषमिव देवि भुजान्तराले ॥ २१ ॥

प्राचीनेति । हे कलशाब्धिकन्ये क्षीरसमुद्रतनये देवि रमे ! प्राचीनवाक्परिषदां वेदवाक्समूहानां परतत्त्वविषये उत्कृष्टवस्तुविषये या चिन्ता ताम् । स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमित्यमरः । व्यपनेतुं दूरीकर्तुं काम इच्छा यस्य सः । व्यालेन्द्रभूधरस्य शेषाद्रेः पतिः श्रीहरिः भवतीं प्रति भुजयोरन्तराले वक्षःस्थले भूषाविशेषमिव बिभर्ति धत्ते । श्रीरेव हि परतत्त्वं हृद्यत्वात्ततो नाऽन्यदिति सूचयितुमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

स्वभावादुन्मीलद्बकुलसुमनःकोमलतनो-
स्तव क्लेशाशङ्काकुलितहृदयेनापि हरिणा ।
त्वदाक्रान्ते हन्त व्युदसितुमुरस्यम्ब पुलका
न शक्यन्ते पद्मे, न खलु सुलभः कण्टकजयः ॥ २२ ॥

स्वभावादिति । हे अम्ब ! स्वभावात्स्वतः उन्मीलन्त्यः विकसन्त्यश्च ताः बकुलवृक्षस्य सुमनसः पुष्पाणि ता इव कोमला तनुर्यस्याः तस्यास्तव क्लेशो भविष्यतीत्याशङ्कया आकु-

---

चार्यं त्वां वक्षःस्थले ऽलङ्कारविशेषमिव धारयतीति वदन् त्वमेव, सकलोपनिषत्प्रतिपाद्यपरतत्त्वरूपा ऽसीति सूचयति ।

२२ हे मातः ! निसर्गविकसत्केसरकुसुमसुकुमारशरीरायास्तव पीडाशङ्कया विह्वलान्तःकरणेनापि भगवता त्वदधिष्ठिते वक्षःस्थले समुद्गत्वरा रोमाञ्चा अपनेतुं न शक्यन्ते इति कण्टकजयः (रोमाञ्चविजयः, क्षुद्रशत्रुविजयश्च) न सुकर इत्यर्थान्तरन्यासमुखेन श्लेषेण समर्थयन् भगवतः प्रेमा सार्वत्रिकस्त्वयि विलसतीत्याह ।

लितं हृदयं यस्य तादृशेनापि हरिणा हन्त इति खेदे त्वया आक्रान्तेऽधिष्ठितेऽप्युरसि पुलका रोमाञ्चाः व्युदसितुं निरसितुं न शक्यन्ते त्वत्सम्पर्कादिति भावः । अत्रार्थान्तरं—कण्टकानां चोराणां कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च चर्मस्थानकदोषयोरिति विश्वः । तेषां जयः खलु निश्चयेन सुलभो न भवति । यावज्जवदवस्थानं तावत्कण्टकाऽवस्थानं तदभावे तदभावः, स तु नास्तीति न तदपसरणशक्यतेति भावः । कण्टकजयस्तु न खलु सुलभ एव । नखं लुनातीति नखलु नाराचिका तया सुलभ इति मतान्तरे समासोक्तिः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

निरत्ययं नीलमहोनिधानं
कान्तं मुकुन्दाभिधमिन्दिरे त्वम् ।
निरञ्जनैरेव जनैर्गृहीतं
वीक्ष्य स्थिता वक्षसि रक्षितुं किम् ॥ २३ ॥

निरत्ययमिति । हे इन्दिरे निरत्ययं निर्बाधं नीलमहसां निधानं पक्षे अहो नीलम् एतन्नामकं निधानं निधिरूपं मुकुन्दं श्रीकृष्णं तन्नामकं निधिं च कान्तं पतिं सुन्दरं च निरञ्जनैरुपाधिबाधारहितैरन्यत्र दर्शनसाधनाञ्जनरहितैरपि जनैर्गृहीतं वीक्ष्य

---

२३ हे इन्दिरे! निरपायं नीलमहोनिधानं (नीलकान्तिम्, अहो, नीलनामकं निधिं च) मुकुन्दनामकं कान्तं (पतिं, सुन्दरं च) निरञ्जनैः (योगिभिः, सिद्धाञ्जनविधुरैरपि च) गृहीतं (प्रत्यक्षीकृतम्, उपात्तं च) अवेक्ष्य तद्रक्षणाय वक्षसि स्थिताऽसि किं?-मिति उत्प्रेक्षमाणो योगिजनध्येयस्य भगवतो वक्षःस्थले त्वं स्थितासीति अहो ते माहात्म्यमित्याह ।

त्वं रक्षितुं वक्षसि हृदि अवस्थिता किं ? न हि रक्षकसद्भावे निश्यपहरणं मायासद्भावे च भगवद्ग्रहणमिति भावः । यदाहामरसिंहः—मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति । उपजातिवृत्तम् । श्लेषफलोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ २३ ॥

जननि पुष्यसि तामरसं पदं
वितनुषे च नताऽमरसंपदम् ।
परमुरस्फुरणप्रतिरोधिनः
परमुरःस्फुरणं नयसे ऽद्भुतम् ॥ २४ ॥ 76

जननीति । हे जननि ! तामरसं कमलरूपं पङ्केरुहं तामरसमित्यमरः । पदं स्थानं पुष्यसि पुष्टं करोषि । तथा नतानाम् अमरसम्पदं देवसम्पत्तिं वितनुषे ददासि । परस्य शत्रोः मुरनामकदैत्यस्य स्फुरणं वीर्यं प्रतिरुन्धे तस्य श्रीहरेः परं श्रेष्ठम् असन्तम् उरः वक्षः उरो वत्सं च वक्षश्चेत्यमरः । प्रति स्फुरणां नयसे । शोभां प्रापयसीत्यर्थः । अत्र तामरसम् अतामरसं(?) परमुरःस्फुरणप्रतिरोधपरमुरस्फुरणप्रापणेन च अत्यद्भुतं तवेदं चरित्रमिति विरोधाभासालङ्कारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥२४॥

यदि नाम विष्णुवक्षः

---

२४ हे मातः! कमलरूपं स्थानमधिष्ठिता त्वं नम्राणां देवसम्पदं ददासि, एवं शत्रुभूतमुराऽसुरतेजोविघातकस्य भगवतो वक्षःस्थलमलं करोषीति विरोधाभासमुखेन वैचित्र्यं दर्शयन्नाह ।

२५ हे पृथ्वीसुते सीतारूपे ! दयामय्यास्तव हरिहृदये क्षमामात्रमप्यसांनिध्ये साऽपराधानस्मान् कुपितः कालः (यम इव स्थितः

क्षणमत्यक्षः क्षमात्मजे नु त्वम्।

आगस्विनस्तदा नो

नैवाऽरक्षिष्यदूष्मलः कालः॥ २५॥ 77

यदीति। हे क्षमात्मजे भूकन्ये सीते! अनेन क्षमावत्त्वं साहजिकं सूचितम्। नाम निश्चयेन त्वं क्षणमपि यदि चेत् विष्णोर्वक्षः प्रति अत्यक्षः त्यागमकरिष्यः। तदा अयं ऊष्मलः क्रोधनः कालः कृष्णवर्णो नाथः स तु कालः यम एव निदाघश्च आगस्विनो ऽपराधिनः आयासिनश्च नो ऽस्मान्नैव अरक्षिष्यद् रक्षणमकरिष्यत्। क्रियातिपत्तौ लृङ्। उपाश्रितशीत एव ऊष्मलः कालो न बाधते तद्वत्साहित्येनैवोपासितो हरिः प्रीतये नान्यथेति भावः। गीतिर्वृत्तम्। श्लेषविरोधाभासालङ्कारौ॥ २५॥

हृदये कमलदलाक्षि

त्वत्पदलाक्षीयलक्ष्म भवतीं च।

हृदये इति। हे कमलदलाक्षि कमलपत्रनेत्रे! त्वत्पदयोर्लाक्षाकृतं लक्ष्म भवतीं रमां च दधत् अहिगिरीशः शेषाद्रिपतिः

कृष्णो) नैवाऽरक्षिष्यदिति कारुण्याद्वारं वारम्भगवन्तं प्रबोध्य भयादस्मद्रक्षणार्थैव तत्र ते सार्वदिकी स्थितिरित्याह।

२६ हे कमलदलनयने! त्वत्पादलाक्षाचिन्हं भवतीं च बिभ्रत् वेङ्कटाचलपतिः कृष्णः (वासुदेवः कृष्णवर्णश्च) साऽपराधेष्वस्मासु कुपितो ऽपि पादलाक्षाचिन्हितो ऽरुणत्वं समधिकं कारुण्यं च त्व-

दधदूष्मलोपि कृष्णो

ऽप्यधिकारुण्यं वहत्यहिगिरीशः ॥ २६ ॥ 78

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे वक्षः-

स्थलाऽवस्थानस्तबकस्तृतीयः संपूर्णः ॥३॥

श्रीहरिः ऊष्मलो ऽप्यधिकारुण्यम् अधिकरक्तता करुणत्वं च । अथ कृष्णो ऽपि अधिकमारुण्यमारक्तत्वं वहतीति चित्रमित्यर्थः । गीतिच्छंदः । प्रकृतश्लेषतद्गुणालङ्कारौ ॥ २६ ॥

इति श्रीरावजीमाहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्रटीकायां वक्षःस्थलावस्थानस्तबकस्तृतीयः सम्पूर्णः ॥ ३ ॥

रसान्निध्याद्वहतीति कृष्णवर्णो ऽप्यरुणिमानं वहतीति चित्रमितिविरोधाभासमुखेन त्वद्धारणेनैव सापराधेष्वस्मासु तस्य दयोदय इत्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणिःश्रेणिकायां वक्षःस्थलाऽवस्थानस्तबकः ॥ ३ ॥

अथ कारुण्यस्तबकः ४ ।

विश्वामित्रमखं त्रात्वा मिथिलां प्रस्थितो मुनेः ।
स्त्रियां चकार कारुण्यं स रामः श्रेयसेऽस्तु नः ॥ ४ ॥

अथाऽस्मिन् चतुर्थे स्तबके लक्ष्म्याः कारुण्यं वर्णयितुं प्रथमपद्ये दयामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन् मङ्गलमाचरति—

भजे भुजङ्गशैलेशभुजान्तरपरिष्क्रियाम् ।
तनयां दुग्धजलधेर्दयामिव कृतोदयाम् ॥ १ ॥

भजे इति । भुजङ्गशैलेशस्य शेषाचलस्वामिनो हरेर्भुजान्तरे वक्षःस्थले परिष्क्रियेव परिष्क्रिया भूषणभूता तां, परिष्कारो विभूषणमित्यमरः । कृतः उदयः उद्भवो यया तां दयामिव दुग्धजलधेः तनयां कन्यां लक्ष्मीरूपां भजे । उत्प्रेक्षालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

जननि जीवयितुं जगदर्दितं
दशमुखप्रमुखैस्त्रिदशारिभिः ।
जनकयज्ञमहीजठरे जनिं

---

१ अथ कारुण्यस्तबकेन चतुर्थेन जगदम्बां वर्णयितुकामो वेङ्कटपतेर्दयालङ्कारभूतां मूर्तिमतीं दयामिवाऽविर्भूतां क्षीरसागरसुतां भगवतीं भजे इत्याह ।

२ इदानीं हे मातः ! सीतारूपा त्वं दशवदनादिसुरारिसमुपद्रुतं

कृतवती भवती कृपया रमे ॥ २ ॥

जननीति । हे जननि भो रमे ! दशमुखो रावणस्तत्प्रमुखैस्त्रिदशानां देवानामरिभिः शत्रुभूतराक्षसैः अर्दितं पीडितं जगद्विश्वं जीवयितुं जनकनाम्नो नृपस्य यज्ञमह्या मखवसुमत्याः जठरे यज्ञे भूमिशुद्ध्यर्थं हलाकृष्टवसुधामध्ये कृपया दयया कृपा दया ऽनुकम्पा स्यादित्यमरः । जनिमुत्पत्तिं जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । कृतवती चकार । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २ ॥

अकरुणा करुणा ध्रुवमम्ब ते
क्षितितले भवतीमवतार्य या ।
अहह यातुपुरस्थितिवेदना-
ऽऽमयमदाज्जगदार्तिनिवृत्तये ॥ ३ ॥

अकरुणेति । हे अम्ब ! या करुणा क्षितितले भूम्यां भवतीं त्वामवतार्य अवतारं ग्राहयित्वा अहह अत्यन्तखेदे यातुनो रावणस्य राक्षसस्य पुरः पुरस्य(?) स्थितेरासनस्य वेदना दुःखं सैव आमयो रोगस्तमदाद्ददाति स्म । रजकस्य वस्त्रं ददातीतिवत्सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । स्थिरवेदनामगमयदिति पाठः सुगम एव । सा ते करुणा ध्रुवं निश्चयेनाऽकरुणा करुणाभावः । अत्र करुणायामकरुणत्वारोपेण व्याजस्तुतिः, अकरुणत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गं च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

जगज्जीवयितुं दयया जनकयागभूमेराविर्भूतासीति परमदयालुत्वं तवेत्याह ।

३ साम्प्रतं हे अम्ब! त्वद्दया भूतले त्वामवतार्य जगत्पीडाविनाशाय तव दशवदनपुरनिवासदुःखप्रदत्वेनाऽकरुणा संपन्नेति निन्दाव्याजेन त्वं कृपया दुर्जनसंहारपूर्वकं सज्जनपरित्राणे गृहीतदीक्षा ऽसीति बोधयन्नाह ।

अविरताविविधाऽपराधकारि-
ण्यपि मयि देवि दयां करिष्यसीति ।
जननि मम भयातुरस्य धैर्यं
जनयति वायसदानवाऽपदानम् ॥ ४ ॥

अविरतमिति । हे देवि हे जननि ! अविरतं सततं विविधानपराधान् करोति तादृशे मयि दयां करिष्यसि इति भयातुरस्य भयव्याप्तस्य मम वायस ऐन्द्रकाकः स एव निर्दयत्वाद्दानवः तस्याऽपदानं वृत्तं कर्म चरितमिति यावत् । धैर्यं जनयति । द्रुतविलम्बितम् ॥ ४ ॥

राघवस्य हृदयं स्थिराऽघव-
द्वायसं प्रति नवाऽऽयसक्रमम् ।
देवि जानकि दयारसात्त्वया
पादयोजनकृता द्रवीकृतम् ॥ ५ ॥

राघवस्येति । हे देवि जानकि! स्थिरम् अघं त्वत्पीडारूपमस्यास्ति तद्वन्तं वायसमैन्द्रकाकं प्रति नवायसक्रमम् । अयसो लोहस्याऽयमायसः स चासौ क्रमः परिपाटी, नवः आयस-

४ अधुना हे देवि! निरन्तराऽपराधकारित्वाद्भयातुरस्य मम सापराधे ऽपि जयन्तनाम्नि काके ऽभयदानवृत्तमेव धैर्यमुत्पादयतीति निजाऽपराधक्षान्तिविश्वासमाह ।

५ हे देवि जानकि! न केवलं त्वमेवाऽपराधिनामपराधान् क्षमसे ऽपि तु त्वद्दयितस्य हरेरपि कोपस्य प्रादुर्भावे तमपनयसीत्यत्र कृतापराधमपि शरणागतं जयन्तवायसं भगवत्पादयोर्निपात्य सदयया त्वया तद्धृदयं द्रवत्वं प्रापितमिति वृत्तान्त एव प्रमाणमित्याह ।

क्रमो यत्र तद् राघवस्य श्रीरामस्य हृदयं पादयोजनकृतात्का-
ककृतपादप्रणामजनितात्(?) दयारसाद् द्रवीकृतं सदयीकृतमि-
त्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ५ ॥

अब्धेः कन्ये जननि महतामागसां जन्मगेहे-
ष्वस्मादृक्षेष्वपि च करुणामादधासि ध्रुवं त्वम् ।
साक्षी तस्मिन् युधि दशमुखे सारसाक्षि व्यपेते
यातुस्त्रीणां कबलनविधिं याचमानो हनूमान् ॥ ६ ॥

अब्धेरिति । हे अब्धेः कन्ये जननि! महतां पृथूनामा-
गसामपराधानां जन्मगेहेषूत्पत्तिभूमिषु अस्मादृक्षेष्वपि च ध्रुवं
निश्चयेन करुणाम् आदधासि करोषि, हे सारसे कमले इवा-
ऽक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, तस्मिन्दशमुखे रावणे युधि
युद्धे व्यपेते मृते सति यातुस्त्रीणां रक्षोयोषितां कबलनस्य
भक्षणस्य विधिं करणं याचतेऽसौ याचमानः प्रार्थयमानः। याचृ
याच्ञायां शानच् । हनूमान् साक्षी प्रमाणं, साक्षाद्द्रष्टरीति सा-
धुः । अपराधकारिरक्षःस्त्रीरक्षणमस्मासु धैर्यं जनयतीति भा-
वः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

रामस्तिष्ठतु नाम, यो न विमृधे जिहेति निर्हेतुकं
सुग्रीवैकविरोधिनं क्षितिसुते संहृत्य तं वालिनम् ।

---

६ हे सागरसुते मातः! सापराधेष्वप्यस्मासु तावकीना दया
नाऽपयातीत्यत्र दशाननवधोत्तरं राक्षसीनां भक्षणं प्रार्थयमानो
ऽपि दयामय्या त्वया निवारितो हनूमानेव निदर्शनमित्याह ।

७ हे सीते! भगवतो दयायामपि त्वत्सांनिध्यमेव हेतुर्यतस्त्व-
द्विरहसमये निरागसं वालिनं हत्वा ऽपि स न लज्जते स्म, त्वत्सा-

कारुण्याम्बुनिधिस्त्वमेव नियतं क्लृप्तार्द्रपीडं यतो
रक्षःस्त्रीनिकरं ररक्षिथ तमप्यार्द्रागसं वायसम् ॥ ७ ॥

राम इति। हे क्षितिसुते! यः करुणानिधित्वेन कैश्चिद्वर्णितोऽपि रामस्तिष्ठतु नाम, तत्कारुण्यं नाऽनुभवारूढं भवति। कुत? इति चेत् निर्हेतुकं स्वप्रयोजनशून्यं यथा स्यात्तथा सुग्रीवैकविरोधिनं सुग्रीवमात्रशत्रुं तं प्रसिद्धं वालिनं विमृधे वृक्षखण्डे निलीनत्वादधर्मयुद्धे संहृत्य नाशं नीत्वा हृदये न जिह्रेति लज्जते न, स रामः तिष्ठतु नाम, तेनाऽस्माकं किमपि न प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। त्वं तु क्लृप्ता कृता आर्द्रा सद्यस्तनपीडा येन तं रक्षःस्त्रीणां निकरं ररक्षिथ रक्षितवती, तथा तमपि आर्द्रमागः अपराधो यस्य तं वायसं काकं ररक्षिथ। ततः कारुण्यस्य कृपायाः अम्बुनिधिः समुद्रभूता नियतं निश्चयेन त्वमेव, न राम इति भावः। शार्दूलविक्रीडितम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥७॥

गुरुणा प्लवेन करुणात्मना विना
हरिणाङ्कसोदरि गुणाम्बुधे तव।
जननाऽऽधिरोगमरणादिवेदना-
वरुणालयस्य तरणाय का गतिः ॥ ८ ॥ 86

गुरुणेति। हे हरिणाङ्कस्य चन्द्रस्य सोदरि भगिनि, हे

श्लिष्ये तु प्रत्यग्रापराधा यातुस्त्रियो जयन्तं काकं च नाऽवधीदिति त्वमेव तद्रक्षणे हेतु, रतो भगवतो पि कदा चिदाविर्भवन्ती दया त्वन्मूलिकैवेत्याह।

८ अथ हे चन्द्रभगिनि! तव करुणापोताश्रयं विना जन्माऽऽधिव्याधिमरणप्रभृतियातनासमुद्रसन्तरणे नाऽस्त्यस्माकमन्यदालम्बनमित्याह।

१ गुणाम्बुधेस्तवेति १ पु० पा०।

गुणाम्बुधे ! तव करुणात्मना कृपारूपेण गुरुणा महता प्लवेन नौकया विना उडुपं तु प्लवः कोल इत्यमरः । जननं जन्म, आधिर्मानसी व्यथा, रोगा आमयाः, मरणं च तदादिर्या वेदना सैव बहुत्वाद्वरुणालयः समुद्रः तस्य तरणाय का गतिः ? त्वत्कृपां विना ऽन्या न कापीति भावः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥८॥

त्वय्येवायतते कृपा रघुपतेर्देवस्य सत्यं यतो
वैदेहि त्वदसन्निधौ भगवता वाली निरागा हतः ।
निन्ये कापि वधूर्वधं, तव तु सान्निध्ये त्वदङ्गव्यथां
कुर्वाणोऽप्यवितः पतन्नशरणः काको विवेकोज्झितः ॥ ९ ॥

त्वयीति । हे वैदेहि हे जनककन्ये ! यतस्तवाऽसन्निधौ सान्निध्याऽभावे भगवता रामेण निर्दयीभूय निरागा निरपराधो वाली नाम वानरो हतः । तथा कापि वधूस्ताटका वधं नाशं निन्ये प्रापिता । ततो देवस्य रघुपतेः रामचन्द्रस्य कृपा दया त्वय्येवायतते त्वद्दयालुतयैव तद्दयालुत्वमिति भावः । इदं सत्यं, तदुपपादयति—तव सीतायाः सान्निध्ये सामीप्ये सति तु चित्रकूटपर्वते विवेकेन विचारेण उज्झितः शून्यः । विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोरिति मेदिनी । काकः ऐन्द्रः तव सीतायाः अङ्गस्य स्तनरूपस्य व्यथां क्षतरूपां व्याधिं कुर्वाणोऽप्यशरणः रक्षितृशून्यः सन् पतन् स्वाऽपराधक्षमापणाय प्र-

---

९ हे वैदेहि ! त्वदसान्निध्ये निरागसोस्ताटकावालिनोर्वधः, त्वत्सांनिध्ये च कृताऽपराधस्यापि शरणागतस्य वायसस्य रक्षणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वदधीनैव भगवतो दयेत्याह ।

णमन् अवितः रक्षितः । अव रक्षणइत्यस्मान्निष्ठा । रामेणेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ९ ॥

द्विपञ्चग्रीवाज्ञाचकितसमुदञ्चन्निशिचर-
प्रपञ्चप्रक्षिप्तः पवनसुतवाले हुतवहः ।
यतो जातः शीत,स्तमिह भवसन्तापविवशे
कृपापूरं स्वैरं किरतु मयि लोकाम्ब भवती ॥ १० ॥

द्विपञ्चेति । हे लोकाम्ब जगन्मातः ! द्विगुणिताः पञ्च द्विपञ्चाः दशेत्यर्थः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये इति डच् । ताः ग्रीवाः यस्य तस्य दशकण्ठस्य आज्ञायाः चकिताः भीता अतः सम्यगुदञ्चन्तो न तु स्वत एव ये निशिचरा राक्षसास्तेषां प्रपञ्चेन समूहेन प्रक्षिप्तः पवनसुतस्य हनूमतः वाले पुच्छे । पुच्छोस्त्री लोम लाङ्गूलमित्यमरः । हुतवहो ऽग्निः यतः येन कारणेन शीतो जातः ततः भवस्य संसारस्य यस्सन्तापस्तस्य विवशः अधीनः व्याकुल इत्यर्थः । तत्र मयि तं कृपापूरममृतप्रवाहं स्वैरं यथेष्टं भवती इहाऽस्मिन् लोके किरतु वर्षतु । शिखरिणीवृत्तम् । उदात्तरूपकाऽतिशयोक्त्यलङ्कारा: ॥ १० ॥

---

१० अथ हे जगज्जननि ! दशवदननिदेशेन निशाचरैर्हनूमत्पुच्छे प्रदीपितो ऽपि वह्निर्यद्वशाच्चन्दनशिशिरः संवृत्तस्तं ते कृपापूरं संसाराऽनलसन्तापदूने मयि पातयेति प्रार्थयते ।

विष्णावुष्णांशुवंशं गतवति विबुधद्वेषिशोषाय रोषा-
देष्यत्तद्योषिदागःशतमपि कृपया क्षन्तुकामैव नूनम् ।
धत्ते कन्या जनन्या गुणमिति[1] निपुणं किंवदन्तीं वदन्ती
पूर्वं सर्वसहायामुदयमकुरुथा भोगिशैलेन्द्रकान्ते॥११॥

विष्णाविति । हे भोगिशैलेन्द्रकान्ते शेषाद्रिपतिप्रिये! विष्णौ नारायणे विबुधद्वेषिणां राक्षसानां शोषाय नाशाय उष्णांशोः सूर्यस्य वंशं कुलं गतवति प्राप्तवति सति एष्यत् आगामि यत्तद्योषितां राक्षसस्त्रीणां आगःशतमपराधसहस्रमपि कृपया क्षन्तुं सोढुं काम इच्छा यस्याः सैव नूनं कन्या पुत्री जनन्या मातुः प्रस्वाः गुणं शीलादिकं निपुणं निश्चयेन धत्ते दधाति इत्येवं किंवदन्तीमपि लोकवार्तामपि । किंवदन्ती जनश्रुतिरित्यमरः । अपिशब्दात् 'कारणगुणाः कार्ये उपसंक्रामन्ती'ति न्यायमपि वदन्ती ब्रुवन्ती त्वं पुरा पूर्वं सर्वं सहते इति सर्वंसहा तस्यां भूम्यामुदयं सीतारूपेण प्रादुर्भावम् अकुरुथाः कृतवत्यसि । स्रग्धरावृत्तम् । प्रमाणपरिकराङ्कुरावुत्प्रेक्षा चेति त्रयो ऽलङ्काराः ॥ ११ ॥

अवितुमिह दया ते देवि मार्गत्यशक्ता-

---

११ हे वेङ्कटपतिप्रिये! भगवति रामचन्द्रे निशिचरशोषणाय सूर्यवंशे ऽवतीर्णे सति त्वमपि राक्षसीनामपराधान् मर्षयितुं 'मातृगुणानां कन्यासूपसंक्रम' इति न्यायं स्फुटं कथयन्ती सती सर्वंसहायाः (पृथिव्याः) प्रादुर्भूतेति भगवतः कोपेपि तव नैसर्गिकी दया ऽनपायिनीत्याह ।

१२ शरणागतदुर्बलजनरक्षणबद्धदीक्षा त्वं दुर्बलान् मार्गयसि, अहमपि संसारसागरे निमज्जन् बलीयः शरणमन्वेषयामीत्याकूतो-

१ गुणमपीति १ ३ पु० पा० ।

नहमपि शरणार्थी हन्त मज्जन् भवाब्धौ ।
घटनमुचितमासीदावयोर्दैवयोगात्
कलशजलधिकन्ये हातुमेनं न युक्तम् ॥ १२ ॥ १०

अवितुमिति । हे देवि ! इहाऽस्मिन् लोके ते दया अशक्तान् दीनानवितुं रक्षितुं मार्गति अन्वेषयति हन्तेति हर्षे । भवाऽब्धौ संसारसिन्धौ मज्जन्नहमपि शरणं रक्षितारम् अर्थयते प्रार्थयते तादृशो ऽस्मि । तत्तस्मात् हे जलधिकन्ये ! आवयोर्दैवयोगाद्घटनं मेलनम् उचितं योग्यमासीत् । अत एनं कविं अन्वादेशत्वादेनादेशः । हातुं त्यक्तुं न युक्तम् इति यत्नं विना ऽर्थसिद्धेः प्रहर्षणमलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ १२ ॥

कार्येषु कारणगुणा नियतं भवन्ती-
त्युक्तिं सतामवितथामवधारयामः ।
चान्द्री कला च भवती च पयोधिमध्या-
ज्जाते यदम्ब सुधया दयया च शीते ॥ १३ ॥

कार्येष्विति । कारणस्य गुणाः कार्येषु नियतं निश्चयेन भवन्तीति सतां विदुषामुक्तिं वाचम् अवितथां सत्याम् अवधारयामः जानीमः । तथा हि—हे ऽम्ब ! यद्यस्मात्सुधया दयया च

दैवात्समुपजातेयं घटना मा कदा चिदपि विघटतामित्यात्मनो ऽपरित्यागं प्रार्थयते ।

१३ हे अम्ब ! सुधोदधेराविर्भूते चन्द्रकला त्वं च यथायथं सुधादयाभ्यां शीतले इत्येतद्दर्शनात् 'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायं समन्वितं मन्महे इत्याह ।

शीते शीतले चन्द्रस्येयं चान्द्री कला भवती चेत्युभे पयोधेर्मध्याज्जाते उत्पन्ने । वसन्ततिलका वृत्तम् । अर्थान्तरन्यासो दीपकं च ॥ १३ ॥

आसादितोन्नतपदेषु गिरीशमुख्ये-
ष्वारोढुमब्जनिलये शिथिलाऽभिलाषा ।
नीचे तु मादृशि दयारसनिम्नगा ते
प्राप्तादरा प्रवहतीत्यनुरूपमेतत् ॥ १४ ॥

आसादितेति । हे ऽब्जनिलये रमे ! ते दयारसरूपा निम्नगा नदी आसादितं प्राप्तमुन्नतपदम् उच्चस्थानं यैः पक्षे ईश्वरत्वं गिरीशाः पर्वताः शङ्करश्च तन्मुख्येष्वारोढुं शिथिलः अभिलाष इच्छा यस्याः सा नीचे मादृशि तु प्राप्तः आदरो यया सा तादृशी सती प्रवहतीति युक्तम् । निम्नगाया नीचप्रवणत्वं युक्तमिति भावः । इत्यत्र समालङ्कारः । स च श्लेषालङ्कारेण सङ्कीर्णः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

शौरिश्चकास्ति हृदयेषु शरीरभाजां
तस्यापि देवि हृदयं त्वमनुप्रविष्टा ।

---

१४ उन्नतपदारूढेषु गिरीशादिषु समारोढुं शिथिलादरा ते दयारसनिम्नगा मादृशि नीचे प्रसरतीति तस्या निम्नगात्वेनोच्चपर्वताद्यधिरोहणं विहाय नीचप्रवृत्तिरनुरूपैवेति वदन् उच्चपदस्थानां सर्वे एव सहाया भवन्ति दुर्बलस्य न को ऽपीति स्थितौ सत्यामपि तव दयाया मादृशदुर्बलरक्षकत्वाल्लोकोत्तरत्वमित्याह ।

१५ हे लक्ष्मि ! प्राणिनां हृदये आत्मस्वरूपो हरि,स्तस्य हृदये त्वं,

पद्मे तवापि हृदये प्रथिता दयेयं
तामेव जाग्रदखिलाऽतिशयां श्रयामः ॥ १५ ॥

शौरिरिति। हे देवि! शरीरभाजां प्राणिनां हृदयेषु शौरिर्हरिश्चकास्ति प्रकाशते। हे पद्मे! तस्यापि हृदयं प्रति त्वम् अनुप्रविष्टाऽसि। तवापि हृदये इयं दया प्रथिता, इति हेतोर्जाग्रज्जागरूको ऽखिलेभ्यः अतिशय आधिक्यं यस्यास्तां दयामेव श्रयामो भजामः इत्युत्तरोत्तरसारवर्णनात् सारालङ्कारः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १५ ॥

नित्यं विश्वं वशयति हरिर्निग्रहाऽनुग्रहाभ्या-
माद्ये शक्तिं विघटयति ते हन्त कारुण्यपूरः।
ईषन्न्यूनं तदिह दयितादीशितृत्वं भवत्या-
स्तच्छेषत्वं कथमितरथा देवि तुल्येपि भूम्नि ॥ १६ ॥

नित्यमिति। हे देवि! हरिः निग्रहश्चाऽनुग्रहश्च ताभ्यां दण्डप्रसादाभ्यां नित्यं प्रत्यहं जगद्वशयति स्वाधीनतां नयति। हन्तेति विस्मये। तव कारुण्यस्य पूरः प्रवाहः आद्ये निग्रहविषये शक्तिं विघटयति नाशयति। युक्तमिदमित्याह—तत्तस्मादिहाऽस्मिन् लोके दयिताच्छ्रीकृष्णाऽपेक्षया भवत्यास्तव ईशितृत्वम् ईश्वर-

---

तव च हृदये दया, चकास्तीति त्वद्दयैव श्रेयसीति तामेवाश्रयामहे इति सारालङ्कारमुखेनाह।

१६ हे देवि! भगवतो भवत्याश्च समे ऽपि महिम्नि हरेर्निग्रहाऽनुग्रहाभ्यां जगद्वशीकरणात्, त्वयि च दयापूरेण निग्रहशक्तेः प्रतिरोधाद्भवत्यास्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनत्वमत एव भवत्यास्तदङ्गत्वं, न खलु भयोः सर्वथा साम्ये तदुपपद्यतइति न्यूनताप्रदर्शनमुखेन केवलदयामयत्वात्तवैव श्रेष्ठत्वमिति स्तौति।

त्वम् ईषत् किञ्चित् न्यूनम् । इतरथा निग्रहाऽनुग्रहसमत्वे भूम्नि महिम्नि तुल्ये सति तव तच्छेषत्वं तदंशभूतत्वं कथं स्यात् ? न कथमपीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । अनुमानव्याजस्तुत्यलङ्कारौ ॥ १६ ॥

विहितं जहतं विवेकहाना-
दहितं कर्म च नित्यमाचरन्तम् ।
अपयातगुणं हरिप्रिये मां
कृपया केवलयैव पालयेथाः ॥ १७ ॥

विहितमिति । हे हरिप्रिये ! विवेकस्य हानादभावाद्विहितं वेदोक्तं कर्म जहतं त्यजन्तं तथा अहितं वेदनिषिद्धं नित्यं प्रत्यहम् आचिरन्तं कुर्वन्तम् अपयाता गुणा दयादयो यस्मात्तं गुणशून्यमित्यर्थः । एवंभूतं मां केवलया कृपयैव पालयेथाः । कस्यापि पालनहेतोरभावाद्रक्षस्वेति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥१७॥

क्षणमप्यनवस्थितौ जनाऽऽगः
कमिता न क्षमितेति साऽनुकम्पा ।
अवतारदशासु देवि रूपै-
रनुरूपैरनुगाहसे मुकुन्दम् ॥ १८ ॥

क्षणमिति । हे देवि ! क्षणं क्षणमात्रमपि अनवस्थितौ स्वा-

---

१७ हे हरिपत्नि ! अविवेकेन विहिताऽकरणनिषिद्धाऽऽचरणाभ्यां पतितस्य निर्गुणस्य मम त्वत्करुणैव केवलमालम्बनमित्याह ।

१८ हे देवि मम क्षणमप्यसांनिध्ये न लोकाऽपराधः प्रियेण क्षान्तो भवेदिति विचार्यैव करुणया दशस्वपि अवतारेषु त्वं तत्तद्रूपैः प्रियमनुगतासीत्याह ।

ऽसन्निधौ सत्यां जनानामागो ऽपराधं कमिता श्रीहरिः न क्षमिता न सहिष्यते इति हेतोः साऽनुकम्पा सदया त्वम् अवताराणां मत्स्यादीनां दशास्ववस्थासु अनुरूपैस्तदनुकारिभिरेव मत्स्यादिरूपैर्मुकुन्दं श्रीकृष्णम् अनुगाहमे ऽनुगच्छसि । तदुक्तं हरिवंशे—'देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्वीर्योऽनुरूपां वै करोत्येषा ऽऽत्मनस्तनु'मिति । अत्रैव कविरिदं स्वयमेवाऽग्रे स्फुटं व्यवस्थापयिष्यति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥१८॥

चलति कलिताऽऽयासे श्वासे कफाऽर्गलिते गले
भ्रमति नयने भ्रान्ते स्वान्ते यियासुषु चाऽसुषु ।
त्वरयति दया जन्तोर्हन्तोत्क्रमे भवतीं रमे
त्वमपि कृपणत्राणे प्राणेश्वरं च पराङ्मुखम् ॥१९॥

चलतीति । कलितः कृतः आयासः श्रमो येन तादृशे श्वासे चलति सति, गले कफरूपाऽर्गलेन युक्ते सति । अर्गलम् 'अण्डणा' इति लोके । तद्विष्कम्भो ऽर्गलं न ना इत्यमरः । अत्र कफैर्विकले गले इति न्यासो ऽनुप्राससामान्याऽनुकूल इति विभावनीयम् । तथा नयने चक्षुषि भ्रमति भ्रमणं प्राप्नवति सति, तथा स्वान्ते चित्ते भ्रान्ते मूढे सति, तथा असुषु प्राणेषु यियासिषु गन्तुमिच्छत्सु सत्सु, दया भवत्कृपा ईदृशस्य विकलस्य जन्तोः उत्क्रमे प्राणोत्क्रमणसमये भवतीं श्रीलक्ष्मीं त्वरयति त्वरायुक्तां

---

१९ इदानीं जन्तूनां प्राणोत्क्रमणसमये क्लेशप्रदे श्वासे चलति, कण्ठे च कफकुण्ठिते, नेत्रे च घूर्णमाने, प्राणेषु च जिगमिषत्सु तत्क्लेशाऽसहा त्वद्दया भवतीं, भवतीं च तदपराधशतैः प्रतिकूलं प्रियं, तेभ्यः सुगतिप्रदानाय त्वरयतीत्याह ।

करोति । हन्त हर्षे । ततस्त्वमपि कृपणत्राणे दीनरक्षणे पराङ्मुखं परावृत्तं प्राणेश्वरं श्रीहरिं त्वरयसीति मध्यमपुरुषविपरिणामेन लापनीयम् । भक्तेषु तवाऽतिवात्सल्यमिति भावः । हरिणीवृत्तम् । एकावली अलङ्कारः ॥ १९ ॥

दुःखाक्रान्तं भवजलनिधिं दुस्तरं योगिवर्यैः
पापानां नस्तरितुमधुना का कथा लोकधात्रि ।
एवं यद्यप्युदयति मतिस्तावकीमब्धिकन्ये
धन्ये दृष्ट्वा तदपि करुणां धैर्यमेत्यन्तरात्मा ॥ २० ॥

दुःखाऽऽक्रान्तमिति । हे लोकधात्रि जगन्मातः ! योगिवर्यैर्मुनिश्रेष्ठैरपि दुःखेन तरितुं शक्यं दुःखैराध्यात्मिकादिभिस्तापैः आक्रान्तं व्याप्तं भवरूपं जलनिधिं दृष्ट्वा अधुना पापानां नोऽस्माकं तरितुं का कथा ? इत्येवं मतिर्यद्यपि उदयति । इधातोः रूपम् । तथापि हे धन्ये ऽब्धिकन्ये ! तावकीं त्वदीयां करुणां दृष्ट्वा अन्तरात्मा ऽन्तः करणं धैर्यम् एति । भविष्यत्युद्धार इति धैर्यं प्राप्नोतीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । काव्यार्थापत्तिरूपकाऽलङ्कारौ ॥ २० ॥

तपोभिरिह योगिनस्तव दयामविन्दन्त या-
मकिञ्चनतया ऽपि तामसृतसोदरि प्राप्नुमः ।

---

२० अथ योगिवराऽसुकरोल्लङ्घनं दुःखबहुलं भवाऽब्धिमुत्तरीतुं पापात्मनामस्माकं का कथेत्येवं चिन्तयन्तो ऽपि वयं त्वत्करुणां दृष्ट्वा सधैर्याः स्म इत्याह ।

२१ अनेकजन्मसमार्जितैस्तपोभिर्या त्वद्दया योगिवर्यैरासादि सा ऽकिञ्चित्कराणामस्माकं सुलभेति यद्दैवतं कृष्णाख्यं योगिनश्चि-

समाधिपटवः श्रमादनुभवन्ति यद्दैवतं
तदेव यमुनातटीतरुगणः सुखेनाऽन्वभूत् ॥ २१ ॥

तपोभिरिति । हे ऽमृतस्य सोदरि भगिनि ! ते तव यां दयां योगः अष्टाङ्गो यमनियमप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपः स विद्यते येषां ते योगिनः तपस्विनः इह लोके तपोभिस्तपस्याभिः अविन्दन्त प्राप्तवन्तः, तां दयाम् अकिञ्चनतया ऽपि निष्किञ्चनत्वेनैव साधनेन वयं प्राप्नुमः । एतदेवाऽर्थान्तरन्यासेनाह—यद्दैवतं श्रीकृष्णाख्यं समाधिविधिचतुरा मुनयः श्रमादायासादनुभवन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तदेव दैवतं यमुनातटी कलिन्दजातीरं तत्सबन्धी तरुगणः वृक्षसमूहः सुखेनाऽनायासेन अन्वभूदनुभूतवान् । अत्र पद्ये दृष्टान्तप्रहर्षणाऽलङ्कारौ ज्ञेयौ । पृथ्वी वृत्तम् ॥ २१ ॥

अपारपरितापकृद्भवतपाऽऽतपाऽन्धा वयं
प्रपामिव सुपावनीं तव कृपामुपासीमहि ।
उदञ्चितधनञ्जयः प्रभुरुदारहेतिर्यया
ययावुदधिकन्यके तपनमध्यगः शीतताम् ॥ २२ ॥

अपारेति । हे उदधिकन्यके श्रीः ! अपारमनन्तं परितापं करोति स भव एव तपाऽऽतपः ग्रीष्मोष्मा तेनाऽन्धा वयं प्रपां पानीयशालामिव सुपावनीं तव तां कृपाम् उपासीमहि आश्र-

---

राय तपोभिः पश्यन्ति तद्यमुनातीरतरवो ऽनायासेनाऽन्वभवन्निति दृष्टान्तमुखेनाऽऽह ।

२२ हे सागरसुते ! उदञ्चितधनञ्जयः (वर्द्धिताऽर्जुनो दीपिताऽग्निश्च) उदारहेतिः (महाऽस्त्रो महाज्वालश्च) सूर्यमण्डलाऽवस्थितः प्रभुर्हरिर्यया ते कृपया शैत्यमवाप तां ते कृपामपारसन्तापप्रदसंसाररूपग्रीष्मोष्मव्याकुला वयं पानीयशालामिवाऽऽश्रयाम इत्याह ।

यामः । आशंसायां लिङ् । तां कां ? यया तपनवर्ती सूर्यमध्यवर्ती 'य एतास्मिन् मण्डले पुरुषो योयमेव स यो ऽयं हिरण्मयः पुरुष' इति शतपथब्राह्मणे । उदश्चितधनञ्जयः वर्धिताऽर्जुनः प्रज्वालिताऽग्निश्च । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशती'ति बह्वृचब्राह्मणे । तत्राप्युदारा महत्यो हेतयः शस्त्राणि ज्वालाश्च यस्मिन्निति विशेषणत्रयेण सर्वदा तत्र दाहकत्वं सूचितम् । एतादृशः प्रभुः नारायणः शीततां शीतलतां ययौ प्राप । पृथ्वी वृत्तम् । उदात्तं श्लेषः प्रौढोक्तिः अतिशयोक्तिश्चाऽलङ्काराः ॥२२॥

कंसाऽरातिप्रेयसि संसाराऽब्धौ भ्रमन्ननाथोऽहम् ।
अम्ब तव साध्वकम्पामनुकम्पां नाम नावमवलम्बे॥ २३॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
कारुण्यस्तबकश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

कंसारातीति । हे कंसाऽरातेः श्रीकृष्णस्य प्रेयसि प्रिये ! संसाराऽब्धौ भ्रमन्ननाथो रक्षणशून्यो ऽहं हे अम्ब ! तवाऽकम्पामचलाम् अनुकम्पां नावं दयारूपां नौकां साधु यथा भवति तथा ऽवलम्बे आश्रये । त्वद्दयां विना मे नाऽन्यत्संसारतरणसाधनमिति भावः । गीतिः । रूपकालङ्कारः ॥ २३ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजापरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्रटीकायां कारुण्यस्तबकश्चतुर्थः संपूर्णः ॥४॥

---

२३ इदानीं भवाऽर्णवतारणशीलां त्वत्कृपानावमेव संसारसागरे मज्जन्नशरणो ऽहमाश्रयामीत्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां कारुण्यस्तबकः ॥ ४ ॥

अथ कटाक्षस्तबकः ५ ।

राजगर्वध्वंसिभर्गधनुर्भङ्गाद्बभूव यः ।
सीताकटाक्षविषयः स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ५ ॥

अथाऽस्मिन् पञ्चमस्तबके लक्ष्म्याः कटाक्षफलं वर्णयितुं प्रथमपद्ये कटाक्षात्मेति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

लक्ष्मीवदनलावण्यसुधोदधिकृतोदयः ।
कल्पवृक्षः कटाक्षात्मा काङ्क्षितानि करोतु नः ॥१॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्म्याः वदने मुखे यल्लावण्यं सौन्दर्यं तदेव सुधोदधिरमृतसागरः तस्मात् कृत उदयो येन स कटाक्षरूपः कल्पवृक्षः सुरद्रुः नो ऽस्माकं काङ्क्षितानि इष्टानि करोतु संपादयतु । अत्र कटाक्षस्य कल्पवृक्षताद्रूप्यवर्णनाद्रूपकाऽलङ्कारः । आशीरलङ्कारश्च । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १ ॥

क्षमाकुमारि क्षणमीक्षणं त्वं
यदृच्छया न्यस्यसि यत्र जन्तौ ।
स ईक्षणानां त्रयमष्टकं वा
सहस्रकं वा सहसा दधाति ॥ २ ॥

क्षमेति । हे क्षमाकुमारि भूकन्ये ! त्वं क्षणं क्षणमात्रम् ई-

१ अथ कटाक्षस्तबकेन पञ्चमेन भगवतीं स्तोतुकामो लक्ष्मीमुखलावण्यरूपसुधासागरसमुद्भूतः कटाक्षकल्पवृक्षो ऽस्माकं सकलकाङ्क्षितप्रदो भवत्विति मङ्गलमाचरति ।

२ हे सीते ! यत्र क्षुद्रेऽपि जन्तौ त्वं क्षणमबुद्धिपूर्वमपीक्षणं निक्षिपसि सपदि स शिवपदं ब्रह्मपदं देवेन्द्रपदं वा प्राप्नोतीति तव एकदृष्टिलवपाते भक्तस्त्रिचतुःसहस्राक्षो भवतीति वैचित्र्यमुखेनाह ।

क्षणं कटाक्षं यत्र यस्मिन् जन्तौ यदृच्छया केनापि तद्भाग्योदयेन न्यस्यसि स्थापयसि स जन्तुः प्राणी ईक्षणानां नेत्राणां त्रयं वा अष्टकं वा सहस्रकं वा सहसा सद्यो दधाति । शिवो ब्रह्मा विष्णुर्वा भवतीत्यर्थः। 'सहस्राक्षः सहस्रपा'दिति श्रुतेः । आखण्डलः सहस्राक्षः इत्यमराच्छक्रो वेति । अत्र शिवादिस्वरूपताया भङ्ग्यन्तरेण सूचनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

अम्ब स्तोकाऽऽलोकसुधाशीकरलेशै-
रङ्गं जन्तोरार्द्रयसे यस्य स एषः ।
हस्तात् स्वीयाद्वारणमस्ताच्च गलद्भि-
र्दानाम्भोभिः पङ्किलगेहाऽङ्गणभूः स्यात् ॥ ३ ॥

अम्बेति। हे अम्ब ! स्तोकाऽऽलोकः ईषदवलोकनं तदेव सुधायाः शीकरस्तस्य । शीकरोम्बुकणा इत्यमरः । लेशा बिन्दवः तैर्यस्य जन्तोरङ्गम् आर्द्रयसे स्निग्धीकरोषि स एष जन्तुः स्वीयात् स्वकीयाद्धस्ताद्वारणस्य गजस्य मस्ताच्छिरसश्च गलद्भिः क्षरद्भिः दानस्य प्रसिद्धस्य मदस्य च । दानं गजमदे दाने इति विश्वः । अम्भोभिर्दानरूपैरुदकरूपैश्च पङ्कः सञ्जातो ऽस्यां पङ्किला । पिच्छादित्वादिलच् । गेहसम्बन्धिनो ऽङ्गणस्य । अङ्गणं चत्वराजिरे इत्यमरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । भूर्यस्य तादृशः स्यात् । दानशूरो विभवसंपन्नश्च स्यादिति भावः । मत्तमयूरं वृत्तम् । उदात्तश्लेषौ ॥ ३ ॥

---

३ हे मातः ! त्वम् अपाङ्गसुधाशीकरलवैर्यमकिञ्चनमपि स्नपयसि स वदान्यमान्यो गजघटापरिगताऽङ्गणो भूपतिर्भवतीत्याह ।

त्वद्वीक्षणाऽमृतकणो ऽपि न येषु तेषां
सद्मानि जीर्णशिथिलच्छदिराप्तिरक्तैः ।
अभ्रच्युतैः सलिलबिन्दुभिरश्रुमिश्रै-
र्जम्बालितानि जगदम्ब चिरं भवन्ति ॥ ४ ॥

त्वद्वीक्षणेति । हे जगदम्ब ! तव वीक्षणरूपस्याऽमृतस्य कणो लेशोपि येषु नास्ति तेषां नराणां सद्मानि गृहाणि जीर्णा शिथिला या च्छदिः गृहोपरितनं तृणमयमाच्छादनं, छद अपवारणे इति चौरादेरर्चिशुचीत्यादिना औणादिक इसिप्रत्ययः । छदिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । सान्तोप्ययं, पटलं छदिरित्यमरः । तस्य आप्त्या प्राप्त्या रक्तैरारक्तैः अभ्रान्मेघाच्च्युतैः अश्रुभिर्बाष्पैर्मिश्रैः सलिलस्य जलस्य बिन्दुभिर्विप्रुड्भिः जम्बालः कर्दमः येषु सञ्जातः तानि । तदस्य सञ्जातम् इतीतच् । सजम्बाले तु पङ्किल इत्यमरः । चिरं भवन्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

कनकशिबिकाऽऽरूढाः प्रौढाऽऽधिराज्यपदे स्थिताः
कति चिदतुलंमन्या धन्याश्चरन्ति यदिन्दिरे ।
यदपि च वहन्त्येनां दीनाः परे फलमम्ब तद्
द्वयमपि तव स्तोकाऽऽलोकाऽन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ५ ॥

कनकेति । हे इन्दिरे अम्ब ! यदपि अतुलंमन्याः कृतार्थं-

४ अथ येषु दुर्भगेषु त्वदपाङ्गलेशो न निपतति ते जीर्णच्छदिरन्तरालगलितैः रक्तवर्णैर्वर्षापयोभिर्बाध्यमानाश्चिरं गृहविहीना अकिञ्चना रोरुद्यन्ते इत्याह ।

५ पूर्वश्लोकाभ्यां भगवतीकटाक्षपाताऽपातयोः संपद्विपज्जनकत्वं प्रदर्श्य साम्प्रतं स्फुटतरं तदन्वयव्यतिरेकफलं शिबिकाऽऽरूढविष्ट्यारवस्थां प्रदर्शयन्नाह ।

मन्याः कति चिद्धन्याः सुकृतिनः कनकमय्यां शिबिकायामारूढाः अधिराजस्य भावः आधिराज्यं सार्वभौमपदं प्रौढं च तदाधिराज्यपदं च तत्र स्थिताः सन्तो भुवि चरन्ति, च परं परे दीना दरिद्राः विष्ट्या मौल्येन वा तद्वहने नियुक्ता एतान् पूर्वोक्तान् सुकृतिनो वहन्ति, तद्द्वयमपि तव स्तोकाऽऽलोकस्य ईषत्कटाक्षस्य अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाऽभावयोः फलं भवतीति । अयं भावः—यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, स भवत्किञ्चित्कटाक्षसत्त्वाच्छिबिकाऽऽरोहणादिना सूचितः । तथा यदभावे यदभावो व्यतिरेकः, स त्वत्प्रसादशून्येषु शिबिकावहनादिना स्पष्टीकृतः । तेन च हेत्वलङ्कारोऽपि स्पष्टीकृतः । हरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

जडं मामप्यार्तं जननि शिशिराऽपाङ्गविसरैः
कृपापूरस्मेरैः क्षणमपि कृतार्थीकुरु मुदा ।
ततः को वा दोषस्तव भवति कंसारिदयिते
मरौ वा मेरौ वा भगवति समं वर्षति घनः ॥ ६ ॥

जडमिति । हे जननि हे कंसाऽरेर्हरेर्दयिते ! आर्तं पीडितं जडं मूढमपि मां कृपापूरेण स्मेरैर्विकसितैः शिशिराऽपाङ्गस्य शीतलकटाक्षस्य विसरैः समूहैः क्षणमपि मुदा कृतार्थं कुरु कृतकृत्यतां नयस्वेति भावः । यतो हेतोरयं घनो मरौ निर्जलदेशे वा मेरौ कनकाऽचले वा समं तुल्यमेव वर्षति । ततस्तादृशकरणेन तव को वा दोषो भवति ? यथा घनस्य स्वभावाद्युक्ताऽयुक्त-

---

६ इदानीं मरुमेरुदेशयोरविशेषेण वृष्टिकारिणो मेघस्य समदृष्टित्वप्रकाशनपुरःसरं महत्स्विव पामरेऽपि मयि कटाक्षलवनिक्षेपे नास्ति तव का चिद्धानिर्मम पुनः सर्वथा कृतार्थता स्यादित्याह ।

वर्षणे दोषाऽभावः तथैव तव मत्कृपाकरणे इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६ ॥

द्वारि द्वारि दुरीशकिङ्करकृतैरातङ्कदैर्हुङ्कृतै-
रप्युच्चैरतिमात्रवेत्रपरुषाऽऽघातैरनुच्चाटितः ।
दुर्दारिद्र्यदशापिशाचनिचयो दूरात्समुत्सार्यते
देवि त्वत्करुणाकटाक्षतटिनीस्नानाज्जवेनाऽधुना ॥ ७ ॥

द्वारि द्वारीति । हे देवि द्वारि द्वारि विद्यमाना ये दुरीशानां दुष्टराजानां किङ्कराः सेवकास्तत्कृतैरातङ्कदैर्दुःखदैः उच्चैर्हुङ्कृतैरपि हुङ्कारमन्त्रैरपीत्यर्थः । तथा ऽतिमात्रम् । अतिवेलभृशाऽत्यर्थाऽतिमात्रेत्यमरः । वेत्राणां वेत्रयष्टीनां परुषाऽऽघातैः कठोरप्रहारैरप्यनुच्चाटितः अदूरीकृतः दुर्दारिद्र्यरूपाणां पिशाचानां निचयः समूहः त्वदीयकरुणाकटाक्षरूपतटिन्याः नद्याः स्नानान्मज्जनेन अधुना इदानीमेव जवेन वेगात् दूरं समुत्सार्यते निरस्यते मयेति शेषः । उदात्तरूपकाऽतिशयोक्तयो ऽलङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

शुचौ वंशे जन्म श्रुतिनयमतिर्मातरतुला
विकम्पा संपत्तिर्विशदमविगीता च कविता ।

---

७ लोके हि पिशाचाऽऽविष्टानां मान्त्रिकहुङ्कारैर्वेत्राऽऽघातैश्चाऽपगच्छति पिशाचबाधेति प्रायिकं, क्वचित्तु बलीयसि पिशाचे पिशाचमोचनादितीर्थाऽवगाहनेनाऽपैतीति जनदारिद्र्यमहापिशाचो राजद्वारगतभयङ्करकिङ्करहुङ्कारैः परुषवेत्राऽऽघातैश्चाऽनुच्चाटितोऽपि त्वत्कृपाकटाक्षमहानदीस्नानेनाऽचिरादपयातीति रूपकमुखेन महादुर्भगस्यापि दुरपनयं दारिद्र्यं त्वत्कटाक्षपातमात्रेण सद्यो ऽपयातीत्याह ।

८ हे मातः ! न केवलं दारिद्र्यविघात एव त्वत्कटाक्षविक्षेप-

प्रसक्तिर्दैत्यारौ हितपरमपत्यं शुभयशो
विवर्ताः सप्तामी ध्रुवमसदृशां तावकदृशाम् ॥ ८ ॥

शुचाविति । हे मातः ! शुचौ वंशे शुद्धे कुले जन्म उत्पत्तिः, तथा श्रुतिनययोर्वेदतर्कशास्त्रयोर्मतिर्बुद्धिः, पुनः अतुला निरुपमा विकम्पा शाश्वती च संपत्तिर्लक्ष्मीः, अन्यच्च विशदं दोषरहितं यथा तथा अनिन्दिता कविता कवनशक्तिश्च, एवं दैत्याऽरौ श्रीहरौ प्रसक्तिर्भक्तिः, परं च अपत्यं कन्या वा पुत्रो वा हितपरं स्वाऽनुकूलवर्तनादिना हितकारकं, शुभयशः सत्कीर्तिश्च इत्यमी सप्त असदृशां निरुपमानां तावकदृशां त्वत्कटाक्षाणाम् इति यावत् । विवर्ताः साधारणकार्याणि नूनं ध्रुवं निश्चयेनेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ८ ॥

अलमलमनुसृत्य स्वामिनि ज्ञानहीना-
नकलितबुधमानानन्वहं किम्पचानान् ।
शरणमुपगतं मां चारुकारुण्यतुङ्गैः
स्नपय जननि संपन्नृत्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥ ९ ॥ ४१०

अलमिति । हे स्वामिनि ! स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातना-

परिपाको ऽपि तु शुद्धकुलजन्म, वेदमार्गाऽनुसरणबुद्धिः, निश्चला संपत्, अनवद्या कविता, भगवत्परता, हितपरा सन्ततिश्चेत्येतानि सप्त निरुपमत्वदपाङ्गपातफलमित्याह ।

९ हे स्वामिनि ! अज्ञान् अकृतबुधसत्कारान् कृपणान् धनिकान् प्रतिदिनमनुसृत्य नास्ति मे प्रयोजनम् । हे जननि ! शरणागतं मां सुन्दरकरुणापरिपूर्णैः सम्पन्नृत्यस्थानभूतैः कटाक्षैः स्नपयेति प्रार्थयते ।

त्साधुः । ज्ञानहीनान् स्वतो ज्ञानशून्यान् तथा अकलितः न कृतः बुधानां विदुषां बहुमानो यैस्तान् किम्पचानान् कृपणान् किम्पचानमितम्पचा इत्यमरः । अन्वहं प्रतिदिनम् अनुसृत्य अलमलं निर्वेदद्योतकम् । अतः हे जननि ! त्वमेव शरणमुपगतं रक्षणाऽऽगतं चारुणा शोभनेन कारुण्येन तुङ्गैरुन्नतैः संपदां तदभिमानिदेवतानां नृत्तस्य नर्तनस्य रङ्गैः सभाभूतैः अपाङ्गैः स्नपयाऽवलोकयेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥९॥

कृती वसुमतीपतीन् कृतचटुस्तवः सेवतां
दिशः स्फुटमटाट्यतां दिशतु धातुवादे दृशम् ।
जपत्वपि बहून् मनून् जलनिधेः सुते यस्तु ते
दृशामिह दयास्पृशामविषयो दरिद्राति सः ॥ १० ॥

कृतीति । हे जलनिधेः सुते ! कृती स्तुतिकुशलः वसुमतीपतीन् राज्ञः प्रति कृतः चटुस्तवो मनोरञ्जकमिथ्यास्तवो येन तथाभूतः सेवतामाराधयतु, तथा दिशः प्रति स्फुटम् अटाट्यतां परिभ्रमतु, धातुवादे वैद्यके व्याकरणे हैमवतीविद्यायां, किमया इति लोके, तेषु दृशं दिशतु ददातु आलोचयत्वित्यर्थः । अपि च बहून् मनून् स्वर्णाऽऽकर्षकभैरवादिमन्त्रान् जपतु, तथापि इहाऽस्मिन् लोके दयां स्पृशन्ति तासां ते तव दृशां यस्तु अविषयः

---

१० हे जलधिसुते ! कुशलः पुरुषः कृतमिथ्यास्तवः सन् राज्ञः सेवतां नाम, दिक्षु वा भ्राम्यतु, कृत्रिमसुवर्णादिनिर्माणविद्यायां वा दृष्टिं ददातु, बहुलान् मन्त्रान् वा जपतु, परं स यदि दयानिधीनां त्वद्दृशामगोचरस्तर्ह्यवश्यं दारिद्र्यभाजनमेव भवतीति त्वत्कृपाऽभावे दारिद्र्यदूरीकरणाय भूयो यतमानो ऽपि न तस्मै प्रभवतीति त्वत्कृपैव दारिद्र्यनाशनिदानमित्याह ।

अगोचरो भवति स कृती कुशलोपि दरिद्राति दारिद्र्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। दरिद्रा दुर्गतावस्माल्लट्। 'सर्वमपि वाक्यं साऽवधारण'-मिति न्यायाद्दरिद्रो भवत्येवेति भावः। पृथ्वीवृत्तम्। विशेषोक्तिरलङ्कारः॥ १० ॥

कृपणदशापिशाचगणमोचनवेत्रलता
मधुरिपुभक्तिवल्लिपरिषिक्तिसुधाऽम्बुधराः ।
हृदयतमोविमोक्षहिमधामकराः कमले
भगवति नः पुनन्तु भवदीयकटाक्षलवाः ॥११॥

कृपणेति। हे भगवति षड्गुणैश्वर्यवति, हे कमलवासिनि रमे! कृपणदशा दीनदशा तल्लक्षणपिशाचानां गणस्य मोचनविषये वेत्रलता वेत्रयष्टय एव। वेत्रयष्ट्या पिशाचगणो बिभेतीति प्रसिद्धं लोके। पुनः मधुरिपोः श्रीवासुदेवस्य भक्तिरेव वल्लिर्लता तस्याः परिषिक्तौ परिषेचने सुधाऽम्बुधराः अमृतवर्षिमेघा इव। तथा हृदयसम्बन्धिनः तमसः अज्ञानरूपाऽन्धकारस्य विमोक्षे निरसने हिमधाम्नः अमृतांशोः कराः किरणाः। ईदृग्विधाः भवत्या लक्ष्म्या अयं भवदीयः। भवतष्ठक्छसौ इति छस् प्रत्ययः। यः कटाक्षः अपाङ्गः तस्य लवा लेशाः। लवलेशकणाणव इत्यमरः नो ऽस्मान् पुनन्तु पवित्रीकुर्वन्तु। अवितथं नाम वृत्तम्। रूपकश्लेषोल्लेखा अलङ्कारा ज्ञेयाः॥ ११ ॥

---

११ हे कमले! हीनाऽवस्थारूपपिशाचौघनिःसारणे वेत्रयष्टिरूपाः, भगवद्भक्तिलतासेकविधौ घनाघनस्वरूपाः, आन्तराऽज्ञानाऽन्धकारनिरसने चन्द्रकिरणरूपास्त्वदीयकटाक्षलेशास्तत्फलदानेनाऽस्मान् पवित्रयन्त्विति प्रार्थयते।

उदीता दुग्धाब्धेः कुवलयपरीतापशमनी
पदे विष्णोर्भान्ती रजनिचरचक्रव्यसनदा ।
भजन्ती सार्वज्ञं भगवति शिरः कापि कमले
शुभाऽऽलोकैः शोकं हरतु शशिलेखेव भवती ॥१२॥

उदीतेति । हे कमले ! दुग्धाब्धेः क्षीरसागरात् उदीता उत्पन्नेत्युभयत्र समानम् । ई गता विद्यस्मान्निष्ठा । कुः पृथ्वी तस्या वलयस्य मण्डलस्य अन्यत्र कुवलयानां चन्द्रविकासिकमलानां परीतापं सन्तापं शमयति सा । यद्यपि सूर्यकरविकासिचन्द्रकरविकासिन्योः कमलकैरविण्योः कोशादौ भेदो नोपलभ्यते तथाऽप्ययं विचारो ऽस्मत्कृतचम्पुभारतटीकायां तृतीयस्तबके द्वाविंशतिश्लोके द्रष्टव्यः । तथा विष्णोः पदे श्रीहरिचरणे पक्षे वेवेष्टि तद्विष्णु व्यापकत्वान्नभः तत्सम्बन्धिनि पदे स्थाने तद्रूपस्थाने वा । राहोः शिर इव निर्देशः । भान्ती प्रकाशमाना । न च वियद्विष्णुपदमित्यस्य विषय इति वाच्यम् । विष्णोः पदं क्रमो यत्रेति हेमचन्द्रेण व्याख्यानात् । तथा च प्रयुज्यते आदिरामायणे 'विष्णोः पदमिवाऽऽकाशं छादितं पाण्डुभिर्घनैः' इति । रजनीचराणां राक्षसानां चोराणां च चक्रस्य

---

१२ हे भगवति कमले ! दुग्धसागरसमुद्भूता, कुवलयस्य (भूमण्डलस्य कुमुदस्य च) तापनाशिनी, विष्णोः पदे (पत्युर्भगवतश्चरणे आकाशे च) शोभमाना, रजनिचरचक्रस्य (राक्षससङ्घस्य, चौरसमूहस्य रात्रिचरकोकस्य वा च) दुःखप्रदा, सार्वज्ञं शिरः (उपनिषत्सङ्घं शिवमौलिं च) भजन्ती अनिर्वचनीयस्वरूपा भवती चन्द्रलेखेव शुभदायिभिरालोकैः (दर्शनैः प्रकाशैश्च) मम दुःखं हरत्विति श्लेषेण भगवत्याश्चन्द्रलेखासाम्यं वर्णयन् तमोरूपनिजदुःखविघातं प्रार्थयते ।

मण्डलस्य व्यसनदा दुःखदायिनी। 'चोराणां चन्द्रमा रिपु'रित्युक्तेः। प्रसिद्धं च लोके। यद्वा रजन्यां चरति सञ्चरति सः चक्रः चक्रवाकः तस्य व्यसनदा इति चन्द्रलेखापक्षे कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यमरः। अन्यच्च सार्वज्ञं सर्वज्ञस्य वेदस्येदं सार्वज्ञं शिरः उपनिषदं भजन्ती सा, अन्यत्र सर्वज्ञस्य शिवस्येदं शिरो मूर्धानं भजन्ती भवती लक्ष्मीः हे भगवति! शशिलेखा चन्द्रकलेव शुभाऽऽलोकैः अवलोकनैः शोभनप्रकाशैश्च शोकं तापं हरतु निवारयतु इत्यर्थः। अत्र शशिलेखोपमावाचकसाधारणधर्माणां चतुर्णामुपादानात् पूर्णोपमालङ्कारः। स च प्रकृताऽप्रकृतश्लेषेण सङ्कीर्णः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

दूराजाऽऽवसथाऽभिधाननिरयद्वाराग्रजाग्रन्नर-
क्रूराऽऽलापशराऽऽहतिव्यतिकरं दूरान्निराकुर्वतीः।
पारावारसुते तरङ्गय मयि स्मेराऽम्बुजस्पर्धिनी-
घोराऽपारसमस्तदुष्कृतपरीहाराय धीरा दृशः ॥ १३ ॥

दूराऽजेति। हे पारावारस्य सुते! दुष्टानां राज्ञाम् आवसथो गृहं यद्वा दूरः विप्रकृष्टः यः अजावसथो ब्रह्मलोकः 'ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्याऽवधिर्मत' इत्युक्तेः। तदभिधानो यो निरयः क्रममुक्त्यपेक्षत्वात् तस्य द्वाराऽग्रे जाग्रतां जागरूकाणां नराणां द्वारपालानामित्यर्थः। ये क्रूराऽऽलापाः कठोरभाषणानि।

---

१३ हे समुद्रपुत्रि! कुनृपतिमन्दिराख्यनरकद्वारस्थितरक्षिपुरुषपरुषभाषणबाणाऽऽघातसम्बन्धाऽत्यन्तविनाशिनीः, विकसत्कमलतुल्या धीरा दृष्टीर्मयि भीषणनिःसीमनिखिलपापदूरीकरणाय किञ्चित् पातयेति याचते।

स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः । तएव शराः तेषामाहतेः प्रहारस्य व्यतिकरं संपर्कं दूरान्निराकुर्वतीर्दूरं निरस्यन्तीः । तथा स्मेराऽम्बुजानि विकसितकमलानि स्पर्धयन्ति(?) ताः तत्समा इत्यर्थः । धीरा दृशः कटाक्षान् घोराणामपाराणां तरितुमशक्यानां समस्तानां दुष्कृतानां पातकानां परीहाराय नाशाय मयि वेङ्कटकवौ तरङ्गय व्यापारय । न हि तव दृष्टिविषयः पुमान् राजद्वारे याताऽऽयातेनाऽऽत्मानं खेदयतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

अघटितघटनापटीयसी ते
हरिगृहिणि प्रकटा कटाक्षरेखा ।
स्थिरवसुमवनीपकं विधत्ते
जननि वनीपकमेव हन्त जन्तुम् ॥ १४ ॥ 115

अघटितेति । हे हरेर्गृहिणि पत्नि ! हन्तेति विस्मये । ते कटाक्षरेखा अपाङ्गलेशः वनीपकमेव जन्तुम् अवनीपकं विधत्ते इत्यघटितघटनायां, परिहारस्तु वनीपकं दरिद्रमेव सन्तं वनीपको याचनक इत्यमरः । अवनीं पाति सः अवनीपः स एवाऽवनीपकस्तं भूपतिं सन्तं स्थिरं चिरकालस्थायि वसु द्रव्यं यस्य तं करोति । अतः हे जननि मातः ! सा अघटितघटनायाम् अनिर्वाच्यकरणे इत्यर्थः । पटीयसी अतिशयेन पटुः कुशला

१४ हे विष्णुपत्नि ! तवाऽपाङ्गरेखा ऽघटितस्य घटनायामतिशयेन पटुर्यतो हि सा याचकं जनमचलसमृद्धिं राजानं करोतीति वनीपकमवनीपकं विधत्ते इत्यनेनाऽघटनघटनापटुत्वं प्रकटयन्नाह ।

अजादी गुणवचनादितीयसुन् । प्रकटा प्रसिद्धा । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अत्र वनीपकाऽवनीपकत्वविधानाद्विरोधाभासः, काव्यलिङ्गं च ॥ १४ ॥

नयने फणीन्द्रशयनेष्टनायके
यदि नाऽऽदधासि सुदिनाऽब्जशोभने ।
बलभेदनोऽपि न लभेत संपदं
मरुतामयेत मरुतामपि स्थली ॥ १५ ॥

नयने इति । फणीन्द्रशयनस्य शेषशायिनो हरेरिष्टनायिके अभीष्टप्रिये ! यदि त्वं रमा मेघच्छन्ने ऽह्नि दुर्दिनं तद्विपरीतं सुदिनं तत्र विकासिताऽब्जे इव शोभने रमणीये नयने नेत्रे नाऽऽदधासि न स्थापयसि तदा बलनामाऽसुरं भिनत्ति स इन्द्रोपि सम्पदं न लभेत न प्राप्नुयात् । तथा मरुतां देवानां स्थली अमरावत्यपि मरोर्भावो मरुता तां निर्जलदेशताम् अयेत प्राप्नुयात् । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ १५ ॥

करुणारसेन वरुणालयाऽऽत्मजे
म्रदिमानमेत्य यदि मामवेक्षसे ।

---

१५ हे शेषशायिप्रेयसि ! त्वं निरभ्रदिनसुभगकमलसुन्दरे स्वनयने यदि न पातयसि तर्हि देवेन्द्रोऽपि न सम्पदमासादयेत्, स्वर्गलोकोपि धन्वतां प्राप्नुयादिति त्वत्कटाक्षपात एव सम्पत्सुखनिदानमित्याह ।

१६ हे समुद्रसुते ! त्वं दयारसेन मार्दवमुपगम्य यदि मां पश्यसि तर्हि कलुषाऽन्तरङ्गेण कालिना किं क्रियेत, कृतान्तदूतो वा

मलिनात्मनाऽपि कलिना क्रियेत किं
मम किं करोतु यमकिङ्करोपि वा ॥ १६ ॥

करुणेति । हे वरुणालयस्य वरुणनिवासस्थानस्य समुद्रस्याऽऽत्मजे कन्ये ! करुणारूपेण रसेन आर्द्रिमानं मृदुत्वम् एत्य प्राप्य मामवेक्षसे निरीक्षसे, तदा मलिनात्मना पापबुद्धिनापि कलिना किं क्रियेत, न किं चिदित्यर्थः । अथ वा मम यमस्य किङ्करो दूतोपि किं कुर्यात् । अपि तु न किमपि। यदि त्वत्करुणावीक्षणं भवेत्तदाऽन्यः कोपि मम लोमापि वक्रं न कुर्यादिति भावः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

मामपाङ्गलहरी गरीयसी
तावकी स्पृशतु देवकीस्नुषे ।
अन्तकस्य तु रुषा कषायिता
मा पतन्तु मयि दुष्टदृष्टयः ॥ १७ ॥

मामिति । हे देवक्याः स्नुषे ! गरीयसी महती तावकी त्वदीया अपाङ्गलहरी मां स्पृशतु, इति प्रार्थनायां लोट् । तु पुनः रोषेण कषायिताः क्वथितास्तप्ता इति यावत् । अन्तकस्य यमस्य दुष्टाश्च ता दृष्टयश्च मयि मा पतन्तु । अत्र यद्यपि माङ्योगे सर्वलकाराऽपवादलुङ्प्राप्तिस्तथाप्ययं न माङ् निपातः किं तु माशब्दो बोध्यः । रथोद्धता ॥ १७ ॥

मम किं क्रियादिति त्वदपाङ्गगोचरस्य मे न कलेर्यमकिङ्कराद्वा काचिद्भीतिरतस्त्वया कृपया मयि निपातनीयाः करुणाकटाक्षा इत्याह ।

१७ हे देवकीस्नुषे ! उदारा तवाऽपाङ्गतरङ्गपरम्परा मां स्पृशतु, येन यमस्य कोपकलुषा दुष्टा दृष्टयो मयि न पतेयुरित्याह ।

बन्धुरगुणे कृपणबन्धुमनपायं
सिन्धुतनये तव कटाक्षमकरन्दम् ।
इन्दुकरवृन्दजडचन्दनमहीभृ-
त्कन्दरमरुच्छिशिरसुन्दरमुपासे ॥ १८ ॥

बन्धुरगुणे इति । हे भक्तेषु बन्धुराः सुन्दरा गुणा औदार्यादयो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । बन्धुरं तु त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोरिति मेदिनी । हे सिन्धुतनये दुग्धोदन्वत्पुत्रि ! कृपणानां दीनानां च बन्धुं हितकारिणम् अनपायं नाशरहितं पुनरिन्दोश्चन्द्रस्य करवृन्दैः किरणसमूहैः जडस्य शीतलस्य चन्दनमहीभृतो मलयाऽचलस्य कन्दरेभ्यो गुहाभ्यः दरी तु कन्दरो वा स्त्री इत्यमरः । निर्गच्छन् यो मरुद्वायुस्तद्वत् शिशिरं शीतलम् अत एव सुन्दरं रमणीयं तव कटाक्षरूपं मकरन्दं रसम् अहम् उपासे आश्रये । इन्दुवदनावृत्तम् । काव्यलिङ्गप्रौढोक्ती अलङ्कारौ ॥ १८ ॥

आर्तिं लुम्पत्वम्ब तवाऽपाङ्गसुधाऽऽत्मा
गङ्गा सैषा चित्रगतिर्वर्जितभङ्गा ।

---

१८ हे उन्नतगुणे सागरसुते ! दीनजनबन्धुरूपम् अविनश्वरं चन्द्रांकिरणशीतलितमलयाऽचलगुहागन्धवहशिशिरं रम्यं त्वत्कटाक्षरूपं पुष्परसं समाश्रयामीत्याह ।

१९ हे मातः ! एषा त्वदपाङ्गसुधारूपिणी विचित्रगतिः सुरनदी मम दुःखं विनाशयतु, या वर्जितभङ्गा (पराभवशून्या, निस्तरङ्गा च) भवं (संसारं, शिवञ्च) शोषयन्ती प्राज्ञानां (पण्डितानां, प्रकृष्टाज्ञानानां च) भासितरूपं (भया कृष्णवर्णविष्णुरूपतां, कान्त्या

नेत्री शोषं प्रत्युत भवमेवमजस्रं
प्राज्ञानां या भासितरूपं च विधत्ते ॥ १९ ॥

आर्तिमिति । हे अम्ब हे मातः ! तव अपाङ्गसुधालक्षणः आत्मा मूर्तिर्यस्याः सा गङ्गा भागीरथी आर्तिं पीडां लुम्पतु नाशयतु । इयं गङ्गा सत्यपि विचित्रा विलक्षणा गतिर्वर्तनं यस्याः सा वर्तते । एका वर्जितभङ्गा परा भङ्गसहिता । अत्र भङ्गो नाशस्तरङ्गश्च । उत किम्(?) एका भवं प्रति शोषं नेत्री अपरा आर्द्रतां नेत्री । अत्र भवः संसारः शिवश्च । किं च एका प्राज्ञानां अज्ञानां भया कान्त्या असितं कृष्णं रूपं विधत्ते विष्णुं करोतीत्यर्थः । परा द्वितीया तु सितं शुक्लं शिवं करोतीत्यर्थः । मत्तमयूरं वृत्तम् । काव्यलिङ्गश्लेषावलङ्कारौ ज्ञेयौ ॥ १९ ॥

उच्चकोरकनवाऽभ्युदयं ते वीक्षितं मनुमहे मकरन्दम् ।
यत्र तल्लगति षट्पदमन्त्रस्तत्र भाति शतपत्रगृहे यत् ॥ २० ॥

उच्चेति । हे शतपत्रगृहे ! ते वीक्षितम् अवलोकनं मक-

शुक्लरूपतां, प्रकाशमानरूपतां च) विधत्ते इति प्रसिद्धगङ्गायाः सभङ्गतया भवार्द्रीकारेण प्राज्ञजनासितरूपाऽऽपादनेना,ऽस्याः कटाक्षगङ्गाया अभङ्गतया भवशोषकतया अज्ञजनविष्णुरूपताऽऽपादनेन च श्लेषेण वैचित्र्यं प्रदर्शयन् त्वत्कटाक्षपातेन पराभवाऽभावः संसारनाशो विष्णुत्वप्राप्तिश्च भवतीत्याह ।

२० हे कमलगृहे ! उच्चकोरकनवाऽभ्युदयं (उत्कृष्टचकोरसमाननवोदयम्, उन्नतकलिकानवोदयं च) ते ऽवलोकनं मकरन्दं मन्यामहे, यतस्तद् यत्र सम्बन्धमाप्नोति तत्र षट्पदमन्त्रः (षाड्गुण्यविचारः, मधुकरझङ्कारश्च) भातीति वीक्षितस्य मकरन्दसाम्यं श्लेषेण वर्णयन् त्वद्दृग्गोचरः सन्ध्यादिषाड्गुण्यविचारशाली भूपतिर्भवतीत्याह ।

रन्दं मनुमहे मन्यामहे । तत्र हेतुः—उत् उत्कृष्टः चकोरवन्नवो ऽभ्युदयो यस्य, अन्यत्र उच्चे कोरके, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । नवः अभ्युदय उत्पत्तिर्यस्य तद्वीक्षितं मकरन्दश्च तद्यत्र लगति तत्र षट्पदमन्त्रः भ्रमरझङ्कारः षाड्गुण्यमन्त्रश्च भाति, राजा भवतीति यावत् । षाड्गुण्यममरे—सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड् गुणा इति । स्वागतावृत्तम् । काव्यलिङ्गं श्लेषश्चालङ्कारः ॥ २० ॥

यक्षश्रीजननचणैस्तवाऽवलोकै-
र्लक्ष्मि श्रीक्षयपिशुना निरस्यमाना ।
नालीकाऽऽसनलिपिरप्यलीकलग्ना
नाऽलीका भवति नृणां प्रतीपगत्या ॥ २१ ॥

यक्षेति । हे लक्ष्मि ! श्रीक्षयस्य पिशुना ऽपि । पिशुनौ खलसूचकौ इत्यमरः । नृणां पुंसाम् अलीके । ललाटमलिकमित्यमरः । लग्ना नालीकाऽऽसनस्य ब्रह्मणः लिपिः यक्षश्रियः कुबेरसम्पदः जननेनोत्पादनेन वित्तैः । तेन वित्त इति चणप्प्रत्ययः । तवाऽवलोकैरनिरस्यमाना अनिष्कास्यमाना(?) अलीका मिथ्या न भवति किं तर्हि यक्षश्रीजनिकैव भवति । कुत इति चेत्, प्रतीपगत्या, श्रीदेव्याः कटाक्षस्य प्रतीपगतित्वात् । प्रतीपदर्शिनी वा-

---

२१ हे लक्ष्मि ! श्रीक्षयसूचिका ऽपि भाललिखिता वैधसी लिपिर्यक्षलक्ष्मीसमुत्पादनेन प्रसिद्धैस्त्वदीयाऽपाङ्गदर्शनैः क्षिप्यमाणा ऽपि विपरीतगत्या ऽनृता न भवतीति दुर्भगस्य ललाटलिखितायाः श्रीक्षयसूचिकाया ब्रह्मलिपेस्त्वत्कटाक्षपाते संपत्प्राप्त्या ऽलीकत्वप्राप्तिप्रसङ्गे ऽपि श्रीक्षयपदस्य प्रातिलोम्येनोच्चारणे यक्षश्रीति सिद्धेः सा ऽसत्या न भवतीति वैचित्र्येण वदन् दुर्भगोपि त्वत्कटाक्षविषयो भवन् कौबेरीं संपदमासादयतीत्याह ।

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाष्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणा-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः [illegible] चित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारि प्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचारात्मकः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम्। श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च। सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम्। १०

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) इति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १

(२२) [illegible]तचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

[illegible]–बालबोधिनीव्याख्या Sवतरणिकया च स०। १

[illegible] }

हरिदासगुप्तः,
[illegible]
बनारस सिटी।

No. 85] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया

बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां

साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणनिः-

श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVARI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI,

BY

Srinivâsa Pandit or Ravji Mahârâja,

EDITED WITH AVATARANIKAS BY

Râma Sâstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS,

BENARES.

1905.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—८५

मेत्यमरोक्तोत्तमस्त्रीसम्बन्धित्वेनेति । अयं भावः—श्रीक्षय इत्याकारिका लिपिः रमायाः कटाक्षस्य प्रतीपगामितया विपरीतगतित्वेन यक्षश्री इत्याकारिकैवेति न निरस्यते, जन्यते च यक्षश्रीरिति सत्यपि यथाऽवस्थितौ(?) मिथ्या न भवतीति । अत्र लक्ष्मीकटाक्षस्य विचित्रकारित्वं दर्शितमिति ज्ञेयम् । प्रहर्षिणी वृत्तम् । विशेषोक्तियमकालङ्कारौ ॥ २१ ॥

दुग्धाऽब्धिकन्ये त्वदपाङ्गभृत्या
वित्ताधिपत्यादिपदाऽभिषिक्ताः ।
हृत्तापयुक्तास्तव देव्यभक्ता
मर्त्या जगत्यां विलपन्ति रिक्ताः ॥ २२ ॥

दुग्धाऽब्धीति । हे दुग्धाऽब्धितनये रमे ! त्वदपाङ्गस्य त्वदीयकटाक्षस्य भृत्या उपासकाः वित्ताऽधिपतिः कुबेरः तदादिपदेषु स्थानेष्वभिषिक्ताः भवन्ति । हे देवि ! ये तु पुनस्तवाऽभक्ता मर्त्याः वित्ताधिपत्यादिना रिक्ता रहितास्ते हृत्तापेन मनोव्यथया युक्ताः सन्तो जगत्यां भूमौ विलपन्ति शोचन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

वीक्षितानि तव वारिधिकन्ये
यत्र पालितजगन्ति लगन्ति ।

---

२२ हे क्षीराऽब्धिसुते ! त्वत्कटाक्षकिङ्करा जनाः कौबेरपदाऽधिष्ठिता भवन्ति तवाऽभक्ताश्च हृत्तापव्याकुला अकिञ्चनाः सन्तो जगति विलपन्तीति भगवतीभक्त्यभक्त्योः फले प्रतिपादयति ।

२३ हे वारिधिपुत्रि ! परिपालितनिखिललोकानि ते विलोकितानि यत्र पतन्ति स पुमानत्राऽमुत्र च देहिशब्दं (इह देहि इति

चित्रमत्र स परत्र च देही
देहिशब्दमपहाय चकास्ति ॥ २३ ॥

वीक्षितानीति । हे वारिधिकन्ये लक्ष्मि ! पालितं रक्षितं जगत् यैस्तानि तव वीक्षितानि यत्र पुरुषे लगन्ति स देही देहोपाधिको जन्तुः अत्राऽस्मिन् लोके परत्र परलोके च देहिशब्दं देहीति शब्दं, पक्षे पाञ्चभौतिकदेहवानिति शब्दं च अपहाय त्यक्त्वा चकास्ति शोभते इति चित्रं, भवत्कटाक्षविषयः पुमान् भक्तिभाग् भवतीति भावः(?) । स्वागतावृत्तम् । विरोधाभासालङ्कारः ॥ २३ ॥

तव देवि पटुर्नटः कटाक्षो
गुणवत्तालसदुच्छ्रयः स नूनम् ।
ननु नर्तयते सरस्वतीं यः
सततं संश्रितमञ्जुलाऽऽस्यरङ्गे ॥ २४ ॥

तवेति । हे देवि ! गुणवत्तं वाद्यं(?) तालश्च ताभ्यां लसन्नुच्छ्रय औन्नत्यं यस्य पक्षे गुणा दाक्षिण्यादयः सन्त्यस्याऽसौ

याचनाशब्दं, परत्र च विदेहत्वेन देहधारीति शब्दं च विमुच्य विदेहकैवल्यं भजते इति भगवतीकटाक्षविषयस्येहाऽमुत्र च यथार्थं भोगाऽपवर्गप्राप्तिर्भवतीत्याह ।

२४ हे देवि ! तव गुणवत्तालसदुच्छ्रयः (कारुण्यादिगुणवत्त्वेन स्फुरन्महिमा, माधुर्यादिगुणवन्तो ये तालाः कालक्रियासाम्यानि तत्र शोभमानं पाटवं यस्येति च) तथा भूतः कटाक्षः प्रवीणो नट एवेति मन्यामहे, य आश्रितानां रमणीये मुखरूपे नाट्यस्थले सर्वदा सरस्वतीं नर्तयते, इति रमाकटाक्षस्याऽऽश्रितविद्याप्रदत्वं वर्णयति ।

गुणवान् तस्य भावस्तत्ता तया लसदुच्छ्रयः नन्वित्यतः तव कटाक्षः नूनं पटुः कुशलः नटो नर्तकः संश्रितानां भक्तानां मञ्जुलं सुन्दरं यदास्यं तदेव रङ्गो नर्तनशाला तत्र। पक्षे संश्रितं मञ्जु लास्यं नृत्यं यस्मिन्नीदृशे रङ्गे सभायां सततं सरस्वतीं वाग्देवीं नर्तकीं स्त्रियं च नर्तयते ननु । सरस्वती सरिद्भेदे गोवाग्देवतयोरपि स्त्रीरत्ने चेति विश्वः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । रूपकमुत्प्रेक्षा वा श्लेषश्च ॥ २४ ॥

भावत्कैर्भगवति कज्जलाऽनुविद्धैः
कृष्णो यैर्भवति विधुः कटाक्षलेशैः ।
तत्पूरैरधिकतमश्रियां निदानै-
र्मालिन्यं हरसि विचित्रमान्तरं नः ॥ २५ ॥

भावत्कैरिति । हे देवि ! भवत्या इमे भावत्कास्तैः कटाक्षस्य लेशैः विधुश्चन्द्रसदृशः पक्षपातशून्यतया समन्तात्स्वच्छोपि कृष्णो भवति, साऽपराधानभिमुखं कर्षतीत्यर्थः। सदयो भवतीति यावत्(?) यत्तद्यथाकथं चित्क्षमम् । ईषत्कृष्णसम्बन्धाच्छुभ्रमतिकृष्णं भवति, परं तु अधिकतमसो ऽत्यन्ताऽन्धकारस्य श्रियं पक्षे ऽत्यन्तसम्पदां निदानैः। निदानं त्वादिकारणमित्यमरः। तेषामुक्तलक्षणकटाक्षाणां पूरैः नः अस्माकम् आन्तरं हृदयस्थं मा-

---

२५ हे देवि ! त्वदीयैर्यैः कज्जलमिलितैः कटाक्षलवैः विधुः (विष्णुश्चन्द्रश्च) कृष्णवर्णो भवति, अधिकतमश्रियाम् (अत्यधिकसम्पत्तीनाम्, अधिकाऽन्धकारकान्तीनां च) आदिकारणैस्तैरस्माकमान्तरं मालिन्यम् (मलिनवर्णम्, अज्ञानं च) नाशयसीति स्वतः कृष्णैः परकृष्णत्वाऽऽपादकैः कटाक्षैरस्मन्मालिन्यमपहरसीति चित्रमिति वदन् त्वत्कटाक्षो ऽस्मदज्ञानविनाशक इत्याह ।

लिन्यमज्ञानलक्षणं हरसि नाशयसि इत्येतद्विचित्रम् । अत्र अधिकमालिन्येन मालिन्यमपगच्छतीति चित्रतरमेतत् । प्रहर्षिणीवृत्तम् । समन्याघातौ अलङ्कारौ सश्लेषौ ज्ञेयौ ॥ २५ ॥

विकस्वराऽऽमोदभरं वितन्वती
पुरोवसन्तं प्रथितागमाश्रिता ।
कटाक्षवल्ली तव माधवप्रिये
प्रसौत्यनन्तं सुमिताप्यसौ फलम् ॥ २६ ॥

विकस्वरेति । हे माधवप्रिये ! पुरोवसन्तं वसन्तस्य ऋतोः पुरस्तादेवेत्यर्थः । पक्षे सेवार्थमुपसन्नं भक्तं प्रति विकस्वरं विकसितमामोदभरं सुगन्धभरं सन्तोषभरं च वितन्वती विस्तारयन्ती, तथा प्रथितागमेन ख्यातवेदेनाऽश्रिता स्तुता, पक्षे पलाशी द्रुद्रुमाऽगमा इत्यमरादगमो वृक्षस्तत्राऽऽरूढा । तवाऽसौ कटाक्षरूपवल्ली लता सुमिता परिमितापि पक्षे पुष्पितापि अनन्तं बहु, पक्षे भगवद्रूपं फलं प्रसौति ददाति । न हि लतायाः प्रायशः फलं दृष्टं किं तु स्वयमेवेति भावः । वंशस्थं वृत्तम् । श्लेषरूपकविभावनालङ्काराः ॥ २६ ॥

---

२६ हे माधवप्रिये ! पुरोवसन्तं (वसन्तर्तोः पुरः, अग्रेवासिनमुपासकञ्च प्रति) विकसनशीलं सन्तोषभारं सुगन्धभारं च विस्तारयन्ती सुमितापि (परिमितापि, पुष्पितापि च) तव कटाक्षरूपा लता अनन्तं (भगवद्रूपं, निःसीमं च) फलं प्रसूते इति त्वत्कटाक्षलेशो भक्तानां विष्णुसारूप्यप्रापक इत्याह ।

न विप्रयोगिव्यसनाय कल्पते
न मार्गणानां सहते च पञ्चताम् ।
भवं जवात् प्रत्युत दन्दहीत्ययं
जयत्यपाङ्गस्तव चित्रमिन्दिरे ॥ २७ ॥

नेति । हे इन्दिरे कमले ! तवाऽयमपाङ्गः कटाक्षः अपगतम् अङ्गं यस्य स मदनोपि सन् चित्रं यथा तथा जयति विराजति । चित्रत्वमेवाऽऽह नेत्यादिना । अयं विप्रा ब्राह्मणा ये योगिनः तेषां व्यसनाय दुःखाय न कल्पते न समर्थो भवति, मदनस्तु विरहिदुःखाय कल्पते । तथा मार्गणानां दरिद्राणां बाणानां च पञ्चतां मरणं पञ्चत्वं च न सहते स तु सहतएव । तस्य पञ्चशरत्वेन प्रसिद्धेः । मार्गणो याचके शरे, पञ्चता पञ्चभावे स्यात् पञ्चता मरणेपि चेति विश्वौ । प्रत्युताऽयं जवाद्भवं दन्दहीति अत्यन्तं दहति । भृशार्थे यङ् । स तु भवेन शिवेन दृक्पातेनैव दग्धः । वंशस्थं वृत्तम् । श्लेषव्यतिकरावलङ्कारौ ॥२७॥

विकचकमलशोभाविभ्रमोद्भूतिसीमा
विधुमिह सदुपास्यं तन्वती सुप्रसन्नम् ।

---

२७ हे इन्दिरे ! तवाऽपाङ्गः कटाक्ष एवाऽपाङ्गः कामः स चित्रं यथा स्यात्तथा जयति । तथा हि—प्रसिद्धः कामस्तावद् वियोगिदुःखदानाय कल्पते, बाणपञ्चत्वं सहते, भवेन च दह्यते, तद्विपरीतश्चाऽयमपाङ्गकामो यो विप्रयोगिव्यसनं न करोति, बाणपञ्चत्वं न सहते, प्रत्युत भवमेवाऽतिशयेन दहतीति श्लेषेण प्रसिद्धकामवैपरीत्यं दर्शयन् कटाक्षस्य विप्राणां योगिनां च व्यसनाऽकरणं, याचकजनमरणाऽसहनं, प्रत्युत संसारदहनञ्च कार्यमिति फलं प्रदर्शयति ।

२८ हे शार्ङ्गिणः प्राणप्रिये ! विकसितकमलानामिव या शोभा;

शरदिव तव वीक्षा शार्ङ्गिणः प्राणकान्ते
शमयतु किल मेघाऽऽटोपमुज्जृम्भितापम् ॥ २८ ॥

विकचेति । भो शार्ङ्गिणः प्राणकान्ते रमे ! सद्भिः साधुभिर्नक्षत्रैश्च उपास्यं विधुं विष्णुं चन्द्रं च इहाऽस्मिन् लोके सुप्रसन्नं प्रसादोन्मुखं स्वच्छं च तन्वती कुर्वती, पुनः विकचानां प्रफुल्लानां कमलानां पद्मानामिव शोभाया विभ्रमस्य, विलासस्य, पक्षे विकचानां कमलानां जलानां पद्मानां च शोभाया-विभ्रमस्य आवर्तस्य च उद्भूतेः सीमा मर्यादा तव वीक्षा दृष्टिः शरदिव किल निश्चयेन उज्जृम्भिताः सर्वतः प्रसृता आपो यस्मिन् । ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः । पक्षे उज्जृम्भी उत्कटः तापो येन(?)तं विरहिणमित्यर्थः । मेघाटोपं मेघपटलम्, अन्यत्र मे ममाऽघानां पातकानामाटोपं भरं डम्बरं च शमयतु नाशयतु । मालिनीवृत्तम् । उपमाश्लेषावलङ्कारौ ॥ २८ ॥

नित्यामेव विभूतिमम्ब दिशतो निर्व्याजबन्धोर्भव-
द्दिव्याऽपाङ्गलवस्य वर्णनविधौ को लब्धवर्णो भुवि ।

तेषां च या शोभा तस्या यो विलासस्तदुदयस्य सीमा, सदुपास्यं (साधुसेवनीयं नक्षत्रसेव्यञ्च) विधुं (हरिं चन्द्रञ्च) सुप्रसन्नं (संतुष्टं निर्मलञ्च) वितन्वती तवेक्षा शरदिव उज्जृम्भितापं (प्रवर्धिततापं, प्रवृद्धजलञ्च) मे अघाटोपं (पापाडम्बरमेव मेघाऽऽटोपं जलदाडम्बरं) शमयत्विति निजपापशमनं प्रार्थयते ।

२९. हे अम्ब ! शाश्वतीं समृद्धिं ददतोऽकृत्रिमबन्धोस्त्वद्दिव्यकटाक्षलेशस्य वर्णनकरणे भुवि को वा विचक्षणः स्यात्, यस्मै कटाक्षलेशाय अष्टदृष्टिर्ब्रह्मा, त्रिनयनः शिवः, सहस्राक्ष इन्द्रः, द्वादशने-

जुष्टो दृष्टिभिरष्टभिश्च तिसृभिः प्रायः सहस्रेण वा
देवि द्वादशभिश्च दैवतगणो यस्मै चिरं तिष्ठते ॥ २९ ॥

नित्यमिति । हे देवि ! नित्यां शाश्वतीमेव विभूतिमैश्वर्यं ददतो दातुस्तथा निर्व्याजबन्धोरकृत्रिमसुहृदो भवत्या दिव्याऽपाङ्गस्य सुन्दरकटाक्षस्य लवस्य लेशस्य वर्णनविधौ स्तुतिकरणे लब्धवर्णो विचक्षणः कः ? न कोपीत्यर्थः । तिसृभिर्दृग्भिः जुष्टो युक्तः त्र्यम्बकः, ताभिरेवाऽष्टभिर्जुष्टो ब्रह्मा, तथा द्वादशभिर्युक्तः षण्मुखः, प्रायः दृष्टिसहस्रेण युक्तः शक्रः, एतादृशोपि दैवतगणः यस्मै अपाङ्गाय चिरं तिष्ठते आशयं प्रकाशयितुमित्यर्थः । कदाऽयमस्मासु निपतेदिति प्रतीक्षतइति यावत् । श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति चतुर्थी । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्गपर्यायोदात्तालङ्काराः ॥२९॥

त्वत्तादृक्षकटाक्षकङ्कटधरः श्रीवेङ्कटाऽधीशितुः
प्राणप्रेयसि भूयसीं प्रभजते शौर्याभिमुख्यश्रियम् ।

अथ कार्तिकेयो निजोपरि पतनाऽभिप्रायं प्रकाशयमानश्चिरमुपास्ते इति ब्रह्मादिसुरवरसमभीप्सितस्य त्वदृष्टिलेशस्य वर्णने भूतलगतो मनुजः कथंकारमलं स्यादित्याह ।

३० हे वेङ्कटपतिप्राणप्रियतमे ! त्वत्प्रसिद्धकटाक्षकवचधरस्त्वदुपाश्रितो बहुलां शौरेः शौर्यस्य च सांमुख्यलक्ष्मीमाप्नोति, सद्यः शुभयशसायुक्तः, अमरोत्तमजयं (देवेन्द्रजयम्, अविचलं श्रेष्ठं जयं च) प्राप्तः सन् शत्रून् नित्यं पराभूय राज्ञां वाक्छरैर्न विध्यते इति त्वत्कटाक्षरक्षिततनुस्त्वदाश्रितः पुमानासादितभगवदाभिमुख्यः कामक्रोधादिषड्रिपुपराभवपुरःसरं लोके विजयी भूत्वा कुनृपवाग्बाणैरवि-

सत्कीर्त्या सहसा ऽमरोत्तमजयं प्राप्तः स चोपाश्रितो
वाग्बाणैर्न विहन्यते क्षितिभुजां निर्जित्य नित्यं द्विषः॥ ३०॥

त्वदिति । हे श्रीः, वेङ्कटाधीशितुः प्राणप्रेयसि ! तव ता-दृक्षः प्रसिद्धः यः कटाक्ष एव कङ्कटधरः कवची पुमानित्यर्थः । उरश्छदः कङ्कटक इत्यमरः । भूयसीं कटाक्षपक्षे शौरेर्भगवतः, पुरुषपक्षे शौर्यस्य वीर्यस्याऽऽभिमुख्यश्रियं भजते च। तथा सता कीर्त्या प्रसादेन यशसा चोपाश्रितो महितः पूजितो भवति। कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेपि चेति विश्वः । तथा अमरः शाश्वत उत्तमश्च जयस्तम्, अन्यत्राऽमरोत्तमेषु जयं प्राप्तः सन् नित्यद्विषः कामादयः शत्रवश्च तान्निर्जित्य क्षितिभुजां राज्ञां वाग्बाणैः कठोरभाषणरूपैः, पक्षे अवाक् नीचैः कङ्कटान्तर्वर्ति-शरीरविद्धो यथा भवति तथा बाणैः शरैरपि न विहन्यते न खिद्यतइत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् । रूपकश्लेषौ ॥ ३० ॥

यावत्तावत्कवीक्षा चरति तनुभृतामिन्दिरे मन्दिरेषु
व्यक्तं नृत्तं विधत्ते धनपतिविभवादुत्तरा वित्तराजिः ।
द्वारे तारेशगौरास्तुरगपरिवृढाः सिन्धुरा बन्धुराऽङ्गा
गर्वात्पुष्यन्त्यखर्वाऽभ्युदयमभिमुखं राजते राजतेजः॥ ३१॥

यावदिति । हे इन्दिरे तनुभृतां प्राणिनां मन्दिरेषु गृहेषु

क्षतः कीर्तिशाली संपद्यते इति श्लेषेणाऽप्रस्तुतवीरभटवृत्तान्तवर्ण-नमुखेनाह ।

३१ हे इन्दिरे ! यावत् तावत्कीना वीक्षा प्राणिनां गृहेषु चरति तावत् तत्र कुबेराऽधिका सम्पद्राजते, एवं तद्द्वारे चन्द्रधवलास्तु-रङ्गा, उन्नताऽङ्गाः करिणो दर्पान्महान्तमुदयं पुष्णान्ति, तस्य पुरुषस्य मुखे च चन्द्रसदृशी कान्तिः नृपतेजो वा परिस्फुरतीत्याह ।

यावत्कालपर्यन्तं भावत्कवीक्षा त्वत्कटाक्षश्चरति प्रवर्तते तावद्ध-नपतेः कुबेरस्य विभवादैश्वर्यादपि उत्तरोत्कृष्टा वित्तराजिर्द्र-व्यपङ्क्तिः नृत्तं नर्तनं विधत्ते कुरुते। तथा द्वारे ताराणामीशश्चन्द्रः तद्वच्छुक्लास्तुरगपरिवृढा अश्वनायकाः । प्रभौ परिवृढ इति निपातनात्साधुः। प्रभुः परिवृढो ऽधिप इत्यमरः। बन्धुराङ्गा न-तोन्नताऽङ्गाः सिन्धुरा गजाः गर्वादखर्वो महांश्चासावभ्युदयश्च तं पुष्यन्ति । तथा ऽभिमुखं मुखोपरि राज्ञश्चन्द्रस्य भूपस्य च तेजः राजते। स्रग्धरावृत्तम्। हेतूदात्तावलङ्कारौ श्लेषश्च ॥३१॥

धन्यः काश्चिज्जगति विषयस्तावकाऽऽलोकितानाम्-
मत्राऽमुत्राप्यखिलजननि प्राप्य गोत्राऽधिकृत्त्वम् ।
सत्सन्तानप्रभवसुमनःसेवयामोदशाली
जैत्रस्थानं किमपि भजति श्रीमदुच्चामरं च ॥ ३२ ॥

धन्य इति। हे ऽखिलजननि ! तावकानामवलोकितानां कटाक्षाणां विषयः गोचरः जगति कश्चिद्धन्यः पुण्यवान्नरः अत्राऽमुत्रेहपरलोकयोरपि अत्र गोत्रा पृथ्वी, अमुत्र गावं स्वर्गं त्रायते इति गोत्रः राजा इन्द्रश्च तयोरधिकृत्त्वं भोगकर्तृत्वमधि-कारं च प्राप्य सत् सन्तानः सुपुत्रः प्रभवः पराक्रमः सुमनसः सा-धवस्तेषां सेवया ऽन्यलोत्तमकल्पद्रुमप्रभवपुष्पसेवनेन आमोदेन

---

३२ हे जगदम्ब ! त्वत्कटाक्षपात्रं लोके कश्चित्सुकृती इह गोत्राऽधिकृत्त्वं (भूम्यधिकारित्वं) अमुत्र च गोत्राधिकृत्त्वम् (प-र्वताऽधिककृन्तकत्वमिन्द्रत्वमिति यावत्) प्राप्य, इह साधुसन्तानो-त्पत्त्या पण्डितसेवया च सन्तुष्टः, परत्र च देवतरुपञ्चकमध्यगस-न्तानवृक्षोदितपुष्पसेवनेन सौरभशाली सन्, इह ऊर्ध्वविचलच्चामरं, परत्र उन्नतदेवशोभित, मनिर्वचनीयं जैत्रं पदं भजतीति श्लेषेणाह।

हर्षेण सुगन्धेन च तच्छाली(?) । ताच्छील्ये णिनिः । श्रीमच्छ्रीयुक्तम् । उत्कृष्टं चामरं प्रकीर्णकं, पक्षे उच्चा अमरा देवाश्च यस्मिन् तत् किमपि जैत्रस्थानं भजति सेवते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ३२ ॥

शय्योत्थायं जननि धनिनां वासमासायमित्थं
गत्वा गत्वाऽप्यनुदिनमनुच्छिन्नतृष्णोद्गमोऽहम् ।
हृद्यापाङ्गामिव भवदवप्लोषशान्त्यै रमे त्वां
हृद्याऽपाङ्गां मधुरिपुवशीकारविद्ये प्रपद्ये ॥ ३३ ॥

शय्येति । हे जननि, हे मधुरिपोर्वशीकारविद्ये ! अहं शय्याया उत्थायेति शय्योत्थायम् । अपादाने परीप्सायामिति णमुल् । प्रातरारभ्येत्यर्थः । सायं मर्यादीकृत्येत्यासायम् । आङ्मर्यादाऽभिविध्योरित्यव्ययीभावः । अनुदिनं प्रतिदिवसं धनिनां श्रीमतां वासं सदनं गत्वा गत्वाऽपि अनुच्छिन्नः अनुन्मूलितः तृष्णाया उद्गमोऽङ्कुरो यस्य सोऽहं भवः संसारः स एव दवो वनाऽग्निस्तस्य प्लोषस्य दाहस्य शान्त्यै नाशाय हृद्यापां रमणीयोदकां गां पृथ्वीमिव हृद्याऽपाङ्गां रमणीयकटाक्षां त्वां प्रपद्ये शरणं यामि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । उपमारूपकयमकान्यलङ्काराः ॥ ३३ ॥

---

३३ हे मधुध्वंसिनो वशीकरणविद्यारूपे जननि रमे ! प्रभातादारभ्य सायंपर्यन्तं धनिकानां निवासं भूयो गत्वाप्यनपास्ततृष्णाऽऽविर्भावोऽहं संसारदावानलदाहशमनाय स्वादुसलिलां भुवमिव मधुरकटाक्षां त्वां शरणमाश्रये इत्याह ।

वितन्वन्त्यामिष्टं विविधमचिरादीक्षितलवै-
र्भवत्यां जाग्रत्यां भगवति नरान् सेवितुमनाः ।
क्षरन्तीमभ्यर्णे कमलसुरभिस्वादुसलिलां
स्रवन्तीमुल्लङ्घ्य श्रयति मृगतृष्णामतितृषा ॥ ३४ ॥

वितन्वन्त्यामिति । हे भगवत्यचिरात् शीघ्रमेव ईक्षितलवैर्दृष्टिलेशैः विविधं नानाविधम् इष्टं फलं वितन्वन्त्यां विस्तारयन्त्यां भवत्यां जाग्रत्यां जागरूकायां सत्यां नरान् सेवितुं मनो यस्य स पुमान् अभ्यर्णे उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णेत्यमरः । क्षरन्तीं वहन्तीं कमलैःसुरभि सुगन्धयत एव स्वादु मधुरं जलं यस्यास्तां, स्रवन्तीं स्रवन्ती निम्नगा ऽऽपगेत्यमरः। उल्लङ्घ्य अतितृषा अतिपिपासया मृगतृष्णां मृगजलं श्रयति सेवते त्वद्विना ऽन्यजनसेवनं नदीत्यागपुरःसरमृगजलसेवनतुल्यमिति निष्कर्षार्थः । शिखरिणीवृत्तम् । वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ ३४ ॥

अजीर्यदघनाशनं दृढगदाकरं देवि यत्
पुराणमपि पूरुषं पुनरलङ्घनं पुष्यति ।

---

३४ शेषशायिजीवरूपे, हे भगवति ! कटाक्षलेशैः सद्यः सकलवाञ्छिताऽर्थवितरिण्यां भवत्यां जागरूकायां पामरनरसेवनपरमना जनः पद्मगन्धिस्वादुसलिलां महानदीमतिक्रम्याऽतितृष्णया मरुमरीचिकामाश्रयतीति निदर्शनामुखेनाह ।

३५ हे देवि ! यत् अजीर्यदघनाशनं (प्रबलपातकनाशकम्, अपच्यमानलघुभोजनं च) दृढगदाकरं (दृढगदायुधविराजत्करं, प्रबलरोगाऽऽकरं च) पुराणं पुरुषं (नारायणं, स्थविरं च) अलङ्घनं (उ-

तदेतदिह पातु नस्तव कटाक्षदिव्यौषधं
फणीन्द्रशयजीविके भवविपन्मयादामयात् ॥ ३५ ॥

अजीर्यदिति । हे देवि ! यदजीर्यताम् अघानां नाशनं पक्षे अजीर्यत् नास्ति घनं कठोरं यस्मात्तदघनमनुत्तमवत्समासः। अशनं यस्य तं, दृढा गदा करे यस्य दृढानां गदानामाकरं खनिं गदो भ्रातरि विष्णोः स्यादामये चाऽऽयुधे गदे इति विश्वः। पुराणं पुरातनं वृद्धमपि च पुरुषं श्रीहरिं नरं च । पुनः अलङ्घनम् अनतिक्रमणीयम्, अन्यत्राऽतीसारे ज्वरे चापि लङ्घनं परमौषधमिति वैद्यशास्त्रसत्त्वेपि अनशनं लङ्घनहीनं यथा भवति तथा च पुष्यति पुष्टिं करोति तदेतत् हे फणीन्द्रशयस्य विष्णोर्जीविके जीविकातुल्ये अतिप्रिये इत्यर्थः । तव कटाक्षरूपं दिव्यौषधं भवविपन्मयात्संसारदुःखरूपादामयाद्रोगान्नः पातु रक्षतु । पृथ्वीवृत्तम् । रूपकश्लेषोदात्तालङ्काराः ॥ ३५ ॥

दुर्लङ्घ्यसंसृतिदुरर्णवकर्णधाराः
संपद्वधूसततनर्तनसूत्रधाराः ।
अज्ञानकाननविदारकुठारधाराः
पद्मे जयन्ति भवदीयकटाक्षधाराः ॥ ३६ ॥

दुर्लङ्घ्येति । हे पद्मे ! दुर्लङ्घ्यः लङ्घयितुमशक्यः स चासौ

लङ्घनाऽभावेनाऽऽदरेण, अनशरूपलङ्घनं विना ऽपि च) पुष्टिं प्रापयति तत्ते कटाक्षरूपं दिव्यौषधं संसारविपत्तिस्वरूपाद्रोगादस्मान् रक्षत्वित्याह ।

३६ हे पद्मे ! दुर्लङ्घ्यसंसारदुष्टसागरनाविकाः, संपन्नर्तकीनित्यनाटनसूत्रधाररूपाः, अज्ञानाऽरण्यविदारणपरशुधारास्वरूपा भावत्काः कटाक्षपूरा जयन्तीति कटाक्षपातफलं रूपकमुखेनाह ।

संसृतिदुर्णवो भवाऽब्धिः तत्र कर्णधारा नाविकाः, पुनः संपदेव वध्वो वाराङ्गनास्तासां सततं नर्तने सूत्रधाराः, एवम् अज्ञानरूपकाननस्य विदारे छेदने कुठारधाराः भवदीयकटाक्षस्य धारा गतयः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ३६ ॥

स्वादुशीतलदयारसपूर्णं
सेवितं द्विजवरैरमृतोत्कैः ।
देवि तावककटाक्षतटाकं
विश्वतापविगमाय विगाहे ॥ ३७ ॥

स्वाद्विति । हे देवि ! तावककटाक्षलक्षणं तटाकं सरोवरं प्रति विश्वस्याऽशेषस्य तापस्य विगमाय परिहाराय विगाहे विलोडयामि । कथंभूतं? स्वादुः शीतलश्च यो दयारूपो रस उदकं तेन पूर्णं तत्तु स्वादुशीतलोदकपूर्णम् । एवम् अमृते मोक्षे उदके च उत्कैरुत्कण्ठितैः द्विजेषु ब्राह्मणेषु च(?)वरैः श्रेष्ठैः। दन्तविप्राऽण्डजा द्विजा इत्यमरः । सेवितम् आश्रितमित्यर्थः । स्वागतावृत्तम् । रूपकश्लेषावलङ्कारौ ॥ ३७ ॥

करुणया कलशोदधिकन्यके
नतजनेष्ववलोकमघाऽपहम् ।

---

३७ हे देवि ! स्वादुशिशिरदयारूपजलपरिपूर्णम्, अमृतोत्कैः (मुमुक्षुभि,र्जलोत्कण्ठितैश्च) द्विजवरैः (श्रेष्ठैर्विप्रैः, पक्षिवर्यैश्च) सेवितं तावककटाक्षरूपं तटाकं निखिलतापशान्तये ऽवगाहे इति रूपकमुखेनाह ।

३८ हे ऽमृतसागरसुते ! त्वं नम्रेषु जनेषु दयया पापनाशकमवलोकं सकृद् विस्तारयसि, एष कटाक्षः पुनः पापिजनदुर्लभम्-

वितनुषे सकृदेष पुनस्तनो-

त्यनवलोकमधन्यदुरासदम् ॥ ३८ ॥

करुणयेति। हे कलशोदधेः कन्यके! नतजनेषु निजभक्तेष्विति यावत् । अघमपहन्ति तं पापनाशकं यम् अवलोकं कटाक्षं करुणया केवलकृपयैव सकृदेकवारं वितनुषे विस्तारयसि स एव पुनः अधन्यानां पापिनां दुरासदं दुष्प्रापं नवो न भवतीत्यनवः पुराणपुरुषो विष्णुस्तस्य लोकं वैकुण्ठं ब्रह्मपदं वा तनोति विस्तारयति। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । विरोधाऽऽभासालङ्कारः॥ ३८ ॥

देवि कटाक्षलवस्तव रिक्ते

संपदमाधिपदेऽपि निधत्ते ।

सिन्धुकुमारि तथाप्यतमस्के

सिध्यति तत्र समाधिरतृप्ते ॥ ३९ ॥

देवीति। हे देवि! तव कटाक्षलवः रिक्ते दरिद्रे इति या-

नवस्य पुराणपुरुषस्य लोकं (वैकुण्ठं) विस्तारयतीति अवलोकोऽप्यनवलोकं तनोतीति विरोधाऽऽभासमुखेन कटाक्षस्य वैकुण्ठप्रापकत्वमाह।

३९. अथ हे सिन्धुकन्ये देवि! तव कटाक्षः मनोव्यथाऽऽस्पदेऽपि दीने जने सम्पत्तिं निधत्ते, तथाप्यतृप्ते तमोगुणशून्ये तस्मिन् जने समाधिः सिध्यतीति त्वया सम्पदि समर्पितायामपि यः त्वत्कटाक्षवीक्षितः पुमान् किमनया विषयसम्पदेति ततः पराङ्मुखो वीतरागो मुमुक्षुः सन् त्वत्सेवापर एवाऽवतिष्ठते तस्य पुंसः समाधेः (योगस्य) लाभोऽप्यस्मादेव पूर्वपातितात्कटाक्षाद् भवतीति आधिशब्दात् पूर्वं सम्पद्दनिधाने समाधिशब्दः सिध्यतीति शब्दवैचित्र्येण प्रतिपादयन् कटाक्षस्य भोगाऽपवर्गदातृत्वं कथयति।

वत् । आधिपदे मनोव्यथास्थाने यद्यपि संपदं सम्पत्तिं निधत्ते तथापि अतमस्के तमोगुणरहिते राजसे इति यावत् । अत एव अतृप्ते पुनः पुनः सम्पदं कामयमाने तत्राऽऽधिपदे पुरुषे समाधिः सिध्यति । आधिपदे सम्पदं ददाति चेत्समाधिपदं सिध्यति । सम्पदं संपत्तिं सम् इत्याकारकं उपसर्गपदं च । अत्र सम्पद-सम्बन्ध औपश्लेषिकसम्बन्धेनाऽऽदौ विवक्षितः । राजसत्वेन समाधीच्छाऽभावेपि तत्सिद्धिर्भवत्येवेति ऐहिकाऽऽमुष्मिकोभयफलसम्पादकत्वं त्वत्कटाक्षस्य सहजसिद्धमिति भावः । दोधकं वृत्तम् । विभावनासमानालङ्कारौ ॥ ३९ ॥

प्रागेव स्यात् प्रार्थिताऽर्थस्य सिद्धिः
पश्चादम्ब त्वत्कटाक्षोपलम्भः ।
दृष्टान्तो नस्तत्र ते दृष्टिपातात्
प्रागम्भोधिं लङ्घयन् पावमानिः ॥ ४० ॥

प्रागेवेति । हे अम्ब । प्रार्थितस्याऽर्थस्य प्रयोजनस्य सिद्धिः प्रागेव कटाक्षोपलम्भात् पूर्वमेव स्यात् भवति, पश्चादनन्तरं त्वत्कटाक्षोपलम्भो ऽनुभवो भवति । उपलम्भस्त्वनुभव इत्यमरः । तथा हि, ते तव दृष्टिपातात् प्रागेव अम्भोधिं शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं लङ्घयन् पारं गच्छन् पवमानस्याऽपत्यं पावमानिर्मारुतिः समुद्रलङ्घनं चिकीर्षुर्हनुमानिति यावत् । नो ऽस्माकं दृष्टान्तः ।

---

४० हे अम्ब ! लोके कार्यकारणयोः पौर्वापर्यनियमे ऽपि निमित्तभूतत्वत्कटाक्षपातात् पूर्वमेवाऽभीप्सिताऽवाप्तिस्ततस्त्वत्कटाक्षपात इति सीतादर्शनात् प्राग्दुस्तरं महोदधिं तीर्णवन्तं हनूमन्तं दृष्टान्तमुपन्यस्य द्रढयन् कटाक्षे लोकोत्तरं माहात्म्यं प्रकटयति ।

अर्थसिद्धौ निदर्शनमिति भावः। अत्र श्रीदेव्याः कटाक्षपतनरूपकारणात् प्रागेव कार्योत्पत्तिवर्णनादत्यन्ताऽतिशयोक्तिरलङ्कारः। शालिनीवृत्तम् ॥ ४० ॥

वक्षोरक्षे शार्ङ्गिणः स्थूललक्षे
तत्ताद्दक्षे जाग्रति त्वत्कटाक्षे ।
सूनश्रीभिः सान्द्रगन्धे परोक्षे
कुर्यादास्थामल्पधीः कल्पवृक्षे ॥ ४१ ॥

वक्ष इति। हे शार्ङ्गिणो भगवतः वक्ष उरः रक्षति तत्सम्बुद्धौ! स चाऽसौ तादृक्षः प्रसिद्धश्च तस्मिन् स्थूललक्षे, स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे इत्यमरः। त्वत्कटाक्षे त्वदपाङ्गे जाग्रति जागरूके सति। सूनश्रीभिः सान्द्रगन्धे निबिडाऽऽमोदे अक्ष्णः परं परोक्षं, प्रतिपरसमनुभ्यो ऽक्ष्ण इति समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिडिति निपातनात् परस्यौकारादेशश्च। परोक्षमस्याऽस्तीत्यर्शआद्यचि परोक्षः। तस्मिन् परोक्षे कल्पवृक्षे अल्पधीरज्ञजनः आस्थामाशां कुर्यान्न सुधीरित्यर्थः। कुत? इति चेत् स परोक्षोपि सुष्ठु ऊनश्रीभिर्न्यूनसम्पद्भिरपि सान्द्रः गन्धो गर्वो यस्य सः ततः। गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः। शालिनीवृत्तम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

---

४१ हे हरेरुरोरक्षिके! अतिप्रसिद्धे दानशौण्डे त्वत्कटाक्षे ऽभीप्सितवितरणाय जागरूके सति सूनश्रीभिः (स्वल्पलक्ष्मीभिः, पुष्पशोभाभिश्च) सान्द्रगन्धे (प्रचुरगर्वे, बहुसौरभ्ये च) अप्रत्यक्षे कल्पवृक्षे मन्दबुद्धिरेवाऽऽदरं कुर्यादिति श्लेषेण कल्पवृक्षाऽधिकफलदातृत्वं कटाक्षस्य बोधयति।

रचयति तव वीक्षा नूनमज्ञे ऽपि रक्षां
दुरितचरितभेदी देशिको मन्त्रवादी ।
तदिह गलितमोहे द्रागयं पद्मगेहे
विषयरुचिपिशाचीविक्रियाभिर्व्यमोचि ॥ ४२ ॥

रचयतीति । हे पद्मगेहे ! हे गलितः गतः मोहो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ! इहाऽस्मिन् लोके दुरितस्य पापाऽऽचारस्य भेदी नाशकः तथा मन्त्रवादी मनुवक्ता देशिकः गुरुरज्ञे ऽपि रक्षां रक्षणं यद्यस्माद्रचयति करोति नूनं तत्तस्माद्विषयरुचिरेव पिशाची तस्या विक्रियाभिरुपद्रवैः कर्तृभिः अयं अज्ञजनः व्यमोचि मोचित इति भूताऽर्थलकारेण रक्षाकरणापूर्वमेव विकारमोचनं सूच्यते । मालिनीवृत्तं रूपकं च ॥ ४२ ॥

जगदम्ब तवाऽपाङ्गो
जलजातशरः प्रकृष्टमधुकालः ।

---

४२ हे निर्मोहे, कमलसदने ! त्वद्वीक्षारूपेण दुष्कृतचरित्रनाशकेन मान्त्रिकेण गुरुणा रक्षितो ऽज्ञो ऽपि जन्तुः सद्यो विषयाऽनुरागरूपपिशाचीबाधाभिराशु मोचित इति त्वत्कटाक्षस्य वैराग्यजननद्वारा तत्त्वाऽवबोधप्रदत्वमित्याह ।

४३ हे जगन्मातः कमले ! तवाऽपाङ्गः (कटाक्ष एव) अपाङ्गः (कामः) जलजातशरः (लडयोरैक्याज्जाड्यसमूहनाशकः, कमलबाणश्च) प्रकृष्टमधुकालः (वशीकृतमधुरिपुः, वसन्तकालसहितश्च) परमयं सर्वमङ्गलायाः गौर्या इनेन धवेन शिवेन निजवैरिणा ऽऽर्त्ति

कमले कथय कथं वा
करोत्यसौ सर्वमङ्गलेनाप्तिम् ॥ ४३ ॥

जगदम्बेति । हे जगदम्ब, कमले ! तवाऽपाङ्गः कटाक्षोऽनङ्ग एव । कटाक्षपक्षे डलयोः सावर्ण्यात् जलजाते जडसमूहे शर इव भेदकः जाड्यहारी । यद्वा जडमवरं जातं जन्म शृणाति हन्ति सः पचाद्यच् । कामपक्षे जलजातं कमलं शरो यस्य । जातं जात्योघजन्मस्विति विश्वः । प्रकृष्टः आकृष्टः मधुकालः मधुसूदनः येन, पक्षे सहायार्थमाकृष्टः वसन्तकालश्च येन इति सति सर्वमङ्गलाया अपर्णाया इनेन पत्या आप्तिं प्राप्तिं कथं करोतीति विरोधे सर्वकल्याणेन युक्तं करोतीति परिहारः । गीतिर्वृत्तम् । विरोधाभासश्लेषालङ्कारौ ॥ ४३ ॥

तिष्ठन्त्वष्टमएव भूसुतशनिप्रष्ठाश्च दुष्टा ग्रहा
भाले कामपि लेलिखीतु जगतः स्रष्टापि कष्टां दशाम् ।
ते किं कुर्युरपाङ्गतो मयि सकृद्देवि त्वया ऽङ्गीकृते
नीहारो न करस्थमम्बरमणेर्लीलाऽम्बुजं बाधते ॥ ४४ ॥

तिष्ठन्त्विति । भूसुतो मङ्गलः शनिश्चेत्युभौ प्रष्ठाः श्रेष्ठा येषु ते दुष्टा ग्रहा रव्यादयः अष्टमस्थाने एव सन्तु, 'द्वादशाऽष्टमजन्म-

---

संबन्धं कथं करोतीति कामस्य शिवाऽऽप्तिकारित्वमसमञ्जसमिति विरोधमुपदर्श्याऽपाङ्गस्य निखिलकल्याणकारित्वं बोधयति ।

४४ हे देवि ! भौममन्दादयः क्रूरग्रहा अनिष्टे ऽष्टमस्थाने एव तिष्ठन्तु, विधिरपि ललाटे ऽनिर्वाच्यां कृच्छ्रामवस्थां पुनः पुनर्लिखतु नाम, परं त्वया मयि एकवारं दृशा ऽङ्गीकृते सति ते मम किकुर्युरिति सामान्यकमलनाशकमपि हिमं सूर्यकरगतं लीलाकमलं न किल बाधते इति दृष्टान्तेन साधयन् कटाक्षस्य निखिलाऽनिष्टाऽपहारकत्वं प्रकटीकरोति ।

स्थः शनिरङ्गारको गुरुः। कुर्वन्ति प्राणसन्देहं देशत्यागं धनक्षयम्' इत्यभिधानात्। तथा भाले भालस्थले जगतः स्रष्टोत्पादको ब्रह्मापि कामपि दुष्टां दुःखदायिनीं दशां लेलिखीतु। यङ्लुकि लोट्। परं तु हे देवि! त्वया सकृदेकवारम् अपाङ्गतः कटाक्षेण मय्यङ्गीकृते सति ते ग्रहाः किं कुर्युः। अकिञ्चित्करा इति यावत्। तथा हि नीहारो हिमाऽतिशयः इतरकमलबाधनसमर्थोऽपि अम्बरमणेः रवेः करस्थं हस्ताश्रितं वा लीलाऽम्बुजं क्रीडाकमलं न बाधते। हेमन्तो हि कमलानि बाधते इति प्रसिद्धम्। शार्दूलविक्रीडितम्। दृष्टान्तालङ्कारः॥ ४४॥

विजयाऽपजयौ रमे भवेतां
त्वदपाङ्गाऽन्वयतद्विपर्ययाभ्याम्।
अजयत्तव वीक्षया हनूमा-
नधिलङ्कं विकटाक्षराक्षसौघम्॥ ४५॥

विजयेति। हे रमे त्वदीयाऽपाङ्गस्याऽन्वयतद्विपर्ययाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां विजयश्चाऽपजयश्च तौ भवेतां स्यातां, यतस्तव वीक्षया हनूमानधिलङ्कं लङ्कायां विकटानि भयङ्कराणि अक्षीणि यस्य विगतः कटाक्षो यस्मात्तं राक्षसानामोघं समूहमजयत् जितवान्। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। अर्थान्तरन्यासालङ्कारः॥ ४५॥

---

४५ हे रमे! लङ्कायां त्वया वीक्षितो हनूमान् विकटाक्षं (क्रूरनेत्रं त्वत्कटाक्षाऽनास्पदं च) राक्षससङ्घं यदजयत् ततस्त्वत्कटाक्षसम्बन्धतदभावाभ्यामेव विजयपराजयौ भवत इति निश्चिनुम इत्याह।

प्रतिघोष्णमधीशितुर्न पद्मे
भवदीक्षाविषयं प्रवेष्टुमीष्टे ।
त्वदपाङ्गसुधाऽऽर्द्रितस्तुषारी-
भवदग्निर्हनुमानिह प्रमाणम् ॥ ४६ ॥

प्रतिघेति । हे पद्मे ! त्वदीक्षाविषयं त्वद्दृष्टिगोचरं नरं प्रति अधीशितुर्लङ्केश्वरस्य(?) प्रतिघा(?) क्रोध एवोष्णमातपः । प्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियामित्यमरः । प्रवेष्टुं नेष्टे न समर्थ भवति । इहाऽस्मिन्नर्थे त्वदपाङ्गसुधया आर्द्रितः तुषारीभवन् शीतलीभवन्नग्निः पुच्छस्थो ऽग्निर्यस्य स हनूमान् प्रमाणं दृष्टान्तः । तुषारः शीतलः शीत इत्यमरः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥४६॥

कटाक्षप्रत्यूषे तव मिषति कंसारिदयिते
तमः शाम्यत्यन्तर्गतमपि च सूर्याकलनतः ।

---

४६ हे पद्मे ! अधीश्वरस्य महाराजस्य कोपरूपमुष्मा त्वत्कटाक्षगोचरं नरं न बाधितुं शक्नोतीत्यत्र लङ्काऽधीश्वरस्य कोपपात्रमपि त्वत्कटाक्षाऽमृताऽऽर्द्रितः शीतलीभवद्वालाऽनलो हनूमान् मानमिति वदन् त्वत्कटाक्षविषयो नरो राजकोपतापभाजनं न भवतीत्याह ।

४७ हे कंसारिपुप्रिये ! तावककटाक्षरूपप्रभाताऽऽविर्भावे सति सूरीणां सूर्यस्य च सम्बन्धादान्तरमपि अज्ञानरूपं तिमिरं विनश्यति, एवं दोषाणां दोषायाश्चोदयः स्वतो विरमन्ति, सारभूतानां सवनानां (यागानां, कमलवनानां च) श्रिय उत्पद्यन्ते, स्वर्गलोके भवा भासनं तेजसा ऽवसानम्, आकाशे प्रकाशश्च भवितेति

स्वयं दोषोन्मेषो विरमति पुनः सारसवन-
श्रियः सम्पद्यन्ते दिवि च भविता भासनमपि ॥४७॥

कटाक्षेति । हे कंसारेर्दयिते ! तव कटाक्षरूपे प्रत्यूषे प्रभाते भिषति प्रादुर्भवति सति सूरीणां सूर्यस्य चाऽऽकलनतः समन्वयादन्तर्गतं हृत्स्थमाकाशगं च तमोऽज्ञानमन्धकारश्च शाम्यति नाशमेति, तथा दोषाणां रात्रेश्चोन्मेषोऽङ्कुरः स्वयं विरमति, पुनः सारं दृढं यथा भवति तथा सवनश्रियः यज्ञसंपदः पक्षे सारसवनानां च श्रियः शोभाः संपद्यन्ते । दिवि स्वर्गे गगने च भासनं कान्तियुक्तमासनं प्रकाशश्च भविता भविष्यति । शिखरिणीवृत्तम् । रूपकश्लेषावलङ्कारौ ॥ ४७ ॥

सुरभिस्तनुते तवाऽवलोकः
सुमनःसंपदमम्ब भूमिजानाम् ।
अविपल्लवतां विधाय पुष्णा-
त्यपि चामोदमदीप्तिकाननानाम् ॥ ४८ ॥

सुरभिरिति । हे अम्ब ! तवाऽवलोकः कटाक्षः सुरभिः कान्तः

भुवन् त्वत्कटाक्षपातगोचरस्य सत्सङ्गलाभ, स्ततोऽज्ञाननिवृत्तिदोषशान्ती, महायागप्रवृत्ति, रन्ते चाऽमुत्र तेजसा ऽवस्थितिरित्येतत्सर्वं सिध्यतीत्याह ।

४८ हे अम्ब ! मञ्जुलस्तव कटाक्ष एव वसन्तमासः अदीप्तिकाननानां (निस्तेजस्कमुखानाम्, अशोभवनानां च) भूमिजानां (मानवानां वृक्षाणां च) सुमनःसम्पदम् (देवसम्पत्ति पुष्पसमृद्धिं च) तनुते, तथा तेषाम् अविपल्लवतां (विपल्लेशशून्यत्वं, पल्लवसाहित्यं च) विधाय आमोदं (सन्तोषं, सौगन्ध्यं च) पुष्णातीति श्लेषेण कटाक्षे वसन्तरूपत्वमारोपयन् उक्तफलदातृत्वं बोधयति ।

स च वसन्त एव । अदीप्तीनि काननानि वनानि येषां पक्षे अदीप्तिकान्याननानि येषां तेषां भूमिजानां वृक्षाणां मनुष्याणां च। तथा विगताः पल्लवा येषां ते तथा न भवन्तीत्यविपल्लवास्तेषां भावस्तत्ता तां पल्लवयुक्ततामित्यर्थः । पक्षे नास्ति विपदां लवो लेशो येषां ते तत्तां संपद्युक्ततामिति यावत् । सुमनसां पुष्पाणां देवानां च सम्पदं विधाय कृत्वा आमोदं सुगन्धं हर्षं च पुष्णाति वर्धयति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

कमले गभीरकरुणाजलधौ
त्वयि मन्दरक्षणविकासहृदि ।
कलितोदया मृदुकटाक्षसुधा
प्रथयत्यसौ सुमनसां प्रमदम् ॥ ४९ ॥

कमले इति । हे कमले रमे ! मन्दानां रक्षणे विकासेनोत्सवेन युक्तं हृन्मनो यस्यास्तस्याम् । अथ च मन्दरस्य गिरेः क्षणं विकासो हृद्यन्तः यस्य तादृशि गभीरकरुणाया जलधौ सिन्धुरूपायां त्वयि कलितोदया कृतोद्भवा ऽसौ मृदुकटाक्षरूपा सुधा सुमनसां देवानां विदुषां च प्रमदं सन्तोषं वितनुते विस्तारयतीत्यर्थः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । रूपकश्लेषावलङ्कारौ ॥ ४९ ॥

---

४९. हे कमले ! दयोदधिस्वरूपाया त्वयि मन्दरक्षणक्षणविकासहृदि (मन्दानां जनानां रक्षणे क्षणमात्रप्रवणमानसायां, मन्दराऽचलेन क्षणमालोडितमध्यायां च) सत्यामुदयमाना कोमलकटाक्षसुधा पण्डितानां देवानां च सन्तोषं विस्तारयतीति भगवत्या दयासागरत्वं, तत्र चोदयमानाया वीक्षायाः सुधात्वं श्लेषेण वर्णयति ।

प्रतिघाऽनलं भुजगशैलपतेः
प्रशमं नयन्त्यतितरां शिशिरा ।
कमलालये तव कटाक्षझरी
विधुनोतु नो वृजिनतापभरम् ॥ ५० ॥

प्रतिघेति । हे कमलालये पद्मसदने! भुजगशैलपतेः शेषाऽचलाऽधीशस्य हरेः प्रतिघः क्रोध एवाऽनलः वह्निः तं प्रति प्रशमं शान्तिं नयन्ती प्रापयन्ती, एवम् अतितराम् अत्यन्तं शिशिरा शीतला तव कटाक्षरूपा झरी । प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः । नः अस्माकं भक्तानामित्यर्थः । वृजिनतापभरं पापसन्तापाधिक्यं धुनोतु कम्पयतु । धूञ् कम्पनइत्यस्माल्लोट् । प्रमिताक्षरावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ५० ॥

दृशो लेशं देयास्त्रियुगसखि देयं कियदिदं
महोदारायास्ते, मम तु सुमहानेष विभवः ।
कणानत्र द्वित्रान् गणयति न वारां जलधरः
प्रपद्यन्ते शुक्तौ परिणतिममी मौक्तिकतया ॥ ५१ ॥

दृश इति । हे त्रिष्वपि युगेषु कृतादिषु आविर्भवतीति त्रियुगो

---

५० हे सरोजगृहे! वेङ्कटपतेः साऽपराधेष्वस्मास्वाविर्भवन्तं कोपाऽनलं शमयन्ती अतिशीतला ते कटाक्षरूपा झरी अस्माकं पापसन्तापभारं दूरीकरोत्वित्याह ।

५१ हे हरिगृहिणि! दानशौण्डायास्ते मयि कटाक्षलेशदानं नाम कियदेतद्देयं, मम त्विदं सुमहदैश्वर्यम्, यथा तावन्निखिलभूताऽऽप्लावको घनाघनो द्वित्रान् जलबिन्दून्न किञ्चिद्गणयति, परं ते एव बिन्दवः शुक्तिकायां निपतिता मुक्ताफलतामापद्यन्ते, ऽतः करुणया मयि दृग्लवं देया इति प्रार्थयते ।

हरिस्तस्य सखि सहचारिणि ! मह्यं दृशः लेशं देयाः देहि, महोदाराया बहुतरदात्र्या इदं याच्यमानं दृग्लेशदानं कियदकिंचित्करमित्यर्थः । तथापि मम तु सुमहानेष विभवः उत्कर्षः । अत्र दृष्टान्तः जलधरो मेघः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्यया ऽव्ययाऽऽसन्नादूराऽधिकसंख्याः संख्येये इति बहुव्रीहिः । ततो बहुव्रीहौ संख्येये इति डच् । तान् कणान् यद्यपि न गणयति तथापि ते शुक्तौ पतिताः सन्तः मौक्तिकानां भावः मौक्तिकता तया मुक्तारूपेणेत्यर्थः । परिणतिं परिणामं प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । शिखरिणीवृत्तम् । दृष्टान्तालंकारः ॥ ५१ ॥

बिलेशयकुलेशभूधरपतिप्रिये त्वद्दया-
तरङ्गमघभङ्गदं धृतवतश्चिरं दृश्यते ।
विकस्वरपिकस्वरव्यतिकरस्फुरन्निष्कुटं
नटद्युवतिनूपुरक्वणितसुन्दरं मन्दिरम् ॥ ५२ ॥

बिलेशयेति । हे बिलेशयानां सर्पाणां कुलेशः तत्संज्ञकश्चासौ भूधरश्च शेषाद्रिरित्यर्थः । तस्य पत्युर्हरेः प्रिये इष्टे ! अघस्य पातकस्य भङ्गदं नाशकं तव दयारूपं तरङ्गं लहरीं धृतवतो धार्यमाणस्य(?) नरस्येत्यर्थः । मन्दिरं गृहं विकस्वराणां विकसनशीलानां पिकानां कोकिलानां स्वराणां व्यतिकरेण मूर्छनया स्फुरन्तः शोभायमानाः(?) निष्कुटा गृहारामा यस्मिन् । गृहारामास्तु निष्कुटा

---

५२ हे शेषाऽचलपतिदयिते ! पापभञ्जकं तावकदयातरङ्गं धृतवतो नरस्य मन्दिरं विकासिकोकिलालापसंसर्गविराजद्गृहारामं, तथा नृत्यत्तरुणीमञ्जीरशिञ्जितमञ्जुलं च भवतीति महासम्पत्प्राप्तिस्त्वत्कटाक्षगोचरस्य भवतीत्याह ।

इत्यमरः । पुनः नटन्तीनां नृत्यन्तीनां युवतीनां तरुणवेश्यानां नूपुराणां मञ्जीराणां क्वणितेन शब्दितेन सुन्दरं रमणीयं चिरं बहुकालं दृश्यते ऽवलोक्यते । पृथ्वी । हेतूदात्तावलङ्कारौ ॥५२॥

नारायणप्रणयिनि त्वमपाङ्गदुग्ध-
धाराभिराभिरभिषिञ्च दयाऽम्बुधे माम् ।
स्मेराऽनवद्यनिरुपाख्यसुखं यतो मे
स्वाराज्यभाग्यमपि सेत्स्यति शाश्वतं तत् ॥ ५३ ॥

नारायणेति । हे दयाम्बुधे, हे नारायणस्य प्रणयिनि ! आभिरपाङ्गदुग्धधाराभिर्मामभिषिञ्च, ततः स्मेरं विकसितम्, अनवद्यं निर्दोषं निरुपाधिकम् इति यत् आख्यायते वेदेन तत्सुखं शर्म शाश्वतं नित्यं स्वाराज्यभाग्यं ब्रह्मसुखमपि सेत्स्यति महाभिषेकैकनिर्वर्त्यं हि स्वाराज्यं भविष्यतीत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ५३ ॥

भो भूपभूमौ भ्रम भीमपाप-
भूमेति मे मूर्ध्नि लिपिं विधातुः ।

---

५३ हे दयाऽम्बुधे, नारायणप्रिये ! आभिस्तावककटाक्षक्षीरधाराभिः क्षपय, येन मे विकस्वराऽनिन्द्याऽनिर्वचनीयसुखं शाश्वतं स्वर्लोकसाम्राज्यभोगभागधेयं सेत्स्यतीत्याह !

५४ हे पद्मे ! तव कटाक्षः 'भो भीमपापबहुल ! 'भूपभूमौ भ्रमे'ति पवर्गघटितां मद्भाललिखितां वैधर्सी लिपिं परिमृज्याऽपवर्गगर्भां मोक्षप्रदां करोतीति इहलोके नृपाऽनुसरणादिदुःखं सम्पद्दानेन विनाश्य

पवर्गगर्भां परिमृज्य पद्मे

करोत्यपाङ्गो ह्यपवर्गगर्भाम् ॥ ५४ ॥

भो इति । भोः भीमपापानां भूमा बाहुल्यं यस्मिन् स त्वं भूपभूमौ राजाऽङ्गणे भ्रम पर्यट इत्याकारिकां मे मूर्ध्नि सङ्गतां विधातुः लिपिं पवर्गगर्भां पवर्गसम्बन्धि 'प,भ,म' इति वर्णत्रयसङ्कीर्णामपि त्वदपाङ्गो हि त्वत्कटाक्ष एव अपवर्गगर्भां पवर्गगर्भा न भवति तां मोक्षयुक्तां करोति नाऽन्यः। संसारिणो मोचयितुं त्वदपाङ्ग एव समर्थ इति भावः। तथा हि—अपाङ्गः यस्य पवर्गस्याऽङ्गानि अवयवाः 'पफा'ऽऽदयः ते न सन्ति यस्मिंस्तादृशः भूपभूमावित्यादिलिपौ पतितः पवर्गमुत्सादयति ततश्चाऽवशिष्टं र इति स चाऽग्निवत्स्वप्रकाशतया जीवाऽऽदृष्टाऽनुसारेण फलदानाद्वा परमेश्वर उच्यते। यश्च परमेश्वरः स एव मोक्षः। 'रेफारूढा मूर्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव चे'ति तपिनीये ब्रह्मणः अंशाः सृष्टिस्थितिलयशक्तिमतः ब्रह्मविष्णुशिवा इत्यर्थेन रेफस्य ब्रह्मवाचकत्वाऽभ्युपगमात्। उपजातिवृत्तम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारो विरोधाभासश्च। अत्र पद्ये 'रेफात्त त्वं बक इव भूमौ विहरस्व पाप निष्ठेति। विधिलिपिमपाङ्ग एवाऽपवर्गमयतामनीदृशीं नयति' इति पाठे विन्यस्ते सर्वः पवर्ग आयातीति विच्छित्तिविशेषं विदाङ्कुर्वन्तु सुधियः ॥ ५४ ॥

यं त्वं देवि निरीक्षसे यदुपतेः कान्ते दृशा तादृशा

तत्र स्तोत्रगिरश्चरन्ति विदुषां तत्रैव चित्रा गुणाः।

परत्र त्वत्कटाक्षो मोक्षदो भवतीति पवर्गगर्भां लिपिमपमृज्याऽपवर्गगर्भां करोतीति कटाक्षस्याऽघटितघटनापटुतामाह।

५५ हे यदुपतेः कान्ते, देवि ! त्वं तादृश्या दयामय्या दृशा यं नर-

तेनैव व्यपदेशमर्हति कुलं तस्मिन् मतिस्तिष्ठति
द्रष्टा पृष्ठमरेः स एव न पुनर्धन्यं तदन्यं विदुः ॥ ५५ ॥

यामिति । हे यदुपतेः कान्ते देवि ! तादृश्या दयापूर्णया दृशा यं नरं त्वं निरीक्षसे पश्यसि तत्र पुंसि विदुषां सूरीणां स्तोत्रगिरः स्तुतिवाण्यः चरन्ति, चित्रा अद्भुता गुणा अपि तत्रैव, तेनैव तदीय कुलं व्यपदेशं ख्यातिमर्हति, मतिरपि तस्मिन् तिष्ठति, अरेः शत्रोः पृष्ठं युद्धपलायने स एव द्रष्टा शूरो भवतीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्यं धन्यं न विदुः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र देवीकटाक्षाणां गुणानां च हेतुहेतुमद्भावकथनाद्धेत्वलङ्कारः ॥५५॥

अपारसंसारतपाऽऽतपार्ति-
व्यपायदच्छायमपास्तदोषम् ।
कृपामरन्दैः शिशिरं रमे त्व-
दपाङ्गकल्पद्रुमुपाश्रयामः ॥ ५६ ॥

अपारेति । हे रमे ! कृपारूपमरन्दैर्मकरन्दैः शिशिरं शीतलम्, एवम् अपारसंसार एव तपातपः ग्रीष्मोष्मा तेनाऽऽर्तेर्ग्लानेर्व्यपायदा नाशदा च्छाया यस्य, तथा अपास्ता नष्टा दोषा य-

---

मीक्षसे स विद्वत्स्तुतिभाजनं भवति, तत्रैव विचित्राः शौर्यादयो गुणा विराजन्ते, तेनैव वंशः प्रसिध्यति, स एव बुद्धिमान् भवति, स एव च शत्रून् पराजित्य तत्पृष्ठदर्शी संपद्यते, तदितरं च जगति जना न धन्यं मन्यन्ते इति त्वद्दयादृष्टेरेतानि फलानीत्याह ।

५६ हे रमे ! निरवधिभवतापग्रीष्मबाधाविच्छेददच्छायं निर्दोषदयामकरन्दशीतलं त्वदीयकटाक्षरूपं कल्पवृक्षमेवाऽऽश्रयाम इति कटाक्षस्य संसारतापनिवर्तकत्वं कथयन् तदाश्रयणं प्रतिजानी[illegible]

स्मात्तं त्वदपाङ्गरूपकल्पद्रुं कल्पवृक्षम् उपाश्रयामः । समीपे भजामः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

भावत्कमार्तिशमनं विरजातरङ्गं
पश्याम्यपाङ्गमखिलाऽम्ब यदाप्लुताऽङ्गः ।
पीताऽम्बराकलितदीप्ति पदं परार्ध्यं
मुक्तादिभूषितमुपेत्य मुदं दधाति ॥ ५७ ॥

भावत्कमिति । हे अखिलाम्ब ! भावत्कं भवदीयम् अपाङ्गम् आर्तिशमनं दुःखशामकं तृष्णाशामकं चेति हेतोः विरजातरङ्गं वैकुण्ठमार्गस्थनदीतरङ्गं पश्यामि, यस्मिन्नपाङ्गनदीतरङ्गे आप्लुतान्यङ्गानि यस्य । स्नात इत्यर्थः । पुरुषः परार्ध्यं श्रेष्ठं मुक्तादिभिः सनकादिभिरन्यत्र मुक्ताहारैः पीताम्बरेण भगवता पीतवस्त्रेण चाऽऽकलिता दीप्तिर्यस्मिन् तादृशं वैकुण्ठं राज्यपदं चोपेत्य मुदं तोषं दधाति । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकश्लेषकाव्यलिङ्गानि ॥ ५७ ॥

दुर्वर्णमर्णवसुते नमतां ललाटे
लोकाऽम्ब लुम्पति कटाक्षझरस्त्वदीयः ।

---

५७ हे जगदम्ब ! त्वदीयं पीडानाशकं कटाक्षं विरजाख्यनदीतरङ्गमुत्प्रेक्षे, यत्र कृताऽवगाहो नरः श्रेष्ठं मुक्तादिभूषितं (मौक्तिकहारादिशोभितं, मुक्तैर्जनैश्च शोभितं) पीताम्बराकलितदीप्ति (पीतकौशेयादिवस्त्रकृतदीप्ति, नारायणसम्पादितकान्ति च) पदं (राजपदं, वैकुण्ठलोकं च) प्राप्य मोदते इति भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं कटाक्षस्य बोधयति ।

५८ हे सागरसुते, लोकमातः ! तावकः कटाक्षझरो नम्राणां मक[illegible]ले विधातृलिखितं दुर्वर्णं (दुरक्षरं, रजतं च) प्रोञ्छति, ते-

ते राजताऽभ्युदयिनः पुनरुल्लसन्ती-
त्येतत् करोति हृदि विस्मयमस्मदीये ॥ ५८ ॥

दुर्वर्णमिति । हे अर्णवसुते, हे लोकाम्ब ! त्वदीयः कटाक्षझरः नमतां पुंसां ललाटे वर्तमानं दुर्वर्णं कुत्सितवर्णं रौप्यं च लुम्पति । दुर्वर्णं तु कुवर्णे स्याद्वालुके रजतेपि चेति विश्वः । ततस्ते रजतस्य रौप्यस्यायं राजतः अभ्युदयोस्ति येष्विति तादृशा भवन्तीति विस्मयः । राजतया राजभावेन चाऽभ्युदयो ऽस्ति येषां ते पुनः उल्लसन्तीति परिहारः । वसन्ततिलका । विरोधाभासः ॥ ५८ ॥

देवि दुर्गतमरौ तव वीक्षा
कालिका दिशति काञ्चनवृष्टिम् ।
तस्य सिद्ध्यति सुकीर्तिरुदञ्च-
द्धीरसस्यविभवश्च ततः स्यात् ॥ ५९ ॥ 160

देवीति । हे देवि ! तव वीक्षारूपा कालिका मेघपङ्क्तिः, का-

भक्ताः पुनर्भुवि राजताऽभ्युदयिनः (नृपत्वोदयभाजः, रजतसम्बन्धिसमृद्धिभाजश्च) भवन्तीति रजतलिपौ प्रोञ्छितायां रजतोदयभाजो भवन्तीति विस्मयाऽऽवहमिति वदन् दुर्भगो ऽपि त्वत्कटाक्षवीक्षितः पुरुषो नृपत्वं प्राप्नोतीत्याह ।

५९ हे देवि ! कालिका (कृष्णवर्णा) तव वीक्षा दरिद्ररूपे मरुदेशे काञ्चन वृष्टिं ददाति, तत्पात्रस्य च तस्य ततः शोभनं यशः सिध्यति, एव मुदञ्चद्बुद्धिरसस्य तस्य ऐश्वर्यमपि स्यादिति वदन् श्लेषेण मरुदेशे कालिका (नीलमेघपङ्क्तिः) कां चनाऽनिर्वचनीयां महतीं वृष्टिं करोति, तस्य मरुदेशस्य सुतरां कीर्तिः (पङ्कः) सिध्यति, ततश्च समृद्धप्रौढधान्यसंपत्तिश्च स्यादिति द्वष्टौ नीलमेघावलित्वमारोपयन् तस्या दरिद्रे सुवर्णसुकीर्तिसुबुद्धिवैभवदानं प्रतिपादयति।

लिका योगिनीभेदे कार्ष्ण्ये गौर्यां घनावलाविति विश्वः । दुर्गते दरिद्रे एव मरौ देशे काञ्चनस्य सुवर्णस्य काञ्चनाऽनिर्वचनीयां च वृष्टिं वर्षणं दिशति । ततस्तस्य सुष्ठु कीर्तिर्यशश्च सिद्ध्यति । चेत्यपरम् उदञ्चन् पूजित उद्गच्छंश्च धियो रसस्तस्य धीरस्यस्य धान्यस्य च विभवः स्यात् । स्वागतावृत्तम् । रूपकश्लेषौ ॥ ५९ ॥

वरुणालयसार्वभौमकन्ये
करुणाऽपाङ्गमधुव्रतस्त्वदीयः ।
मधुनाशनमेत्य वृद्धिमिच्छ-
न्नधुना कुत्र स सङ्गतीर्विधत्ताम् ॥ ६० ॥

वरुणेति । हे वरुणालयसार्वभौमस्य दुग्धोदधेः कन्ये ! त्वदीयः करुणाऽपाङ्गरूपो मधुव्रतः भृङ्गः मधुना अशनं जीविकां मधुनामाऽसुरनाशनं च भगवन्तम् एत्य प्राप्य वृद्धिम् इच्छन् स मधुव्रतः अधुना कुत्र सङ्गतीर्विधत्तां करोतु । 'सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटति दुर्मति'रिति न्यायेन न काऽपीत्यर्थः । 'नीरजसंगतिं विधत्तामिति पाठे मधुव्रतः मधुना अशनं भक्षणम् एत्य वृद्धिमिच्छन्वर्तमानः नीरजसङ्गतिं कमलसङ्गतिं करोति । पक्षे भगवन्तमेत्य नीरजसं रजोरहितां गतिं करोतु सात्त्विकतां दधात्वित्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । रूपकश्लेषावलङ्कारौ ॥ ६० ॥

---

६० हे समुद्रकन्ये ! तावकीनो दयाकटाक्षभ्रमरो मधुनाशनं (मधुरिपुं भगवन्तं, मकरन्देन अशनं च) प्राप्य वृद्धिमिच्छन्नधुना काऽन्यत्र सङ्गं करोत्विति मधुरसास्वादी भ्रमरो यथा नाऽन्यदशनं वाञ्छति तथा तावकः कटाक्षो हरिमुपेत्यैव वृद्धेर्मति नाऽन्यत्रेत्याह ।

निद्राजुषां भवविषादमये निशीथे
स्वाऽपाङ्गमर्पयसि शोभनमौषधं नः ।
चित्रं ततोऽपि जगदम्ब चिरं विनिद्रं
वेत्स्यामहे विगतदुःखपथं प्रबोधम् ॥ ६१ ॥

निद्रेति । हे जगदम्ब ! भवेन संसारेण विषादमये खेदप्रचुरे निशीथेऽर्धरात्रे निद्रां जुषन्ते सेवन्ते ते निद्राजुषस्तेषां नोऽस्माकं स्वस्याऽपाङ्गः कटाक्ष एव स्वापस्य निद्राया अङ्गं साधनं तच्च शोभनमौषधमर्पयसि ततः स्वाऽपाङ्गाऽर्पणतोऽपि विगता निद्रा स्वप्नमज्ञानं च यस्मात्तं, तथा विगतः दुःखपथो यस्मात्तं प्रबोधं जाग्रति ज्ञानस्वरूपं परं ज्योतिश्च वेत्स्यामहे प्राप्स्यामः, विद्लृ लाभे इत्यस्य प्रयोगः । वसन्ततिलका । रूपकश्लेषविभावनाः ॥ ६१ ॥

स्वाऽऽलोकं शिशिरं चिराय नयसे यं याजमानं जनं
संपश्येन्मधुकाल एव सुमनःसत्त्वाऽऽवहस्तं ततः ।

---

६१ हे जगदम्ब ! संसारदुःखमये निशीथे निद्रितानां नो निजकटाक्षरूपमौषधं वितरसि, ततोऽपि विनिद्रं (निःस्वप्नं, निरज्ञानञ्च) विगतदुःखमार्गं प्रबोधं तत्त्वज्ञानं जाग्रद्दशां च प्राप्स्याम इति स्वतः सुखनिद्रितस्य गाढतरनिद्राप्राप्तये प्रदत्तमौषधं सर्वथा निद्राविनाशपूर्वकं प्रबोधमापादयतीति चित्रमिति वदन् त्वत्कटाक्षः संसारदुःखं विनाश्य तत्त्वज्ञानं जनयतीत्याह ।

६२ हे कमलगृहे ! यं यजमानमुपासकं शिशिरं (शीतलं, शिशिरर्तुश्च) निजकटाक्षं नयसे तं सुमनसां (देवानां पुष्पाणाञ्च) सत्त्वावहः (धैर्यप्रदः, सत्ताप्रदश्च) मधुकालो (मधुरिपुर्भगवान्, वसन्तश्च) पश्येत् । ततः रजसो (गुणस्य, धूलेश्च) जनको विधिक्रूरदृष्टिसन्तापागम एव ग्रीष्मकालः, एवं तमसां (ध्वान्तानां, शोकानाञ्च)

पाथोजायतने रजांसि जनयन् वेधोदृगूष्मागमो
रौद्रालोकघनागमश्च तमसां कर्ता न तत्रास्पदी ॥ ६२॥

स्वेति । पाथोजायतने, कमले ! यं यजतीति यजमानः स एव याजमानः स्वार्थे ऽण् । तं स्वोपासकं यज्ञचिकीर्षुमित्यर्थः । जनं प्रति शिशिरं शीतलं शिशिरर्तुं च स्वस्याऽऽलोकं कटाक्षं चिराय बहुकालं नयसे ततस्तं जनं सुमनसां देवानां पुष्पाणां च सत्त्वावहो धैर्याऽऽवहो रसावहश्च मधुकालः श्रीकृष्णो वसन्तश्च संपश्येत् प्रसादं कुर्याद् दृग्विषयश्च भवेत् ततो रजांसि धूलीं रजोगुणविकारांश्च जनयन्नुत्पादयन् वेधसो ब्रह्मणः दृगेवोष्मागमः क्रूरत्वात् ग्रीष्मर्तुश्च तमसां तिमिराणामज्ञानानां च कर्ता तथा रौद्रो भयङ्करः आलोक उदयो यस्य तादृशो घनागमो वर्षाकालः पक्षे रुद्रस्यायं रौद्रः स चासावालोको दर्शनं च तस्य घनागमः दृढागमः नास्पदी कृतस्थानो न भवति । अयं भावः । त्वं यं यमुपासकं प्रति शीतलं स्वाऽपाङ्गं नयसि तं विष्णुरनुगृह्णात्येव । अथ च राजसो ब्रह्मा तामसो रुद्रश्च तं प्रति द्रष्टुमपि न समर्थो जननमरणाऽभावात् । पक्षे इयक्षमाणं जनं शिशिरर्तुं प्रापितश्चेत् तं प्रतिवसन्त एव पश्येत् दृग्विषयो भवति लोकः स्मरतीतिवत्प्रयोगः । 'वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेते'ति शास्त्रात् । तं प्रति ग्रीष्मः वर्षाकालश्च यजनाधिकरणे न स्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ६२ ॥

कर्ता रुद्रसम्बन्धिभयदाऽवलोकनघनप्राप्तिरूपो वर्षासमयश्च न तत्राऽऽस्पदं लभते इति यस्मिन् त्वत्कटाक्षपातो भवति स यजमानो यागयोग्येन वसन्तकालेनैव सम्बध्यते न ग्रीष्मवर्षाकालाभ्याम्, एवं तत्र हरेरपि कृपा भवति, न भवति च स रजःप्रवर्तकब्रह्मक्रूरदृग्विषयो न च तामसहरपरुषदृक्पदं भवतीति त्वद्दृग्विषयो नानाविधान् यागान् विधाय हरिकृपापात्रं भूत्वा जननमरणरहितो भवतीत्याह ।

प्रायः कं चिददृष्टवन्तमवनौ पद्मे दृशा स्वीयया
संयोज्य प्रसभं क्षणेन तनुषे जन्तुं सहस्रेक्षणम् ।
आधित्सस्यसदृक्पदे त्रिदशनेत्राकारभाजं तम-
प्येणाङ्कस्वसरीदृशं घटयितुं द्रागीशिषे दुर्घटम् ॥ ६३ ॥

प्राय इति । हे पद्मे ! अवनौ भूमौ प्रायो बाहुल्येन कं चि-त्पुरुषम् अदृष्टवन्तं भाग्यवन्तं दृष्टिशून्यमिति यावत् । तं सन्तं स्वीयया स्वकीयया दृशा प्रसभं बलात्संयोज्य तं जन्तुं सहस्रे-क्षणम् अपरिमितदृष्टिं राज्ञश्चारचक्षुष्ट्वेन बहुदृष्टित्वात्तं पण्डितं वा शक्रं च तनुषे करोषि । हे एणाङ्कस्वसः ! तं त्रिगुणितानि दश त्रिंशन्नेत्राणि यत्र तदाकारतां च संयोज्य त्रिदशानां नेतुर्नाय-कस्येन्द्रस्याकारं मूर्तिं भजति तमप्यसदृक्पदे निरुपमे मोक्षस्थाने वैकुण्ठे च अथ चाऽन्धस्थाने आधित्ससि स्थापयसि । ईदृशं दु-र्घटं घटयितुमपि द्राक् शीघ्रम् ईशिषे समर्था ऽसि । अयं भावः । किञ्चिद्भाग्यवन्तं स्वकटाक्षलवविषयं कृत्वा ऽत्र राजानं विधाय प्रेते इन्द्रं कृत्वा ऽन्ते वैकुण्ठे आदधासि । पक्षे ऽन्धं स्वैकदृशा संयोज्य

---

६३ हे चन्द्रसोदरि, पद्मे ! अदृष्टवन्तं (भाग्यवन्तं, दृग्रहितं च) कं चिज्जन्तुं प्रायशः स्वकीयया दृष्ट्या संयोज्य क्षणेन सहस्रनेत्रम् (इन्द्रं, नेत्रसहस्रवन्तञ्च) तनुषे, एवं त्रिदशनेत्राकारभाजं (देवनायकाका-रभाजं, त्रिंशन्नयनाऽऽकारभाजं च) तम् असदृक्पदे (निरुपमे पर-मपदे, नयनविकलाऽन्धस्थाने च) स्थापयसीति ईदृशम् अन्धस्य स्वदृ-ष्टियोजनेन सहस्रनेत्रत्वकरणं, सहस्रनेत्रस्य च तस्य त्रिंशन्नेत्रा-कारतापादनपुरस्सरमन्धस्थाननिवेशनं चाऽघटितं घटयितुं त्वमेव समर्था ऽसीति श्लेषेण वदन् दुर्भगमपि स्वीयकरुणाऽवलोकनेन दे-वराजं विधाय निरुपमे वैकुण्ठाख्ये पदे निवेशयसीति अहो ऽघटित-घटनापटुत्वं ते इत्याह ।

सहस्रदृशं करोषि तं पुनस्त्रिशन्नेत्रं पुनश्चाऽन्धपदे इति अघटितघटनापटीयसीत्वम् इति । शार्दूलविक्रीडितम । विरोधाभासः॥६३॥

मुखरुचिसरित्तरङ्गाः स्मितसितशतपत्रलोलकलभृङ्गाः।
संपन्नर्तनरङ्गा जयन्ति जगदम्ब तावकाऽपाङ्गाः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीलक्ष्मीसहस्रे 165
कटाक्षस्तबकः पञ्चमः ॥ ५ ॥

मुखेति । मुखरुचिरेव सरित्तस्यास्तरङ्गाः स्मितरूपे सितशतपत्रे शुभ्रकमले लोलाः सतृष्णाः कला अव्यक्तं ध्वनन्तः भृङ्गाः, संपदः नर्तनस्य रङ्गा रङ्गभूमयः तवाऽपाङ्गाः जयन्ति । गीतिर्वृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ६४ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजापरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्यां लक्ष्मीसहस्रटी-
कायां कटाक्षस्तबकः पञ्चमः
संपूर्णः ॥ ५ ॥

---

६४ हे जगज्जननि ! मुखलावण्यनदीतरङ्गरूपाः, मन्दहास्यरूपसितकमलविलोलाऽलिस्वरूपाः, संपन्नाटननाट्यस्थलरूपास्त्वदीया अपाङ्गाः सर्वोत्कर्षेण विराजन्ते इति रूपकेण स्तुवन् स्तबकं पूरयति ॥

इति श्रीमानवल्ल्युपाह्वतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां कटाक्षस्तबकः ॥ ५ ॥

अथ प्रयत्नस्तबकः ६ ।

राज्याऽभिषेकविघ्नाय कैकेयीं यत्नयन् स्वयम् ।
यो दण्डकां जिगमिषुः स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥६॥

अथाऽस्मिन् षष्ठे स्तबके लक्ष्मीप्राप्तौ भगवताऽपि यत्नः कृतस्तत्राऽस्मदादीनां का कथेऽति कैमुत्येन सूचयन् श्रीमद्रामायणीयां कथां वर्णयन् प्रथमपद्ये यत्नमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति ।

श्रीनिवासस्य माहिषीं श्रेयसे तामुपास्महे ।
यदर्थमेव विदधे यत्नं भूयांसमच्युतः ॥ १ ॥

श्रीनिवासस्येति । अच्युतः त्रिगुणविकाराऽनभिभूतोऽपि यदर्थं यस्याः प्राप्त्यर्थमेव भूयांसं यत्नं मन्दरगिरिधारणमथनादिकं यद्वा ऽग्रे एवैतत्स्तबकोक्तं विदधे चकार तां श्रीनिवासस्य महिषीं पट्टवधूं, कृताऽभिषेका महिषी इत्यमरः। श्रेयसे कल्याणाय उपास्महे भजामहे। विपुलाऽनुष्टुब् वृत्तम् । उदात्तालङ्कारः॥१॥

तमेव यत्नं प्रकटयति—

कमले कमलेक्षणस्त्वदर्थे
कठिनं कर्म करोत्यसौ न किं वा ।
कलशोदधिमन्थनप्रयासा-
दपरं किं श्रमदायि कर्म लोके ॥ २ ॥

कमले इति। हे कमले! यतो ऽस्मिन् लोके कलशोदधेः क्षीरसाग-

---

१ अथ प्रयत्नस्तबकेन षष्ठेन तुष्टूषुर्यत्प्राप्तये भगवान् हरिरपि महीयांसं यत्नमकरोत् तामेव सर्वाऽभ्यर्हितां भगवतीं लक्ष्मीं देवीमुपास्महे इति प्रथमं मङ्गलमाचरति ।

२ हे कमले ! भगवान् पुण्डरीकाक्षस्त्वदर्थं कं वा प्रयत्नं न करोतीति समुद्रमथनादन्यदायासप्रदं कर्म लोके किमस्तीऽति वदन् समर्थयते ।

रस्य मन्थनविषये प्रयासाधिक्यात् अपरमन्यत् किं नु कर्म श्रमदायि क्लेशकरं? नाऽन्यदस्तीति भावः। अतः असौ कमलेक्षणो विष्णुस्त्वदर्थे त्वत्प्राप्तये कठिनं कर्म न करोति, किंवाशब्दः प्रश्ने, करोत्येवेत्यर्थः। अयं भावः। यद्यपि सुधोत्पादनार्थमेव समुद्रमथनप्रयासः तथापि तस्या देवासुरैरेव निर्वाहः, ततस्तस्य श्रीहरेः मन्दरधरणादिप्रयासः लक्ष्म्यास्तव प्राप्त्यर्थमेवेति। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २ ॥

तव गुरुस्तनशैलभरं सदा
जननि वोढुमना जगतां पिता।
गुरुभरोद्वहनाऽभ्यसनाय किं
तमपि मन्दरमम्बुनिधौ दधौ ॥ ३ ॥ 168.

तवेति। जननि! जगतां पिता विष्णुः तव गुर्वोः स्तनशैलयोर्भरं सदा वोढुं मनो यस्य तादृशोपि 'अनभ्यासे विषं शास्त्र'मिति न्यायं स्मृत्वा गुरोर्भरस्य भारस्योद्वहनस्य धारणस्याऽभ्यसनायाऽभ्यासाय तं प्रसिद्धं लक्षयोजनविस्तीर्णं मन्दरगिरिमपि अम्बुनिधौ दधौ किं? कमठरूपेणेत्यर्थः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। रूपकोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ ३ ॥

अथाऽहल्योद्धारः—

नाऽदत्तमध्यवनि सिध्यति किं चनेति
निश्चिन्वता भगवता ऽपि विवक्षता त्वाम्।

---

३ हे जननि तावकदुर्भरकुचगिरिभारं सर्वदा वोढुमिच्छुर्जगज्जनको भगवान् प्रथमं गुरुभारवहनाऽभ्यासाय गरीयांसं तं मन्दराऽचलं सागरे न्यधात् किं? इत्युत्प्रेक्षते।

४ हे वैदेहि! भूमौ 'नाऽदत्तमुपतिष्ठते' इत्यभियुक्तोक्तिं निश्चिन्वता त्वामुद्वोढुमिच्छता भगवता रामेण पतिशापाच्छिलात्वमुप-

वैदेहि कामपि शिलामबलां विधाय
कन्याप्रदानविधिरक्षपदाय चक्रे ॥ ४ ॥

नाऽदत्तमिति। अवनौ भूम्यामित्यध्यवनि। विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावे सप्तम्यर्थद्योतको ऽधिः । 'नाऽदत्तमुपष्ठिते' इति वाक्यात् अदत्तं किञ्चिदपि न सिद्ध्यतीति निश्चिन्वता निश्चयं कुर्वता त्वां वोढुं प्राप्तुमिच्छतीति विवक्षन्, तेन । वह प्रापणे इत्यस्मात्सन्नताच्छतृप्रत्ययः । विवक्षितामिति पाठे इष्टामित्यर्थः । सेवायां शुश्रूषाप्रयोगवत् भगवता श्रीमद्राजाधिराजरामेण हे वैदेहि जानकि ! कामप्यनिर्वचनीयारूपिणीमपि शिलामहल्यारूपामबलां विधाय कृत्वा ऽक्षपदाय गौतमाय कन्याप्रदानविधिश्चक्रे । कृञ् करणे इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् । गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४ ॥

अथ विद्याप्राप्तिं वर्णयति—

विद्यां बलां रघुपतिः पथि गाधिपुत्रात्
संप्राप्य निह्नुतसमस्ततनुक्लमो ऽपि ।
अम्बाऽतनुक्लमहरामबलामिह त्वां
स्वस्य ध्रुवं घटयितुं तमुपास्त भूयः ॥ ५ ॥ 170

विद्यामिति। अम्ब ! रघुपतिः पथि गाधिनाम्नो राज्ञः पुत्रा-

गनामहल्यां पुनः प्राप्तनिजरूपां विधाय गौतमाय कन्यादानं विदधे इति त्वत्प्राप्त्यर्थमेवाऽयं प्रयास इत्याह ।

५ हे मातः ! रामो विश्वामित्रान्महर्षेर्बलां नाम सिद्धविद्यां समासाद्य निह्नुततनुक्लमः (अपगतशरीरक्लेशः, स्वल्पक्लेशश्च) अपि अतनुक्लमहरां (कामाऽऽयासविनाशिनीं, महाश्रमहरां च) त्वामात्मना संयोजयितुं तमेव मुनिं भूय उपासाञ्चक्रे इत्याह ।

द्विश्वामित्राद्बलां तदभिधां विद्यां संप्राप्य निह्नुतः लुप्तः समस्तः सकलः तनुक्रमो देहश्रमो ऽल्पश्रमश्च यस्य सोऽपि अतनुक्रमहरां महाश्रमहरां मदनज्वरहरां चाऽबलां त्वां स्वस्य घटयितुं तमेव भूयः उपास्त ध्रुवम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षाश्लेषविभावनाख्यमालङ्काराः ॥ ५ ॥

अथ जनकपुरागमनम्—

शंसन्ति पङ्क्तिरथयागविधेः फलं किं
सो ऽयं मखाऽवनिभवां जनकात्मजे त्वाम् ।
प्राप्तुं व्यधात् कुशिकनन्दनयज्ञरक्षां
रक्षांसि हन्त दमयन् युधि रामचन्द्रः ॥ ६ ॥

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यं पङ्क्तिरथस्य दशरथस्य यज्ञविधेः फलं शंसन्ति सोऽयं प्रसिद्धो रामचन्द्रः हे जनकात्मजे ! मखाऽवनिभवां यज्ञभूम्युद्भूतां त्वां प्राप्तुं युधि रक्षांसि दमयन्नाशयन् कुशिकनन्दनस्य यज्ञस्य रक्षां रक्षणं व्यधादकरोत्किम् । अत्र यज्ञरक्षावृत्तं तत्पुण्येनाऽस्याः प्राप्तिः सूचिता । अपि च यागभूम्युद्भवा वैदेही रामोऽपि यागोद्भूत इति कर्मैक्येन 'शुद्धां गोत्रकुलादिभिर्गुणयुतां कान्तां वरश्चोद्वहे'दित्यत्र चकाराद्वरोप्येतादृशगुणविशिष्टो ऽपेक्षित इति ज्यौतिषघटितं 'योग्यं योग्याय दातव्यं' 'समानशीलव्यसनेषु सख्य'मित्यादिन्यायश्च सं-

---

६ हे जानकि ! यं दशरथयागफलं पुराणा जनाः कथयन्ति सो ऽयं रामचन्द्रो यागभूमिसमुद्भूतां त्वां प्राप्तुं युधि यागविघातकान् मारीचादीन् दमयन् विश्वामित्रमुनिमखरक्षामकरोत् किमिति यागफलभूतस्य रामस्य मुनियागरक्षणप्रयासो यागभूभवायास्तव प्राप्त्यर्थमेवेत्युत्प्रेक्षते ।

गृहीतः । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षासाधकसाधनेषु यज्ञसंबन्धादानुरूप्यनिबन्धनः समालङ्कारः ॥ ६ ॥

अथ शैवधनुर्दर्शनम्—

भगवति क्षितिपुत्रि भवत्कृते
भवहरो ऽपि भवन् रघुनन्दनः ।
समभवद् भवचापलतान्तधीः
स इति विस्मयवन्त इहाऽऽस्महे ॥ ७ ॥

भगवतीति । हे भगवति, हे क्षितिपुत्रि ! भवत्कृते त्वदर्थमेव 'सर्वं वाक्यं साऽवधारण'मिति न्यायात् रघुनन्दनो रामः भवहरो भवन् सन्नपि भवस्य चापलेन भयकृतकम्पनेन तान्ता खिन्ना धीर्बुद्धिर्यस्य स समभवत् बभूव इति हेतोः इति विस्मयवन्तः आस्महे स्थास्यामः(?) । आस उपवेशनइत्यस्माल्लट् । परिहारस्तु भवहरः संसारहरः तथा भवस्य हरस्य चापलतायाः धनुष अन्ते नाशे धीर्यस्येति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । विरोधाभासश्लेषालङ्कारौ ॥ ७ ॥

अथ धनुर्भङ्गः—

त्वद्भ्रूभटस्य धनुषा विजितः सुमेषो
रामस्तमेव नितरामभिराद्धुकामः ।

---

७ हे भगवति भूसुने सीते ! रामचन्द्रः संसारहरोपि भवन् त्वदर्थे भवचापलतान्तधीः (संसारचाञ्चल्यश्रान्तमतिः, शिवधनुर्लताभङ्गबुद्धिश्च) आसीदिति वयं साऽऽश्चर्याः स्मः । संसारहरस्य संसारचापलतान्तबुद्धित्वसंपत्तिर्विस्मयकारिणी । संसारहरोपि शिवधनुर्भञ्जनाऽऽसक्तधीरिति विरोधपरिहार इत्याशयेनाह ।

८ हे जानकि ! तावकभ्रूभृत्यस्य कामस्य कार्मुकेण निर्जितो रामो

तत्प्रीतये जनकनन्दिनि तद्विपक्ष-

कोदण्डभङ्गमुपहारमिवाऽऽजहार ॥ ८ ॥

त्वदिति। हे जनकनन्दिनि! तव भ्रुवोर्भटस्य लालाटिकसेवकस्येत्यर्थः। सुमेषोः कामस्य धनुषा अथ त्वद्भ्रूयुगाख्येति पाठे सुमेषोस्त्वद्भ्रूयुगाख्येन धनुषा विजितो रामस्तं सुमेषुमेव नितरामत्यन्तम् अभिराद्धुं प्रसादयितुं कामो यस्य सुमेषोः प्रीतये तस्य विपक्षस्य शत्रोः शङ्करस्य कोदण्डस्य भङ्गं नाशमुपहारमुपायनमिव। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः। 'नदराणा' इति लोके। आजहार अकरोदिवेत्युत्प्रेक्षा। अथ च मदनप्रसादनाय तद्विपक्षीभूतशर्वकोदण्डभङ्गात्प्रत्यनीकालङ्कारः। न च लक्षणविरोधः। सदसदर्थरूपत्वेन प्रत्यनीकस्य द्वैविध्याङ्गीकारात्। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८ ॥

अथ विवाहे पुरोहितसङ्गमं पूजां च वर्णयति—

कर्तव्ये जनकेन मैथिलि तवोद्वाहक्रमाऽऽलोचने

सो ऽयं वागुपकारमारचयितेत्यालोच्य भाविस्थितिम्।

तद्वंशैकपुरोहितस्य हि शतानन्दस्य हर्षाय त-

न्मातुर्ग्रावदशां हरन् रघुपतिस्तस्योपकारं व्यधात् ॥ ९॥ ॥

कर्तव्ये इति। हे मैथिलि! जनकेन राज्ञा कर्तव्ये कर्तुं योग्ये

बलवत्तरं तमेव प्रसादयितुकामः सन् तत्संतोषाय कामरिपुधनुर्भङ्गमुपायनमिवाऽकरोदित्याह।

९ हे मैथिलि! तत्पित्रा करणीये त्वद्वैवाहिके वराद्यालोचने तत्पुरोहितः शतानन्दो निजगुणाद्युपवर्णनपुरःसरं तत्प्ररोचनापरैर्वचनैरुपकारं करिष्यतीति विचार्य तत्तोषणाय तज्जननीं पतिशापाच्छिलीभूतामहल्यां स्वरूपेण संयोज्य शतानन्दस्योपकारमकरोत् किमित्युत्प्रेक्षते।

तत्र उद्वाहस्य विवाहस्य क्रमस्याऽऽलोचने विचारे सोऽयं पुरोहितः वाग्भिः उपकारम् आरचयिता करिष्यति इति भाविस्थितिं पुरोभाविनीं स्थितिमालोच्य विचार्य तस्य राज्ञो वंशे एकस्य मुख्यस्य पुरोहितस्याऽऽचार्यस्य शतानन्दस्य हर्षाय तन्मातुरहल्यायाः पाषाणस्य दशामवस्थां हरन् रघुपतिः श्रीरामः तस्य शतानन्दस्य उपकारं व्यधात् कृतवान् । हीति निश्चयेन । शार्दूलविक्रीडितम् । गूढोत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

अथ विवाहं वर्णयति—

सुन्दस्त्रीतनुभूसुबाहुकुहनोपज्ञं तु यज्ञक्रिया-
प्रत्यूहं शमयन् प्रहर्षघटकं शुश्रूषयन् कौशिकम् ।
दुर्दर्शं शशिखण्डमण्डनमहादोर्दण्डकोदण्डम-
प्युर्वीनन्दिनि खण्डयन्नुदवहत्त्वामम्ब रामः श्रमात् ॥ १० ॥

सुन्देति । हे उर्वीनन्दिनि भूजे ! सुन्दस्त्रियस्तनुभुवोर्मारीचसुबाह्वोः कुहनायाः कपटस्य उपज्ञा आद्यज्ञानं यस्मिन् तं, कुहना दम्भचर्यायामिति विश्वः । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । यज्ञक्रियायाः प्रत्यूहं शमयन् । विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह इत्यमरः । तत्कर्मणा प्रहर्षघटकं हर्षयुक्तं यद्वा सीताप्राप्तिहर्षघटकमिति ध्वनिः । कौशिकं विश्वामित्रं शुश्रूषयन् पुनर्दुःखेन द्रष्टुमशक्यं दुर्दर्शं शशिखण्डश्चन्द्रशकल एव मडनं भूषा यस्य तस्य शिवस्य महतोर्दोर्दण्डयोः संवर्तिनं कोदण्डं धनुरपि ख-

१० हे भूसुते अम्ब ! ताटकासुतयोः सुबाहुमारीचयोर्मायामूलकं यागान्तरायं नाशयन् हर्षप्रदं विश्वामित्रं सेवमानो दुरालोकं शिवधनुर्भञ्जयन् रामो महीयसा ऽऽयासेन त्वामुदवोढेत्याह ।

ण्डयन् भञ्जयन्सन् रामः श्रमाद्यत्नेन त्वाम् उदवहत्परिणीतवान्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

अथ जटायूद्धारः—

त्वां मार्गमाणस्त्वदुदन्तशंसिने
वृद्धाय गृध्राय रमे रघूद्वहः।
योग्येकयोग्यानि पदान्यहो ऽदिशत्
सन्तोपि वेलामतियन्ति रागतः ॥ ११ ॥ 176

त्वामिति। हे रमे! रावणकृतत्वद्धरणाऽनन्तरं त्वां सीतां सतीं मार्गमाणः शोधयमानः रघूद्वहो रामः तव उदन्तं वृत्तान्तं शंसति तस्मै। वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त इत्यमरः। वृद्धाय जरठाय गृध्राय जटायुनाम्ने आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रावित्यमरः। योगिनामेवैकयोग्यानि पदानि ब्राह्मादीनि। बहुवचनं क्रमेण तत्तल्लोकप्राप्तिसूचकम्। अदिशद्दत्तवान्। अहो इत्याश्चर्ये। यतः रागतः प्रेम्णा सन्तः साधवोपि वेलां मर्यादामतियन्त्यतिक्रामन्तीति न्यायः प्रसिद्धः। इन्द्रवज्रावृत्तम्। उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासौ ॥ ११ ॥

---

११ हे रमे! रावणेनाऽऽपहृतां त्वां गवेषयन् रामस्त्वद्वृत्तान्तनिवेदकाय वृद्धाय जटायुषे योगिजनमात्रप्राप्याण्युत्तमपदानि ददाविति तुच्छस्य गृध्रस्योत्तमपददानमनुचितमपि त्वद्रागवशीभूतश्चकारेति साधवोपि रागादिदोषदूषितान्तरा अतिक्रामन्ति मर्यादामिति वदन् समर्थयते।

अथ सुग्रीवसख्यं वर्णयति—

अपि सकलशरण्यो मानिनामग्रगण्यो
भगवति भवदर्थे भानुवंशाऽधिनाथः ।
कपिमपि शरणोत्कः कं चिदानर्च कष्टं
गणयति न फलार्थी लाघवं गौरवं वा ॥ १२ ॥

अपीति । सकलानां शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । तत्र साधुरिति यत् । मानिनामग्रगण्यो मुख्यो ऽपि भानुवंशस्याऽधिनाथः स्वामी रामः भवदर्थे त्वदर्थम् उत्कः । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । तस्मिन्नुत्कण्ठितः सन् कपिं सुग्रीवमपि आनर्च सत्कृतवान् । कष्टमिति खेदे । तथाहि—फलार्थी कार्यार्थी गौरवं लाघवं वा न गणयति । अयमपि न्यायः प्रसिद्धः । मालिनीवृत्तम् । अर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ १२ ॥

अथ सुग्रीवविश्वासदर्शनम्—

त्वद्दाने जनकेन मैथिलि पुरा शुल्कीकृतं स्वामिनः
पाण्यङ्गुष्ठकिणं व्यधात् पशुपतेश्चापे गुणाऽऽरोपणम् ।

---

१२ हे भगवति ! निखिलजनरक्षकोपि मानिजनाग्रेसरोपि सूर्यवंश्यो रामः सुग्रीवाख्यं शाखामृगं शरणमगादिति कार्यार्थी हि नरो लाघवगौरवविचारविधुरो भवतीति वदन् समर्थयते ।

१३ हे मैथिलि ! पुरा त्वद्दाने शुल्कीकृतं शिवधनुर्गुणाऽऽरोपणं रामस्य कराऽङ्गुष्ठे किणमकरोत्, एवं त्वत्प्राप्तिसहायभूतसुग्रीवविश्वा-

त्वत्संप्रातिसहायवानरपतिप्रत्यायनार्थं त्वभूत्
पादाङ्गुष्ठकिणाय दुन्दुभितनोस्तद्दूरतः क्षेपणम्॥१३॥

त्वद्दाने इति। हे मैथिलि! तव दाने ऽर्पणसमये पुरा प्रथमं जनकेन शुल्कीकृतं पणीकृतम्। घट्टादिदेयं शुल्को ऽस्त्री इत्यमरः। पशुपतेः शङ्करस्य चापे धनुषि गुणस्य मौर्व्या आरोपणं स्थापनं तव स्वामिनः पाण्योः करयोरङ्गुष्ठस्य किणं व्यधात् चक्रे, तथा तव संप्राप्तेः सहायभूतस्य वानरपतेः सुग्रीवस्य प्रत्यायनार्थं तत्प्रसिद्धं दुन्दुभेः तन्नाम्नो राक्षसस्य तनोः शरीरस्य दूरतः दूरप्रदेशे क्षेपणं पादाऽङ्गुष्ठस्य चरणाऽङ्गुष्ठस्य किणाय किणं कर्तुम्। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी। 'घट्टा' इति लोके। अभूत् बभूव। भवत्प्राप्तये तच्छरीरकर्शनमेवेति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १३॥

अथ वालिवधः—

निशिचरपतिमन्तं नेष्यता तद्गृहीतां
पुनरवनिसुते त्वां प्रेप्सता राघवेण।
तरणिजमभिराद्धुं तत्र कार्ये सहायं
सपदि निरपराधः सादितो हन्त वाली॥ १४॥ 179

निशिचरपतिमिति। हे अवनिसुते! निशिचराणां रक्षसां

सोत्पादनाय कृतं दुन्दुभिनामकदानवदेहदूरक्षेपणं चरणाऽङ्गुष्ठे किणोत्पादनायाऽभूदिति भगवतस्त्वत्प्राप्त्यर्हमहो क्लेशाऽनुभव इत्याह।

१४ हे भूसुते! दशाननाऽपहृतां त्वां पुनर्लिप्समानेन रावणवधोद्युक्तेन रामेण तस्मिन् कार्ये सहायं सुग्रीवं प्रसादयितुं सपदि निरपराधो वाली नाशित इति त्वत्प्राप्तये ऽकार्यमपि रामो नाऽजीगणदित्याह।

पतिं रावणम् अन्तं नाशं प्रति नेष्यता नेतुमिच्छता तेन रावणेन गृहीतां हृतां त्वां प्रेप्सता प्राप्तुमिच्छता राघवेण तत्र कार्ये सहायं तरणेः सूर्याज्जातं सूर्यसुतं सुग्रीवमित्यर्थः । अभिराद्धुं त्वच्छोधने सिद्धं कर्तुं सपदि सद्यः निरपराधोपि वाली सादितः नाशितः । हन्तेत्यन्याये न्याये वा । कथ?मिति चेत् । सूर्यस्य निजकुलकूटस्थत्वात् सुग्रीवस्य च तत्सुतत्वात्तत्सन्तोषायैतद्वालिनाशनमिति । 'अन्यायेनापि गोपायेदात्मानं स्वजनं तथे'ति प्रामाण्यात् । मालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

अथ ऋष्यमूकपर्वताऽवस्थितिः—

परोरजसि धामनि श्रुतिशिरोभुवि च्छान्दसे
महामहसि योगिनां दहरमन्दिरे च स्थितः ।
धरादुहितरादरात्तव कृते कपीन्द्राऽऽगतिम्
प्रतीक्ष्य दिवसान् बहूनवसदृष्यमूके प्रभुः ॥ १५ ॥ 180

परोरजसीति । हे धराया दुहितः कन्ये! परोरजसि रजसः परस्ताद्वर्तमाने धामनि वैकुण्ठे इत्यर्थः । श्रुतीनां शिरः मुख्यभागस्तद्रूपायां भुवि उपनिषत्स्वित्यर्थः । तथा छान्दसे गायत्रीप्रतिपाद्ये महामहसि परे ज्योतिषि सूर्ये इत्यर्थः । पुनर्योगिनां सनकादीनां दहरमन्दिरे हार्दाऽऽकाशे इत्यर्थः । स्थितः

---

१५ हे धरापुत्रि! सात्त्विके वैकुण्ठलोके, उपनिषत्सु, सूर्यमण्डले, योगिनां दहराऽऽकाशे च वसन् भगवान् परमात्मस्वरूपो रामस्त्वदर्थं सुग्रीवादिकपिसेनाऽऽगमनं प्रतीक्षमाणः सन् ऋष्यमूकाख्ये पर्वते बहून् दिवसानवसदिति वैकुण्ठादिपरमपदनिवास्यपि वनचर इव चिरं गिरावसदिति प्रयासाऽतिशयं प्रकाशयति ।

प्रभुः श्रीरामः तव कृते त्वदर्थम् आदरात् कपीन्द्राणां सुग्रीवादीनाम् आगतिमागमनं प्रतीक्ष्य प्रतीक्षां कृत्वा बहून् दिवसान्वार्षिकादिनानीत्यर्थः । ऋष्यमूके तत्संज्ञकगिरौ अवसत् वसति स्म । पृथ्वीवृत्तम् ॥ १५ ॥

अथ सीताशुद्धिः—

रघुकुलपतिना ते लोकनायैव सीते
कृतरविसुतसेवः कोपि दत्ताऽनुभावः[१] ।
वनशिखरिविहारी वानरब्रह्मचारी
जलधिमपि ललङ्घे जातु खेलन्नलं खे ॥ १६ ॥

रघुकुलपतिनेति । हे सीते ! रघुकुलपतिना रामेण ते लोकनाय शोधनार्थमेव वित्तः ज्ञातः अनुभावः पराक्रमो यस्य । वित्तविज्ञातविश्रुता इत्यमरः । अत्र दत्तोर्पितः अनुभावो यस्य सः, दत्तानुभाव इति पाठः साधुः । तथा कृता रविसुतस्य सुग्रीवस्य सेवा शुश्रूषा येन सः । वनशिखरिषु वन्येषु पर्वतेषु विहरति क्रीडति तच्छीलः । ताच्छील्ये णिनिः । कोप्यनिर्वचनीयप्रभावः वानरो मारुतिः स एव ब्रह्मचारी वर्णी अलमत्यर्थं खे गगने । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसीति मेदिनी । खेलन् क्रीडन् जातु कदा चित् जलधिं शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रमपि ललङ्घे लङ्घितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

१६ हे सीते ! राघवेण तवाऽवलोकनाय प्रदत्तसामर्थ्यः कृतसुग्रीवसेवो वनपर्वतविहारी कोपि कपिब्रह्मचारी हनूमान् स्वैरं गगने खेलन् पारावारमप्युल्लङ्घयामासेति हनूमतः समुद्रलङ्घनं त्वत्प्राप्त्युत्कण्ठतेन रामेण प्रदत्तात्सामर्थ्यादजनीति त्वत्प्राप्त्यर्थमेव हनूमते तथाविधशक्तिदानमित्याह ।

१ वित्ताऽनुभाव इति १ पु० पा० ।

अथ पुनर्हनुमता रामाय कृत(?)सीतावृत्तकथनपुरःसरं तत्प्रसादप्राप्तिं वर्णयति—

द्रष्टुं त्वां ननु हनुमन्तमग्निदाहा-
द्यातङ्कं बहुमधिलङ्कमाप्तवन्तम् ।
सर्वस्वायितपरिरम्भसौख्यदानात्
काकुत्स्थो जननि चकार निर्व्रणं तम् ॥ १७ ॥ 18

हे जननि ! त्वां द्रष्टुम् अधिलङ्कं लङ्कायां बहुम् अत्यन्तम् अग्निदाहादिश्चासावातङ्कश्च तम् । आतङ्को भयपीडयोरित्यमरः । आप्तवन्तं प्राप्तवन्तं हनुमन्तं प्रति सर्वस्वायितं सर्वस्वदानायितं यत्परिरम्भस्याऽऽलिङ्गनस्य सौख्यं तस्य दानादर्पणात् । 'परिरम्भो हि मे लोके दुर्लभः परमात्मन' इत्यध्यात्मरामायणे श्रीरामोक्तेः । निर्गताः व्रणाः क्षतानि यस्य तं चकार । त्वत्कृते भगवता मारुतये सर्वस्वं दत्तमिति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

अथ विभीषणशरणवरणम्—

दरादुपनतं रमे दशशिरोऽनुजं त्वत्कृते
समस्तनयकोविदः सपदि संग्रहीतुं प्रभुः ।

---

१७ हे जननि ! त्वामवलोकयितुं लङ्कापुरे ऽग्निदाहादिपीडाभाजं हनूमन्तं सर्वस्वदानतुल्याऽऽलिङ्गनसुखदानाद्भगवान् तं नीरुजं चकारेत्याह ।

१८ हे रमे ! भयाच्छरणागतं विभीषणं त्वत्प्राप्त्यर्थं संग्रहीतुं निखिलनीतिनिपुणो भगवान् तदात्वे अनिर्जितलङ्को ऽपि तं

असाधितरिपुस्थलो ऽप्यभिषिषेच तं तत्पदे
नरः किल शमश्नुते न खलु साहसिक्यादृते ॥१८॥

दरादिति । दराद्भयात् । दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे इत्यमरः । उपनतं शरणागतं दशशिरसो रावणस्याऽनुजं विभीषणं हे रमे ! समस्तेषु 'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेताऽरीन्न युद्धेन कदा चन' इत्यादिनयेषु नीतिषु कोविदः चतुरः प्रभुः रामः सपदि सद्यः संग्रहीतुम् असाधितमसंप्राप्तं रिपुस्थलं लङ्का येन तादृशोपि सन् तं विभीषणं तत्पदे ऽग्रजराज्ये लङ्कायामित्यर्थः । अभिषिषेचाऽभिषिक्तवान् । यतो नरः साहसिक्यादृते साहसं विनेत्यर्थः । अन्याराद्दितरर्तेदिक्शब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति पञ्चमी । किल निश्चयेन सुखं नाऽश्नुते न प्राप्नोति । 'साहसेन विना राजन्न सिध्यन्ति मनोरथा' इत्युक्तेः । श्रीरामस्त्वदर्थम् अकरणीयमपि साहसं कृतवानिति भावः । पृथ्वीवृत्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

अथ विभीषणराज्यदानकारणम्— १८५

स्त्रीहेतोः प्रथमं निजेन गुरुणा व्युत्पादितं ज्यायसः
साम्राज्याऽनुभवो भवेदनुजइत्येवं विगीतक्रमम् ।

लङ्काराज्ये ऽभिषिषेचेति 'न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यती'-ति न्यायार्थोपन्यासपुरःसरं समर्थयन्नाह ।

१९ हे भूमिसुते ! स्वीयेन जनकेन दशरथेन कैकेयीहेतोः ज्येष्ठस्य धर्मप्राप्तो ऽपि साम्राज्यसंपदुपभोगो ऽवरजे भवेदिति स्वस्य वनप्रेषणपूर्वकं भरताय राज्यदानेन प्रतिपादितं निन्द्यं क्रमं भगवान् रामः त्वदर्थं वालिनि सति सुग्रीवाय, दशानने च सति विभीषणाय

सुग्रीवे च विभीषणे च भगवानाम्रेडयामास तम्
भूमेः पुत्रि भवत्कृते पितृगुणः पुत्रे हि धत्ते पदम् ॥ १९॥

स्त्रीति । 'शाश्वतो ऽयं सदा धर्मः स्थितो ऽस्मासु नरर्षभ । ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन् कनीयान्न भवेन्नृपः' इत्यार्षरामायणे। अथ च 'तद्धैतदुद्दालकायाऽऽरुणये ज्येष्ठपुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाचेदं वाव तज्ज्येष्ठपुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नाऽन्यस्मै कस्मै च ने'ति छान्दोग्यश्रुतौ । इत्यादिना ज्येष्ठपुत्रस्यैव सर्वत्राऽधिकारः । अतः ज्यायसो ऽग्रजस्य साम्राज्याऽनुभवः अनुजे भवेत् इत्येवं स्त्रीहेतोः प्रमदार्थं निजेन स्वीयेन गुरुणा पित्रा प्रथममादौ व्युत्पादितं प्रकटितं तं प्रसिद्धं विगीतं निन्द्यं विरुद्धं वा क्रमं। विगीतख्यातगर्हणा इत्यमरः । भो भूमेः पुत्रि सीते ! भवत्कृते त्वदर्थं भगवान् श्रीरामः सुग्रीवे चेत्यपरं विभीषणे आम्रेडयामास द्विस्त्रिरुक्तयामास । आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमित्यमरः। तथाहि–पितृगुणः जातावेकवचनं, यावन्तः पितृगुणा इत्यर्थः । पुत्रे पदं स्थानं धत्ते दधाति किं नेत्यर्थः । हिः पादपूरणे । हेतौ विशेषे त्ववधारणे प्रश्ने चेति मेदिनी । काकुर्वा । ततश्चाऽस्य विगीताऽऽचारस्याऽनैसर्गिकत्वेन त्वदर्थमेवाऽङ्गीकरणमिति यत्नः सङ्गच्छते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १९ ॥

राज्यप्रतिपादनेन पुनः पुनः प्रकटयामासेति 'पितृगुणः पुत्रे संक्रामती'ति वचनेन समर्थयन् भगवांस्त्वदर्थमकार्यमप्याचचारेत्याह ।

अथ सेतुबन्धनविचारः—

देवि त्वदर्थे दयितं नदीनां
सतां शरण्यः शरणं स गच्छन् ।
कुशेशयाक्षो ऽपि कुशेशयत्वम्
प्राप त्वदावासपदाशयेव ॥ २० ॥

देवीति । सतां साधूनां शरण्योपि रामः त्वदर्थे त्वत्प्राप्त्यर्थं नदीनां दयितं पतिं समुद्रं शरणं गच्छन् तवाऽऽवासपदस्य वसतिस्थानस्य पद्मस्येत्यर्थः । आशया इच्छयेव कुशेशयाक्षः पद्माक्षोपि कुशेशयत्वं प्राप समुद्रतीरे मार्गदानाय प्रायोपवेशनं चकारेत्यर्थः । अयं भावः—कुशेशयः शयनं, स तावत(?)खरत्वेन क्लेशदोपि परमपवित्रत्वान्नेत्ररूपे एकदेशे ऽङ्गीकृतः कुशे शेते अक्षि यस्येत्यर्थान्तरात् । त्वदर्थं तु सर्वाङ्गेष्विति । यश्च कुशेशयः पद्मः(?) स भवदावास एव । ततश्च तवागमो ऽवश्यम्भविष्यति इत्याशया अयमपि कुशेशयो जात इति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

---

२० हे देवि ! सतां शरणे साधुर्भगवान् रामस्त्वत्कृते नदीपतिं शरणमुपगच्छन् स्वयं कुशेशयाक्षो ऽपि त्वद्वसतिस्थानोपलम्भाऽऽशयेव कुशेशयत्वं प्राप्तवानिति कमलाक्षोपि त्वद्वसतिस्थानभूतकमलपदप्राप्त्याशयेव कमलत्वं प्रापदिति केवलनेत्रमात्रे त्वन्निवासभूतकमलपदभागपि सर्वाऽवयवेषु तत्प्राप्त्याशया कमलतामगच्छदिति विचित्रमर्थं प्रतिपादयन् त्वत्प्राप्त्यर्थं कमलाक्षः स समुद्रे मार्गमदिशति सति रोषाद्दर्भशयनं समुद्रतीरे समाश्रयदित्याह ।

अथ सिन्धुभीदानम्—

प्रत्यानेतुमुपागताय भवतीमासन्नलङ्कोषितां
वात्सल्यादिव ते वियोगचकितो वारां निधिस्त्वद्गुरुः ।
काकुत्स्थाय चिराय मार्गमदिशन् कालाग्निनेवाऽमुना
शोणाक्षेण रुषा शुशोषयिषितः सीते शितैः सायकैः ॥ २१ ॥

प्रतीति । हे सीते ! त्वद्गुरुर्वारां निधिः ते वात्सल्याद्वियोगाच्चकितो भीतः सन्निवाऽऽसन्नायां समीपवर्तिन्यां लङ्कायामुषितां भवतीं प्रत्यानेतुम् उपागताय प्राप्ताय काकुत्स्थाय चिरायापि मार्गम् अदिशन्नप्रदाता अतः रुषा शोणाऽक्षेणाऽऽरक्तनेत्रेण कालाग्निनेव जाज्वल्यमानेन अमुना रामेण शितैः तीक्ष्णैः। शितं च दुर्बले निशिते चेति मेदिनी । सायकैः शुशोषयिषितः अयं शोषितव्य इति मनसि कृतवानित्यर्थः(?)। भवद्विरहमसहमानः श्वशुरायापि द्रुह्यति स्मेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उत्प्रेक्षा च ॥ २१ ॥

अथ सेतुबन्धं प्रस्तौति—

प्रपात्य महतो गिरीन् प्रसभमन्तरिन्द्रेण यो
ऽप्यधायि वसुधासुते तदनुजस्त्वदर्थं बुधः ।

---

२१ हे सीते ! रावणाऽपहृतां निजतीरगतां लङ्कापुरीमधिष्ठितां त्वां प्रतिनेतुमुपागताय रामाय ते वात्सल्याद्वियोगभीत इव मार्गमद्दानस्त्वत्पिता समुद्रः क्रोधाध्मातेनाऽऽरक्तनयनेन संवर्ताग्निनेव रामेण तीक्ष्णैः शरैः शोषणेच्छाविषयीकृत इति त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धकस्य समुद्रस्यशोषणाय संनद्धो ऽभूदित्याह ।

२२ हे महीसुते ! यः समुद्रः पर्वतपक्षच्छेदोद्यतेनेन्द्रेण हठान्महतः पर्वतान् निपात्याऽन्तरपूर्यततदनुज उपेन्द्रो रामो वानरसंघप्रक्षिप्तैः

अमुं बहिरिलाधरैरपिदधन्निधिं यादसां
कपिव्रजकराऽर्पितैः किमिह शेषपूर्तिं व्यधात् ॥२२॥

प्रपात्येति। अयं मैनाकाय मदरये ऽभयं दत्तवानतः सर्वथा ऽऽच्छादनीय इति इन्द्रेण महतो गिरीन् प्रसभं बलान्निपात्य यः सिन्धुः अन्तरे च अप्यधायि आच्छादितः हे वसुधासुते! तदनुज उपेन्द्राऽवतारो रामः बुधः विद्वान् भ्रात्रङ्गीकृतनिर्वोढा अमुं यादसां निधिं सिन्धुं कपीनां व्रजानां समूहानां करार्पितै-रिलाधरैः अपिदधत्सन्। अपिधानतिरोधानेसमरः।इह शेषपूर्तिं भ्रातृकृत्यशेषपूरणं व्यधादकरोत्किं? न हि। तर्हि त्वदर्थमेव से-तुमबध्नात। अन्यथैकदेशपिधानं न संगच्छेतेति भावः। पृथ्वी-वृत्तम्॥ २२॥

अथ सेतुबन्धफलं वर्णयति—

अङ्घ्रयोरक्ष्णोरपि किल फलं वानराणां नराणा-
माराद्राशिं तरितुमनसामम्भसामंहसां च।

पर्वतैर्बहिरपि तमाच्छादयन् ज्यायसा भ्रात्रा समारब्धस्य पर्वतैः स-मुद्रपूरणाख्यस्य कर्मणो बहिराच्छादनरूपं शेषपूरणमकरोत् किं?-मित्युत्प्रेक्षते।

२३ हे जननि! मान्यो रामचन्द्रः शत्रुसदनान्मानिनीं भवती-मानेतुमिच्छुर्यथायथं जलानां पापानां च राशिमुत्तितीर्षूणां कपीनां मानवानां च चरणयोर्नेत्रयोश्च फलरूपं सेतुबन्धनकृत्यं कौतुकाद्वि-दधे इति त्वदर्थं सेतुबन्धनप्रयासमङ्गीकृत्य वानरान् पारगमनस-

मानाऽर्हस्त्वामहितभवनान्मानिनीमानिनीषुः
काकुत्स्थो ऽसौ जननि विदधे कौतुकात्सेतुकार्यम्॥ २ ३॥

अङ्घ्र्योरिति। हे जननि ! मानाऽर्हः पूज्यो ऽसौ काकुत्स्थः रामः अहितस्य शत्रोर्भवनात् गृहात्त्वाम् आनेतुमिच्छुरानिनीषुस्सन् । नीञ् प्रापणइत्यस्मात्सन्नन्तात्सनाशंसेत्युः। आराच्छीघ्रं अम्भसां जलानां राशिं समुद्रम् अंहसां पापानां राशिं समूहं क्रमेण तरितुं मनो येषां तेषां वानराणां नराणां च अङ्घ्र्योः अक्ष्णोरपि फलं फलभूतं सेतुकार्यं कौतुकात्त्वत्कौतुकहेतोर्विदधे किमित्युत्प्रेक्षा । वानरास्तु सेतुमवलम्ब्य लङ्काङ्गताः नराणां त्वदर्शनात्पापनाश इति स्वाश्रितत्वद्यात्राघटतां(?) वानराणां नराणां च पापदशकं नश्यतामिति त्वत्प्राप्तिसाधने एतन्माहात्म्यमिति तव कौतुकावहं सेतुं व्यधादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् । यथासङ्ख्यं च ॥ २३ ॥

अथ सेतुबन्धफलं कथयति—

अन्तर्यः स्फुटमनलेन वारितो ऽप्सु
विश्वेषां जननि विधातुमेष सेतुम् ।
त्वल्लिप्साऽऽकुलरघुनाथचोदनातः
पाथोधिर्बहिरपि वारितोनलेन ॥ २४ ॥

अन्तरिति । हे विश्वेषां सर्वेषां जननि मातः ! पाथोधिः

मर्थान् नरांश्च ' सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती'ति शास्त्राद् महादुरितनिबर्हणसमर्थान् चकारेत्याह ।

२४ हे जगज्जननि ! यः समुद्रः स्पष्टम् अनलेन (बडवाऽग्निना, नलभिन्नेन च) अन्तरप्सु निवारितोपि त्वत्प्रेप्साव्याकुलरामप्रेरणया सेतुं कर्तुं बहिरपि नलेन तन्नाम्ना वानरेण वारित इति अनलेनाऽन्तर्जलं वारितस्य बहिरप्यलवारितत्वरूपवैचित्र्योपन्यासमुखेनाह ।

अन्तः स्फुटम् अनलेन वडवाग्निना वारितो निवारितः अस्ति हि समुद्रे वाडवो नामाऽग्निर्यस्तु द्वादशक्रोशमात्रं जलं पिबतीति लोकप्रसिद्धम् । स एव पाथोधिः सिन्धुः त्वल्लिप्सया त्वां लब्धुमिच्छया ऽऽकुलस्य रघुनाथस्य रामस्य चोदनातः प्रेरणया सेतुं विधातुं रचयितुं नलेन नलनाम्ना वानरेण बहिरपि वारितो निवारितः । अयं भावः—सिन्धुः अनलेन अनरेण देवेन च रलयोः सावर्ण्यात् वारितो मार्गाऽप्रदानेन निवारितोऽपि नलेन वानरेण नरेण च बहिरपि वारितः इति त्वत्प्राप्तिव्याकुलत्वाऽतिशयः । स्वकार्यसिद्धिव्याकुलो हि पुमान् स्वकार्यप्रतिबन्धकं सर्वमपि अन्ततो बाह्यतश्च येन केनापि प्रकारेण कृत्वा निवारयति इति हि लोके प्रसिद्धमस्ति अतः अनलवारितः सरित्पतिः त्वदर्थं नलवारितः कृत इति । अथ च भगवता श्रीमद्राजाधिराजरामचन्द्रेण भगवता भाविपर्यालोचनया समुद्रशोषणार्थं नियुक्तोप्यनरः तव तज्जनकत्वादिपक्षपातेन शैथिल्यमावहतीति न स्वकार्यक्षमो विजातीय इति सजातीयेनैव नरेण सद्यो बध्नाति स्म । जलबन्धश्च लोके नलेनेति प्रसिद्धमिति वा विच्छित्तिविशेषः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । श्लेषश्च ॥ २४ ॥

अथ पुनरपि फलं कथयति—

सेतुं देवि भवत्कृते रघुपतिः सृष्ट्वा जनांश्चाऽपुना-
देतेषां सगराऽन्ववायजनुषामेष स्वभावो ध्रुवम् ।

---

२५ हे देवि ! रामो भवत्याः कृते सेतुम् बद्ध्वा लोकानपावयत्, अयं हि सगरराजकुलोत्पन्नानां स्वभावो यत् भगीरथो नाम सगरवंश्य एव राजा कपिलमुनिरोषदग्धानिजपितृनुद्धाराय स्वर्गाद्गोषक-

स्वर्गादेव भगीरथः पितृकृते भर्गाच्च रोषाविला-

दानीतैरपुनीत लोकमखिलं गाङ्गैस्तरङ्गैः कृती ॥२५॥

सेतुमिति । हे देवि स्वप्रकाशे ! रघुपतिः श्रीरामः भवत्कृते त्वदर्थं सेतुं सृष्ट्वा उत्पाद्य जनान् लोकांश्चाऽपुनात् पवित्रीचकार । कुतः? इति चेत् । एतेषां प्रसिद्धानां सगरनाम्नो राज्ञः अन्ववाये वंशे जनुर्जन्म येषां राज्ञाम् । एषः 'एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा' इत्येवंरूपः स्वभावः । शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इत्यमरः । ध्रुवं निश्चयेन । तदेवाऽर्थान्तरेण द्रढयति–भगीरथो नाम रविवंश्य एव राजा पितृकृते पितॄणामुद्धारार्थं स्वर्गात्तथा रोषेणाविलात् । कलुषो ऽनच्छ आविल इत्यमरः । भर्गाच्छङ्कराच्चाऽऽनीतैर्गाङ्गैर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैः कृती पुण्यवान् सः अखिलं लोकं च अपुनीत पवित्रीचकार । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । विकस्वरालङ्कारः ॥ २५ ॥

अथ युद्धसन्नाहलङ्कारोधौ वर्ण्येते—

प्रभोरलङ्कोपनिरोधमम्ब

कृताऽपराधेऽपि करिष्यसीति ।

लुषाच्छिवाच्च तपसा समानीतैर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैरखिलं जगत् पावयामासेति महतां निजकार्यमपि परोपकाराय भवतीत्याह ।

२६ हे अम्ब ! त्वं कृताऽपराधे ऽपि जने प्रभोः रामस्य सर्वथा कोपप्रातिबन्धं करिष्यसीति हेतोः रामदासाः कपयस्त्वदर्थे लङ्कानगरोपरोधं चक्रुरिति रामदासानां तेषां कादाचित्केऽपराधे जाते प्रभुः

लङ्कोपरोधं रघुवीरदासा

हन्त त्वदर्थं हरयो वितेनुः ॥ २६ ॥

प्रभोरिति। हे अम्ब! कृताऽपराधे ऽपि पुरुषे प्रभोः श्रीरामस्य अलम् अत्यर्थं कोपस्य रोषस्य निरोधं प्रतिबन्धं करिष्यसि इति हेतुना रघुवीरस्य दासाः भृत्याः हरयो वानराः हन्तेति विस्मये त्वदर्थं लङ्कानामनगर्या उपरोधं निरोधनं वितेनुः सविस्तरं चक्रुः। तनु विस्तारे इत्यस्माल्लिट्। भृत्यैः स्वामिसाम्यं कदा चिदपि नाऽऽचरणीयमिति भावः। उपजातिवृत्तम्। विरोधाभासालङ्कारः॥ २६॥

अथ रामप्रथमयुद्धम्—

प्रीतिं निनीषुः प्रियदेवतां त्वां

समुद्रतीरे हि चरन् स रामः।

महाहवं मैथिलि वर्धयिष्य-

न्नयोमुखेन व्यलुनात् पलाशान् ॥ २७ ॥

प्रीतिमिति। हे मैथिलि! प्रिया इष्टा चाऽसौ देवता च तां त्वां प्रीतिं हर्षं प्रति। मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष इत्यमरः। निनीषुर्नेतुमिच्छुः स रामः समुद्रस्य तीरे चरन् सञ्चरन् हि निश्चयेन म-

---

कोपदूरीकरणेन त्वं रक्षिष्यसीति त्वत्प्राप्तये ते लङ्कापुरमवरुरुधुरित्याह।

२७ हे मैथिलि! इष्टदेवतायास्तव प्रीतये समुद्रतटचारी रामो महाहवं (महायुद्धं, महायागं च) वर्द्धयिष्यन् अयोमुखेन (बाणेन, कुठारेण च) पलाशान्, (राक्षसान्, पलाशवृक्षांश्च) चिच्छेदेति त्वदर्थं युद्धारम्भमकरोदित्याह।

हांश्चासावाहवो यज्ञश्च तम्, अन्यत्र महांश्चासावाहवो युद्धं च तम् । आहवः समरे यज्ञे इति हेमचन्द्रः । वर्धयिष्यन् करिष्यमाणः अयोमुखेन लोहशस्त्रेण बाणेन च पलाशान् समिधः अन्यत्र पलं मांसमश्नन्ति ते पलाशा राक्षसास्तान् । पलाशः किंशुके शम्ब्यां राक्षसे इति विश्वः । व्यलुनात् अच्छिनत् । उपजातिवृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ २७ ॥

अथ प्रहस्तवधः—

त्वल्लिप्सयैव धर्मेष्वासक्तो विप्रयोगिवद्व्यसनी ।
काञ्चनदानसमृद्धिं भुवि वरदेविप्रहस्तमनयदिनः ॥२८॥

त्वदिति । त्वां लब्धुं प्राप्तुमिच्छा तया धर्मेषु आसक्तः । तत्परे प्रसिताऽऽसक्तौ इत्यमरः । वरदे ! व्यसनी विपत्तिमान् । व्यसनं विपदि भ्रंशे इत्यमरः । इनः रामः विप्रयोगिवद्विरहिवत्काञ्चनस्य सुवर्णस्य दानस्याऽर्पणस्य समृद्धिं विप्रस्य द्विजस्य हस्तं प्रति अनयत् । अथ च भो वरदेवि धर्मः धनुः इषुर्बाणः तयोरासक्तः प्रहस्तं तत्संज्ञकं राक्षसं कां चनाऽनिर्वचनीयां दानस्य खण्डनस्य । दो अवखण्डने इत्यस्माल्ल्युट् । समृद्धिम्

---

२८ हे वरदेवि ! वरदे ! च त्वत्प्रेप्सयैव धर्मेष्वासक्तः (धनुर्बाणाऽऽसक्तः, पुण्येषु निरतश्च) व्यसनी (विरहविधुरः, दानव्यसनी च) इनः (प्रभू राम, आढ्यश्च) विप्रयोगिवत् (वियोगीव, ब्राह्मणयोगिवच्च) भुवि काञ्चनदानसमृद्धिम् (अनिर्वचनीयां छेदनर्धिं, सुवर्णवितरणाधिक्यं च) प्रहस्तं (तन्नामकं राक्षसं) विप्रकरं च प्रापयामासेति श्लेषेण लक्ष्मीप्राप्तये पुण्यासक्तः कश्चन आढ्यो दानशीलो ब्राह्मणयोगी सुवर्णदानं विप्रहस्ते करोतीति वदन् त्वत्प्राप्तये धनुर्बाणनिरतः विरहविधुरो रामः प्रहस्तनामानं राक्षसमवधीदित्याह ।

अनयत्प्रापयामास । धर्मः पुण्ये यमे न्याये चापे इति विश्वः । गीतिवृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ २८ ॥

अथाऽतिकायनाशः—

सदस्युदारे ऽप्यतिकायमान-
महालये सत्यभितोरणाग्रे ।
जयश्रिया हन्त बलाद्वृतोपि
त्वय्येव विन्यस्तमनाः स नाथः ॥ २९ ॥

सदसीति । हे सति सीते ! अभितः समन्ततस्तोरणान्यग्रे द्वारदेशे यस्मिन् तस्मिन् सदसि सदोरूपे उदारे अतिकायमान-महालये । कायमानं तृणौकसीति हैमाव तदतिक्रान्ते स्वर्णादिमये महालये महामन्दिरे, अन्यत्र सद्भिरसिभिः खड्गैरुदारे अतिकायनामरक्षसः मानस्य गर्वस्य महानाशो यत्र तत्र रणाग्रे अभितः जयश्रिया बलाद्वृतः अतः स नाथः सदारोपि त्वयि सीतायामेव विशेषेणाऽधिकतया न्यस्तं स्थापितं मनो येन सः आसीत् । उपजातिवृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ २९ ॥

---

२९ हे सति ! उभयतो बहिर्द्वाराऽग्रवति, सभाविषये महति, महाशालोपशोभिते तृणादिनिर्मितगृहातिशायिनि महागृहे, एवं सद्भिरसिभिर्व्याप्ते, अतिकायाख्यराक्षसगर्वमहाप्रलयकारिणि युद्धाग्रे, जयलक्ष्म्या (पतिं वरयेति सूच्यते) बलाद् वृतोपि रामः त्वय्येवाऽऽसक्तमना इति श्लेषेण वदन् त्वत्कृते ऽतिकायनामकराक्षसवधमकार्षीदित्याह ।

अथेन्द्रजिन्निधनम्—

विष्णुः स्वयं त्वद्विरहाऽसहिष्णुरपांसुले हंसकुलावतंसः ।
तपस्वरूपस्य कृतप्रभेदं निनिन्द भूनन्दिनि मेघनादम् ॥ ३० ॥

विष्णुरिति । हे ऽपांसुले निष्पापे ! हंसकुलस्याऽवतंसः रामः मरालनायको यतिनायकश्च । हंसो विहङ्गभेदे स्यादर्के विष्णाविति विश्वः । स्वयं तव सीताया विरहस्याऽसहिष्णुः सन् अलङ्कृञ्-निराकृञ्प्रजनेत्यादिनेष्णुच् । विष्णू रामः । तपस्वरूपस्य लक्ष्मणस्य ग्रीष्मस्य च कृतः प्रभेदः नाशो विशेषश्च येन तं मेघनादं घनशब्दितं रावणसुतं वर्षाकालं च निनिन्द । अयं भावः—रामो लक्ष्मणभेदकमेघनादं नाशितवान्, न हि सूर्यवंशजेन तपस्वरूपविशेषकारी मेघनादो ग्रीष्मो वा निन्दितव्यः, न वा यतिना तपोविशेषाऽधिकरणं वर्षाकालो निन्द्यः, तपःस्थितेरेकत्राऽवस्थानसाध्यत्वात् । एतदयुक्तमपि त्वदर्थं कृतमिति । उपजातिवृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ३० ॥

---

३० हे साध्वि, भूसुते ! त्वद्वियोगाऽसहिष्णुः हंसकुलाऽवतंसः (सूर्यवंश्यः, राजहंसो, यतिवर्यश्च) विष्णुः रामः तपःस्वरूपस्य (धर्ममूर्तेर्लक्ष्मणस्य, ग्रीष्मर्तुरूपस्य, तीर्थयात्रादिपुण्यकर्मस्वरूपस्य च) कृतप्रभेदं (कृतविदारणं, कृतनाशं च) मेघनादं (इन्द्रजितं, घनगर्जितं च) निनिन्देति ॥ सूर्यवंश्यो रामः शक्तिघातेन कृतसौमित्रिविदारणमिन्द्रजितं निनिन्द, तथा राजहंसो ग्रीष्मर्तुस्वरूपनाशकमेघगर्जितमात्मदुःखाकरं निनिन्द, एवं यतिवर्यश्च तीर्थयात्रादिपुण्यकर्मणो 'वर्षास्वेकत्र संवसे'दिति वचनेन प्रतिबन्धकं वर्षर्तुचिन्हं मेघगर्जितं निनिन्देति श्लेषवैचित्र्येणाह ।

अथ कुम्भभञ्जनम्—

उच्चैरावणसहभूः कुम्भस्तव कुम्भिनीतनये ।
सद्यस्तनवैरीति क्रोधादेनं जघान रघुनाथः ॥ ३१ ॥

उच्चैरिति । कुम्भिन्यास्तनये कुम्भे उच्चस्यैरावणस्यैरावतस्य सहभूः कुम्भः गण्डः(?) पक्षे उच्चैः रावणप्रहितः कुम्भो नाम राक्षसः हे कुम्भस्तनि ! तव सद्यः सपदि स्तनस्य कुचस्य वैरी, पक्षे सद्यो भवः सद्यस्तनः । सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्य इत्यनेनाऽव्ययात् ट्युलि तुटः प्रागनादेशः । वैरी इति क्रोधात् एनं कुम्भं रघुनाथः जघान हतवान् । उपगीत्यार्यावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ३१ ॥

अथ कुम्भकर्णवधः—

लोकव्राताऽऽलम्भकं कुम्भकर्णं
लुम्पन्नम्ब त्वत्कृते रामचन्द्रः ।
अर्थादेष त्वज्जनन्या धरण्या
भारं भूरिं देवि दूरीचकार ॥ ३२ ॥

लोकेति । हे ऽम्ब हे देवि ! लोकव्रातस्य जनसमूहस्य आलम्भकं घातकं कुम्भकर्णं प्रति त्वत्कृते लुम्पन्नाशयन् एषः

---

३१ हे भूमीसुते ! उच्चैरावणसहभूः (उच्चस्यैरावतस्य समानः, उन्नतो दशाननभ्राता च) तव सद्यः कुचारिपुरभिनवशत्रुश्चेति हेतोः कोपाद्राम एनं कुम्भमवधीदिति कुम्भवधमाह ।

३२ हे देव्यम्ब ! रामो लोकसमूहघातकं कुम्भकर्णं नाम रावणभ्रातरं त्वदर्थे विनाशयन् त्वन्मातुर्भूमेरर्थाद्भारमपनिन्ये इति त्वदर्थे कृतः कुम्भकर्णवधो भूभारहरणार्थोऽप्यर्थात् जात इत्याह ।

रामचन्द्रः अर्थात्तज्जनन्या धरण्या भूरिं प्रभूतं भारं दूरीचकार निवर्तयामास । अर्थादिदस्याऽयमाशयः—कुम्भकर्णो हि प्रत्यहं लोकान् हत्वा हत्वा प्रेतपर्वतांश्चकार ततः उच्छिष्टं प्रेतश्च भूमेर्भारो भवतीति द्रुतं निष्कासनीय इति प्रसिद्धम् । अस्य हननात्तादृशकरणाऽभावः सहजसिद्ध इत्यर्थादित्युक्तम् । शालिनीवृत्तम् । अर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ३२ ॥

अथ सर्वरक्षःसंहननम्—

निर्णीय भूयस्तरपुण्यलभ्यं
रामः क्षमापुत्रि समागमं ते ।
नीत्वाहवं पुण्यजनाननेका-
नकारयत् स्वर्वनिताविवाहम् ॥ ३३ ॥

निर्णीयेति। हे क्षमापुत्रि ! भूयस्तरेण प्रचुरतरेण पुण्येन लभ्यं ते समागमं निर्णीय निश्चित्य रामः अनेकान् बहून् पुण्यजनान् राक्षसांश्च। भवेत्पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेपि चेति विश्वः। आहवं यज्ञं पक्षे युद्धं च नीत्वा प्रापय्य स्वर्वनिताभिः अप्सरोभिः सह विवाहम् अकारयत्कारयामासेति सर्वरक्षःसंहारः श्रीरामकरमरणात्तेषां स्वर्गाप्तिरपि जातेति । अथ यज्ञप्रापणपूर्वकविवाहप्रयोजकत्वेन स्वस्मिन् पुण्याधानं कृतमिति भावः । उपजातिवृत्तम् । गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३३ ॥

---

३३ हे क्षमापुत्रि ! रामस्तव समागमं समधिकपुण्यप्राप्यं निश्चित्याऽनेकान् पुण्यजनान् (यातुधानान्, पुण्यकारिजनांश्च) आहवं (युद्धं) हवं (यागञ्च) प्रापय्य देवाऽङ्गनाविवाहमकारयदिति श्लेषेण अनेकान् राक्षसान्युद्धाऽभिमुखान्निहत्य देवत्वं प्राप्तैस्तैर्देवाङ्गनाविवाहं त्वत्प्राप्तये ऽकारयदिति राक्षससैन्यवधमाह ।

अथ रावणवधः—

धर्मं हि पूर्वमवलम्ब्य कृते जनन्याः
कालं निनाय कुतुकादधिकाननं यः ।
देवि त्वदर्थमवलम्ब्य तमेव रामः
कालं निनाय पुनरप्यधिकाननं सः ॥ ३४ ॥

धर्ममिति । हे देवि ! पूर्वं जनन्याः कृते मात्रर्थं यः रामः धर्मं पुण्याऽऽचारमवलम्ब्य स्वीकृत्य अधिकाननं वने इत्यर्थः । कालं समयं निनाय गमयामास सः रामः त्वदर्थं तमेव धर्मं चापं, धर्मो यमोपमाचापपुण्याचारेष्विति विश्वः । अवलम्ब्य स्वीकृत्य अधिकानि दशाऽऽननानि लपनानि यस्य तं रावणम् इत्यर्थः । कालं यमं प्रति निनाय प्रापयामास । अकथितं चेति द्विकर्मकत्वम् । मातुः प्रीतये इव त्वत्प्रीतयेऽपि यत्नाचरणं कृतमित्येतद्धि रामायणं रावणवधाऽन्तम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३४ ॥

पापपञ्चकनिरासहेतुना
सेतुना तव कृते महीसुते ।

---

३४ हे देवि ! पुरा यः रामः मातुः कैकेय्याः सन्तोषाय धर्ममाश्रित्य काननमध्ये कौतुकात्कालं यापयामास स त्वदर्थं तमेव धर्मं चापमवलम्ब्य भूयो ऽपि अधिकाननं दशमुखमन्तमनयदिति यः पुरा मातुः कृते अधिकाननं कालं निनाय स त्वत्कृते पुनरपि अधिकाननं कालं निनायेति चमत्कृतिमवगुण्ठनेन रावणवधं प्रतिपादयति ।

३५ हे महीसुते ! त्वत्कृते पापपञ्चकस्य ब्रह्महत्यादिमहापातकपञ्चकस्य निरासकारणेन सेतुना लङ्कां प्राप्य पापिष्ठं दशशिरसं नाशयन् ईश्वरो रामश्चतुर्वर्गफलं ददातु इति पापपञ्चकनिरासकार-

एत्य पापदशकं विनाशयन्-
नीशिता चतुरतामदर्शयत् ॥ ३५ ॥

पापेति । हे महीसुते ! तत्र कृते त्वदर्थं पापपञ्चकस्य 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह' इत्युक्तलक्षणस्य निरासहेतुभूतेन सेतुना समुद्रस्य परं तीरं तटमेत्य पापानां दशकं स्मृतिप्रसिद्धं तथा च त्रिस्थलीसेतौ—'हिंसास्तेयाऽन्यथाकामपैशुन्यपरुषानृतम् । असत्प्रलापव्यापारावभिध्या दृग्विपर्यय' इति पापदशकम् । अन्यत्र पापो रावणस्तस्य मुखदशकं विनाशयन् ईशिता प्रभुः रामः चतुरतां चातुर्यमदर्शयदर्शयामास । न हि पापहर्ता सेतुरेव मम पापः रावणः तद्घातकत्वे प्रयोजकः किं तर्हि स्वनिष्ठम् अद्भुतकौशलं त्वत्प्रीतिकरमिति(?) । रथोद्धतावृत्तम् । द्वितीयविभावनालङ्कारः ॥ ३५ ॥

अथ सीताग्रहणम्—

परमार्थयितुं हुताशना-
च्छ्रियमिच्छेदिति साधुभाषितम् ।
भवतीं श्रियमम्ब पावका-
ज्जगृहे जानकि लक्ष्मणाऽग्रजः ॥ ३६ ॥

परमार्थयितुमिति । हे अम्ब हे जानकि ! 'हुताशनाद्ये:

येन सेतुना यस्य पापदशकं विनाशयन्निति चातुर्यप्रदर्शनमुखेन रावणवधे भगवतश्चातुर्यं वर्णयति ।

३६ हे मातः ! रामः 'श्रियमिच्छेद्धुताशना'दिति साधुवचनं सत्यापयितुं सीतारूपां त्वां पावकाज्जग्राहेत्यग्निशुद्धिं वर्णयति ।

सकाशात् श्रियं लक्ष्मीम् इच्छेत्' इति साधूनां भाषितं वाक्यं परमार्थयितुं सत्यीकर्तुं तदुक्तम्—'आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् । ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्' इति शौनकः । लक्ष्मणाऽग्रजो रामः श्रीरूपां भवतीं पावकाज्जगृहे स्वीचकार न तु स्वतः पूतायास्तव शुद्ध्यर्थमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अत्र श्रीकामेन वह्निराराध्य इति प्रमाणस्य क्रोडीकरणात्प्रमाणालङ्कारः ॥ ३६ ॥

अथ इन्द्राज्ञाकरणपूर्वकाऽमृतवृष्ट्या वानरजीवनम्—

प्राणव्ययं कृतवतः प्लवगांस्त्वदर्थे
भूयो ऽपि जानकि जिजीवयिषुः स रामः ।
वव्रे वरं त्रिजगतां वरदोऽपि देवात्
कार्योऽर्थिनो हि पुरुषस्य कुतो ऽवलेपः ॥ ३७ ॥

प्राणव्ययमिति । हे जानकि ! त्वदर्थं प्राणव्ययं स्वप्राणनाशं कृतवतः प्लवगान् वानरान् । कपिप्लवङ्गप्लवगेत्यमरः । भूयः पुनरपि जीवयितुमिच्छुर्जिजीवयिषुः रामः त्रिजगतां लोकत्रयाणां वरदः सन्नपि देवादिन्द्रात् वरं वानरेष्वमृतवृष्टिरूपं वव्रे वृतवान् तदुक्तं भारते—'वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चाऽपराजयम् । राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम्' ब्रह्माणामिति शेषः । तथा हि—कार्योऽर्थिनः पुरुषस्य अवलेपः । दर्पो ऽवलेपो

---

३७ हे जानकि ! त्वदर्थे युधि दत्तप्राणान् वानरान् पुनरुज्जीवयितुकामो रामः स्वयं त्रिजगद्वरप्रदोऽपि देवेन्द्रात्तदुज्जीवनं वरं ययाचेति कार्यार्थिनः पुंसो गर्वः कुत ? इत्यनेन समर्थयन्निन्द्रवरेण वानराणां पुनरुज्जीवनं प्रतिपादयति ।

ऽवष्टम्भ इत्यमरः। कुतः? न कुतश्चिदिति भावः। 'मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुख'मिति। वसन्ततिलका। अर्थान्तरन्यासः॥ ३७॥

अथ विभीषणाय लङ्कादानम्—

काकुत्स्थः कमनीयभूषणमणिक्षौमाग्र्यहेमादिभि-
स्तोषं देवि निनाय वानरभटांस्त्वत्कार्यधुर्यान् प्रभुः।
एतद् युक्त,मिदं तु विस्मयकरं यत् सर्वनिर्वाहिणे
रङ्गं हन्त विभीषणाय दिदिशे रत्नादियोग्याय सः॥३८॥

काकुत्स्थ इति। हे देवि! काकुत्स्थः प्रभुः स रामः तव प्राप्तिकार्ये धुर्यानग्रेसरान् वानरभटान् कमनीयैः सुन्दरैर्भूषणैर्मणिभिः क्षौमाग्र्यैः श्रेष्ठवस्त्रैः हेमादिभिश्च तोषं सन्तोषं निनाय नीतवान्। धुर्यानित्यत्र धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः। धूर्वहे धुर्यधौरेयेत्यमरः। एतत्पूर्वोक्तं युक्तम्, इदं तु विस्मयकरं, किं? यत् सर्वनिर्वाहिणे सर्वसम्पादनकर्त्रे ऽतो रत्नादिदानयोग्याय विभीषणाय हन्त खेदे रङ्गं सीसं दत्तवानिति विस्मये। रङ्गं लङ्कासभां दत्तवानिति परिहारः। रङ्गः सीसकरङ्गयोरिति हैमः। शार्दूलविक्रीडितम्॥ ३८॥

---

३८ हे देवि! रामस्त्वत्कार्यधुरीणान् वानरवीरान् रम्याऽलङ्काररत्नाऽम्बरसुवर्णादिभिः प्रीणयामासेत्येतदुचितमेव, परं सर्वकार्यनिर्वाहकाय रत्नाद्युपहारोचिताय विभीषणाय यत् रङ्गं (सीसं, लङ्काराजसभाञ्च) दत्तवानिदं विस्मयकरमिति साधारणकार्यकारिभ्यो वानरेभ्यो महार्हं पारितोषिकं वितीर्य सर्वनिर्वाहिणे विभीषणाय त्रपुदानमाश्चर्यजनकमिति श्लेषेण वैचित्र्यं प्रतिपादयन् विभीषणाय लङ्काधिपत्यं दत्वा राजसभां तस्मै ददाविति विभीषणराज्यदानं प्रतिपादयति।

अवतारान् दश भगवानपत्यभूतं जगत् समस्तं ते ।
त्रातुं मातरकार्षीत्त्वदिष्टकरणादृते न तस्य फलम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीलक्ष्मीसहस्रे
प्रयत्नस्तबकः षष्ठः ॥ ६ ॥

अवतारानिति । हे मातः! तस्य श्रीरामस्य आत्मारामस्यापि तव इष्टकरणात् ऋते । अन्याऽऽरादितरर्ते इति पञ्चमी । अन्यत्फलं प्रयोजनं न दृश्यते ततः ते अपत्यभूतं पुत्रीभूतं समस्तं जगत्त्रातुं रक्षितुमेव भगवाञ्छ्रीरामः मत्स्यकूर्मादीन् दशाऽवतारानकार्षीत् कृतवान् जगन्मातृत्वात्तवेति भावः । एवं च सर्वोपि पूर्वोक्तो यत्नस्त्वदर्थमेवेति निष्कर्षार्थः सम्पन्नः ॥ ३९ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजापरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मी-
सहस्रटीकायां प्रयत्नस्तबकः
षष्ठः संपूर्णः ॥ ६ ॥

---

३९ एतावता प्रबन्धेन विश्वामित्रेण सह निजगृहात् प्रस्थानमारभ्य विभीषणराज्यदानपर्यन्तो महीयान् सुदुष्करः प्रभोः प्रयत्नस्त्वदर्थमेवेत्यभिधाय साम्प्रतं हे मातः ! भगवान् रामस्तवाऽपत्यरूपं सकलं जगत् त्रातुं दशाऽवतारानकार्षीद्यतस्त्वदभीप्सितविधानात्तस्याऽन्यत् फलं नाऽस्तीति त्वदर्थमेव भगवतो दशाऽवतारग्रहणप्रयास इति अहो प्रयाससीमेति प्रयत्नाऽतिशयं वर्णयन् स्तबकमुपसंहरति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाध्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणानिःश्रेणिकायां प्रयत्नस्तबकः ॥ ६ ॥

अथ मङ्गलस्तबकः ७ ।

—:०:—

अमङ्गलविराधादीन्नक्षोयोनेः समुद्धरन् ।
समङ्गलान्यश्चकार स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ७ ॥

अथाऽस्मिन्सप्तमस्तबके सर्वत्र मङ्गलत्वं लक्ष्म्या एवेति वर्णयितुं प्रथमपद्ये मङ्गलमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

भागधेयं भजेयं तत् फणिशैलकुटुम्बिनः ।
मनीषिणो यदेवाऽऽहुर्मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ १ ॥

भागधेयमिति । मनीषिणो विद्वांसो यदेव मङ्गलानां च मङ्गलमित्याहुः तत्फणिशैलकुटुम्बिनः श्रीहरेर्भागधेयं भाग्यं भजेयम् । न हि लक्ष्मीसदृशं मङ्गलमित्यर्थः । पथ्यावक्त्रं विपुला वा वृत्तम् । रूपकोदात्तावलङ्कारौ ॥ १ ॥

तनोति सिन्धोस्तनये कथं चित्
तवांशलेशो यदि संनिधानम् ।
तृणे ऽपि माङ्गल्यमुपैत्यखर्वं
दूर्वादिरेवाऽत्र निदर्शनं नः ॥ २ ॥

तनोतीति । हे सिन्धोस्तनये ! तवांशस्य लेशो ऽपि यदि कथं

---

१ अथ सप्तमं मङ्गलस्तबकमारब्धुकामः आदौ सर्वमङ्गलमङ्गलत्वेन प्रसिद्धायाः श्रीदेव्याः श्रीवेङ्कटाऽचलपतेर्भाग्यरूपाया भजनमाशास्ते ।

२ हे सागरपुत्रि ! त्वन्नामाऽवयववर्णलवो ऽपि कथं चिद्यदि संनिधानं तनोति तर्हि तृणे ऽपि महन्मङ्गलकारित्वं भवतीत्यत्र त्वन्नामभूतश्रीपदाऽवयवांशरेफघटितनामकं दूर्वातृणमेवोदाहरणमित्याह ।

चित्सान्निधानं तनोति तर्हि अखर्वं बहु माङ्गल्यं तूर्णं ऽप्युपैति प्राप्नोति। अत्राऽर्थे नो ऽस्माकं दूर्वादिरेव निदर्शनं दृष्टान्तः। दूर्वा तु शतपर्विका सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहेत्यादितन्नामसु रमाशब्दांशरेफसत्त्वेन माङ्गलिकत्वम्। आदिशब्दादाम्ररसालादि ग्राह्यम्। अत एव दूर्वाया मङ्गलेति नाम। मङ्गला सितदूर्वायामिति मेदिनी। 'कुशस्थाने तु दूर्वा स्यान्मङ्गलस्याऽभिवृद्धये' इति स्मृतिश्च। अत्र "रमे तनोतीह यथा कथं चि"दिति पाठे कल्पिते परमसामरस्यम्। उपजातिवृत्तम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥२॥

गरुडध्वजवल्लभे शुभे
गणवर्णादिजदोषशान्तये।
वरदे तव वाचकं पदं
कवयः काव्यमुखे प्रयुञ्जते ॥ ३ ॥

गरुडेति। हे शुभे! हे गरुडध्वजस्य वल्लभे! हे वरदे! तव वाचकं बोधकं पदं श्रीरित्यादि वर्णगणादिविपर्यासजनितदोषशान्तये कवयः काव्यस्य मुखे आदौ प्रयुञ्जते प्रयोगं कुर्वन्ति। तथा च 'श्रियः कुरूणा'मिति किरातादौ। 'श्रियः पति'रिति माघादौ 'लक्ष्मीं तनो'त्विति चम्पुरामायणादौ। प्रथमपद्यव्याख्यानेऽपि देवतावाचका इत्यादिनोक्तम्। वैतालीयं वृत्तम् ॥३॥

---

३ हे शुभे! हरिप्रिये देवि! कवयः काव्याऽऽरम्भे वर्णगणादिदोषशान्त्यर्थं त्वन्नामभूतं श्रीशब्दादिकं निवेशयन्तीति त्वन्नाम निखिलदोषाऽपनयनपूर्वकं मङ्गलप्रदं भवतीत्याह।

विंदुः पदाऽब्जं तव विश्वमङ्गलं
हरिप्रिये यत्परिचारवैभवात् ।
समाश्रिता स्थाणुमपि श्मशानगं
जगत्यपर्णा ऽजनि सर्वमङ्गला ॥ ४ ॥

विदुरिति । हे हरिप्रिये ! तव पदाऽब्जं विश्वमङ्गलं विदुः । कवय इति शेषः । तथा हि—यस्य त्वदीयस्य परिचारस्य सेवनस्य वैभवात् सामर्थ्यात् श्मशानं प्रेतस्थलं तद्गच्छति वसति तमपि । श्मशानं स्यात्पितृवनमित्यमरः । स्थाणुं शिवं वृक्षविशेषं च सम्यगाश्रिता अपर्णा पार्वती पर्णरहिता लता च जगति लोके सर्वमङ्गलाऽऽख्या अजनि जातेत्यर्थः । वंशस्थवृत्तम् । काव्यलिङ्गश्लेषालङ्कारौ ॥ ४ ॥

तातो दुग्धपयोनिधिः सहभुवस्ते कौस्तुभाद्याः शुभा
देवस्त्वव्ययदिव्यमङ्गलवपुः श्रीवत्सलक्ष्मा पतिः ।
नाम श्रीरिति धाम पद्ममखिलक्षेमङ्करः पक्षिराड्
वाहः को हरिवल्लभे कथयितुं माङ्गल्यमीष्टे तव ॥५॥

तात इति । हे हरिवल्लभे ! दुग्धपयोनिधिः ते तातः पिता,

---

४ हे हरिदयिते ! त्वच्चरणकमलं जगन्मङ्गलकारणं जना जानन्ति, यत्सेवाप्रभावात् श्मशाननिलयं स्थाणुं (शिवं, शुष्कवृक्षं च) समाश्रिता अपर्णा (पार्वती, पत्रहीना लता च) लोके सर्वमङ्गलेति प्रसिध्यतीत्याह ।

५ हे हरिप्रिये ! क्षीरोदधिस्ते पिता, शुभाः कौस्तुभमुखाः सोदराः, नित्यदिव्यमङ्गलशरीरः श्रीवत्सलाञ्छनो देवो नारायणः पतिः, नाम श्रीरिति, वासस्थानं च पद्मं, निखिलकल्याणकारको गरुडो वाहनमेवं मङ्गलभूतनिखिलबान्धवपरिकरायास्ते माङ्गल्यं वर्णयितुं को वा समर्थः ? इत्याह ।

तथा कौस्तुभाद्याः सहभुवः सहोत्पन्ना भ्रातर इत्यर्थः। एवम् अव्ययं शाश्वतं दिव्यं सुन्दरं मङ्गलं च वपुर्यस्य तथा श्रीवत्सं तत्संज्ञब्राह्मणपादः लक्ष्म चिन्हं यस्य। चिन्हं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः। तादृशो हरिस्तु पतिः। धवः प्रियः पतिर्भर्तेत्यमरः। एवं नाम तवाऽभिधा श्रीरिति, धाम गृहं, गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानीत्यमरः। अखिलजगतः क्षेमङ्करः अमृताऽऽनयनान्मङ्गलकरः। क्षेमप्रियमद्रे ऽण् चेति खच्। पक्षिराड् गरुडः वाहो वाहनं, ततः को वा पुरुषः तव माङ्गल्यं कथयितुम् ईष्टे समर्थो भवति। अत्र समुद्रादेर्गुणसान्निध्येन प्राक्सिद्धलक्ष्म्या माङ्गल्यगुणाऽऽधिक्यवर्णनेनाऽनुगुणालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

यस्तु श्रीर्न पुरस्करोत्यविनयाद्वस्तु त्वदीयं शुभं
तस्मिन् नृत्यति दुर्गतिश्चिरतरं तत्र प्रमाणं तु नः।
दुर्वासःप्रतिघोद्गमादधिगतः स्वर्वासवस्त्वच्युतिं
दिव्यं माल्यमहो मदादगणयन्देवः शचीवल्लभः ॥ ६ ॥

यस्त्विति। हे श्रीः! यस्तु पुमान् त्वदीयं त्वत्सम्बन्धि शुभं प्रसादरूपं वस्तु पुष्पादि अविनयात् उन्मादात् न पुरस्करोति न सत्करोति तस्मिन् पुरुषे दुर्गतिर्दारिद्र्यं चिरं नृत्यति नर्तनं करोति। अत्र नर्तनस्य चेतनधर्मत्वादचेतने दारिद्र्ये नर्तनं कथ? मिति चेच्चरणप्रहारस्येव तस्यापि दुःखदातृत्वं लक्ष्यते। तत्र नो ऽस्माकं प्रमाणं दृष्टान्तस्तु दिव्यं माल्यं प्रसा-

---

६ हे श्रीः! यो नर औद्धत्यात्तावकं वस्तु नाऽऽद्रियते तत्र दुरवस्था चिरतरं नृत्यतीत्यत्र त्वत्प्रसादभूतां दुर्वाससा दत्तां दिव्यां मालां गर्वादपमन्यमानः कुपितेन दुर्वाससा शप्तः स्वर्गराज्यात् स्वर्गनिवासाद्वा भ्रंशमुपगतो महेन्द्र एव प्रमाणमित्याह।

दरूपं स्रजं मदाद्गर्वादगणयन् तिरस्कुर्वन् अतः दुर्वाससः ऋषेः प्रतिघा(?) क्रोधः तदुद्गमात् तदुदयात् अहो इत्याश्चर्ये स्वः स्वर्गे वासवत्वं इन्द्रत्वं, वा स्वरित्यव्ययमिदममरात्स्वः स्वर्गे वासो ऽस्यास्तीति तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्स्ववसिवत्त्वात् च्युतिं भ्रंशम् अधिगतः प्राप्तः शच्या इन्द्राण्या वल्लभः पतिः शक्र इति । अयमितिहासो तभूपूर्वो विष्णुपुराणे सविस्तरः प्रपञ्चितः । तमत्र सङ्क्षेपरूपेण पद्यतो बध्नामि । यथा—

आराध्य त्रिजगत्प्रसूमधिगता या तत्प्रसादस्रजा
सा देवाऽङ्गनया ऽर्पिता मुदितया दुर्वाससे तेन सा ।
दत्तेन्द्राय च तेन हस्तिकरटे न्यस्ता तदा मर्दिता
तां नागेन स वीक्ष्य तं भव गतश्रीरित्यमुं शप्तवान् ॥ इति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६ ॥

दृष्टिः शिवोदयकरी करुणाभिरार्द्रा
युक्तं तवाऽम्ब भजते भवतारकत्वम् ।
ज्येष्ठाश्रयोपि मघवा स्तुतिभिस्तवाऽहो
प्राप्याऽतुलो ऽजनि पुनर्वसुवर्गमुच्चम् ॥ ७ ॥

दृष्टिरिति । हे अम्ब ! ते तव दृष्टिः शिवस्य कल्याणस्य

---

७ हे अम्ब ! मङ्गलस्य उदयकारिणी, करुणाभिः आर्द्रा ते दृष्टिः संसारतारकत्वमुपैति तत्, एवं गिरिशस्योदयकारिणी आर्द्रा नाम तारका शिवनक्षत्रत्वमुपैतीत्येतच्च युक्तमेव, परं ज्येष्ठानक्षत्राश्रितो ऽपीन्द्रस्तव स्तवैरुच्चं पुनर्वसुनक्षत्रगणं प्राप्य अतुलाराशिगो ऽजायतेति ज्येष्ठानक्षत्रस्थस्य पुनर्वसुप्राप्तिराश्चर्यकारिणीति वदन् त्वत्प्रसादस्रङ्-मालाऽवमाननात् अलक्ष्म्याश्रयो ऽपीन्द्रः पुनः द्रविणचयं प्राप्य निरुपमः समपद्यतेति अहो त्वत्स्तोत्रं मङ्गलकरमित्याह ।

शङ्करस्य चोदयकरी । शिवो मोक्षे महादेवे सुखक्षेमजले इति मेदिनी । एवं करुणाभिः आर्द्रा क्लिन्ना नक्षत्रं च । आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्स्त्रियां क्लिन्ने ऽभिधेयवदिति मेदिनी । अतो भवतारकत्वं संसारतारकत्वं शिवनक्षत्रत्वं च भजतीति युक्तम् । तारकशब्दो नपुंसकोपि नक्षत्रे इति 'आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एती'त्यापस्तम्बश्रुतिः । ज्योतिषे च प्रसिद्धम् । 'इन्द्रो ज्येष्ठामनुनक्षत्रमेति' इत्यापस्तम्बश्रुत्या ज्येष्ठानक्षत्राश्रयो ऽपि मघवेन्द्रः उच्चं पुनर्वसुनक्षत्रवर्गं प्राप्यापि अतुलो निरुपमः अजनि । अत्र तुलां न गच्छतीति चित्रे पूर्वोक्ताऽवमानादेव ज्येष्ठाया अलक्ष्म्या आश्रयो यस्य स मघवापि तव स्तुतिभिः पुनः मुहुः उच्चम् उन्नतं विपुलमित्यर्थः । वसुवर्गं द्रव्यगणं प्राप्य निस्तुलो निरुपमो ऽभवत इति चित्राऽभावः । अमुमपि विष्णुपुराणस्थमेव शेषमितिहासं पद्यतो बध्नामि—

गतश्रीकस्ततः शक्रः श्रियमाराध्य दैवतैः ।
आरुरोह पुनः स्वर्गं ऋक्षैर्मेरुरिवांशुमान् ॥ इति ।

अत्राऽयं न्यासः—या हि शिवोदयकरी आर्द्रा सा भवतारकत्वं भजते इति युक्तम्, इदं तु विचित्रं ज्येष्ठाश्रयो हि पुनर्वसुसमृद्धो ऽभूदिति। अत्र "स स्वातिवैभवमितो ऽप्यतुलो बभूव" इति चतुर्थपादपाठे कल्पिते ज्येष्ठाऽऽश्रितेन स्वातिवैभवं दुरापम्, अवाप्ते ऽपि तस्मिन् सतुलेन भवितव्यं, स्वातेस्तुलाराशिनिविष्टत्वात् । अयमिन्द्रः स्वस्याऽतिवैभवं स्वाऽतिवैभवं च गच्छन्नपि अतुलो ऽभूदिति महाचित्रं विभावनीयं सुधीभिः । वसन्ततिलकावृत्तम् । समविरोधाभासावलङ्कारौ ॥ ७ ॥

फणिशयदयिते तव स्तुति-
र्भगवति पावनरीतिमाश्रिता ।
अवितथमत एव तद्बला-
च्छुभमगतो ऽपि सुमङ्गलत्यहो ॥ ८ ॥

फणीति । हे फणिशयस्य विष्णोर्दयिते ! भो भगवति ! तव स्तुतिः पावनीं पवित्रां, पक्षे पवनस्य वायोः सम्बन्धिनीं रीतिं प्रकारं वायुसाधर्म्यमिति यावत् । यतः आश्रिता आप्ता अत एव तद्बलात् स्तुतिबलात्, पक्षे वायुबलाच्च अवितथं सत्यं शुभं कल्याणम् अगतो ऽप्राप्तो ऽपि सुष्ठु मङ्गल इवाऽऽचरति सुमङ्गलति कल्याणरूपो भवतीत्यर्थः । सुमङ्गलशब्दादुपमानाचारे इति कर्तरि क्विप तिबादयः । पक्षे अगाद्वृक्षादित्यगतः । पञ्चम्यास्तसिल् । शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । सुमं पुष्पं गलति पतति च । अपरवक्त्रं वृत्तम् । श्लेषकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ ॥ ८ ॥

त्वद्भ्रातुरिन्दोरनुचारयोगात्
प्रायेण मूढो ऽप्यशुभः कुजन्मा ।

---

८ हे शेषशायिदयिते भगवति ! त्वत्स्तुतिः पावनरीतिं (पावित्र्याऽऽपादिकां, पवनसम्बन्धिनीं च रीतिम्) आश्रिता सत्यम्, अत एव तद्बलादप्राप्तशुभो दुर्भगोऽपि सुमङ्गलो भाग्यवानिवाऽऽचरति, अगतो वृक्षाच्च सुमं पुष्पं गलतीति श्लेषेण भगवतीस्तुतेः पावनत्वं प्रतिपादयति ।

९ हे भूमण्डलाऽलङ्काररूपे ! त्वत्सोदरस्य चन्द्रमसो ऽनुचारयोगात् (पश्चात्पाठात्, अनुसरणयोगाच्च) प्रायशो मूढोऽपि (अस्तं गतोऽपि, मूर्खो ऽपि च) अशुभः कुजन्मा (भौमग्रहः, दुर्जातश्च) बुधाग्रगण्यः (बुधग्रहात् पूर्वपठितः, पण्डिताऽग्रगण्यश्च) अभूत् । एवं

सुभूविभूषे स बुधाऽग्रगण्यो
बभूव जग्राह च मङ्गलाऽऽख्याम् ॥ ९ ॥

त्वदिति। सुष्ठु भ्रुवः विभूषे भूषणभूते ! तव भ्रातुः इन्द्रोश्चन्द्रस्य अनुचारयोगाद् ग्रहगणनायां पश्चादुच्चारकारणात् प्रायेण बाहुल्येन मूढः मूर्खः तामसश्चाऽतः अशुभः ग्रहशुभाऽशुभगणनायाम् । यद्वा मूढः रविसान्निध्येनाऽस्तं गतः अत एव अशुभः अमङ्गलश्च कुजन्मा कुत्सितजन्मा भूसुतश्च बुधानां ज्ञानिनां बुधाख्यग्रहस्य चाऽग्रगण्यः मुख्यः, बुधाख्यग्रहप्रथमनामग्रहयोग्यश्च बभूव आस, चेत्यपरं मङ्गल इति आख्यामभिधां जग्राह गृहीतवान् अहो इत्याश्चर्ये। उपजातिवृत्तम् । श्लेषविभावनालङ्कारौ ॥ ९ ॥

जगृहे क चिदच्युतो ऽवतारे
जगतां मातरिनाऽन्वयं पुरा यः ।

मङ्गलाख्यां (मङ्गल इत्याख्यां, मङ्गलकरं नाम च) प्रापेति ग्रहगणनाक्रमे त्वद्भ्रातुः चन्द्रात्पश्चात्पठात् अस्तं गतो ऽत एवाऽशुभोऽपि भौमग्रहः बुधग्रहात् पूर्वपठितो मङ्गलनामा चाऽजनीति अर्थान्तरं श्लेषेण प्रतिपादयन् त्वद्भ्रातृचन्द्राऽनुसरणप्रभावादपि मूर्खो ऽमङ्गलश्च कुजातो नरः पण्डिताऽग्रगण्यः शुभाऽभिधेयश्च भवति किं पुनस्त्वदनुसरणेनेत्याह ।

१० हे लोकमातः ! यो ऽच्युतः (कृष्णः, अवर्णात् च्युतश्च) पुरा क चिदवतारे (रामाऽवतारे, अकारोत्तरवर्णाऽवतरणे च) इनाऽन्वयं (सूर्यवंशम, इना इकारेण समनन्तरोपस्थितत्वात् सम्बन्धश्च) जगृहे तमविरतम् इनाऽन्वयम् (इः कामस्तत्सम्बन्धम्, इकारेण सम्बन्धं च) प्रापयन्तीत्वं तं शिवतातं (साम्बस्य पितरं कृष्णम, अकारान्तं शि-

तमजस्रमिनाऽन्वयं नयन्ती
शिवतातं शिवतातिमातनोषि ॥ १० ॥

जगृहे इति। हे जगतां मातः! यो ऽच्युतः क्वचित् अवतारे इना कामेन इकारेण च इनस्य सूर्यस्य च अन्वयं सम्बन्धं वंशं च जगृहे स्वीचकार तमच्युतम् अजस्रं नित्यम् इना इवर्णेन मदनेन चाऽन्वयं नयन्ती सती शिवः साम्बः तन्नामा जाम्बवतीपुत्रः तस्य तातं जनकम्, अथ च शिवः संहारको रुद्रः ब्रह्मललाटादुत्पन्न इति श्रीमद्भागवते। लिङ्गपुराणेपि शरभाऽवतारवीरभद्रं प्रति नृसिंहवाक्यम्—

मन्नाभिपङ्कजाज्जातः पुरा ब्रह्मा चतुर्मुखः।
तल्ललाटसमुत्पन्नो भगवान् वृषभध्वजः॥ इति।

अतः तस्य तातं पितामहं तातशब्दस्य पितृमामान्यवाचित्वात्तादृशं क्रोधनमपि। यद्वा 'ललाटाज्जातवान् शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचन' इति भगवन्तं प्रत्यर्जुनोक्तिर्वनपर्वणि। अत स्तमपीति शिवं कल्याणं करोतीति शिवतातिः तं, शिवशमरिष्टस्य करे इति तातिप्रत्ययः। आतनोषि विस्तारयसि। अयमत्र वक्तव्यो विच्छित्तिविशेषः—यो ह्यच्युतः स इनाऽन्वयं गच्छति, वासुदेवपराङ्मुखस्य तस्य कामाऽन्वयित्वनियमात्। अकारच्यु-

---

वतातशब्दं च) शिवतातिं (कल्याणकारिणम्, इकारान्तशिवतातिशब्दरूपञ्च) करोषीति शिवतातशब्दीयाऽन्ताकारच्युतौ तत्रेकारसम्बन्धं विधाय तं शिवतातिशब्दं करोषीति श्लेषेण वदन् सूर्यवंश्यं रामं सर्वदा कामसम्बन्धं प्रापयन्ती त्वं कृष्णाऽवतारे साम्बजनकं तं शुभंकरं करोषीति वैचित्र्येणाह।

तस्य च प्रत्यासत्त्या इकाराऽन्वयित्वनियमात् । तदिदमभिसंधाय तादृशेन भगवता त्वदृते गृहीतेष्वपि मत्स्यकूर्मवराहसामराज(?)-वामनपरशुरामाऽवतारेषु इना ऽन्वयो नाऽभूत् । यदा च तव पाणिग्रहणचिकीर्षा तदैव सप्तमाऽवतारे इना अन्वयः काचित्को ऽभूत्, 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली'ति दाशरथिरिति च । परं तत्र तव जिहासासत्त्वाल्लघुतयैव रलयोः सावर्ण्याल्लघुत्वेनेत्यर्थान्तरं न तु सम्यक्प्रभूततया । यदा च तव जिहासाऽभावस्तदा ऽष्टमे ऽवतारे सदिनान्वयः सन्नैरन्तर्येण विद्यमानो य इः कामस्तेन सतां नक्षत्राणामिनः स्वामी चन्द्रश्च(?) तस्याऽन्वयः वंशः कैशोरमारभ्य कामाऽन्वयश्च मूर्तप्रद्युम्नाऽन्वयः । शिवतातः शिवतातिरिति पदद्वये अनेकधा इकाराऽन्वयश्चेति त्वत्साहाय्यं विना श्रीभगवतोपि कामपूर्तिर्नेति किमस्मत्कुशलस्थितिरिति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । श्लेषहेत्वलङ्कारौ ॥ १० ॥

कूत्पत्तिमूलमपि केशवपादपद्मं

कल्याणि ते शुभकराऽन्वयमेलनेन ।

---

११ हे कल्याणि ! कूत्पत्तिमूलम (भूम्युत्पत्तिकारणं, कुत्सिताऽशुभकारणञ्च) अपि नारायणचरणकमलं ते शुभकराऽन्वयमेलनेन (रम्यहस्तसम्बन्धेन, कल्याणकारिसम्बन्धेन च) कपालिनः (कपालधारिणो ऽशुभस्यापि भवस्य, कपालहस्य कापालिकापऽसदस्य च) शिवत्वपरिदायि (शिवत्वाऽऽपादकं, माङ्गल्याऽऽपादकं च) जगत्त्रयमङ्गलकरं तीर्थं (गङ्गारूपम, शुभसाधनोपायं च) उत्पादयाकासेत्यशुभकारणमपि भगवत्पादपद्मं तव शुभकरसंसर्गप्रभावात् कपालधारिणो ऽप्यशुचेर्दुर्भगस्य सकलमङ्गलसंपादनकारण-

त्रैलोक्यमङ्गलमजीजनदब्धिकन्ये
तीर्थं शिवत्वपरिदायि कपालिनो ऽपि ॥ ११ ॥

कूत्पत्तिमूलमिति। हे अब्धिकन्ये! हे कल्याणि! कोः कुत्सितात् पृथ्व्याश्चोत्पत्तिर्जनिर्यस्मात्तत् 'पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रा'दिति श्रुतेः। जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः। तदपि केशवस्य विष्णोः पादपद्मं चरणकमलं नूनं निश्चयेन ते तव शुभकरस्य शोभनहस्तस्य कल्याणकारिणश्च अनिशं संवाहनकाले सततमेलनेन सम्बन्धघटनेन कपालिनः नृकपालधारिणः पापिनोपि हरस्यापि शिवत्वस्य माङ्गल्यस्य च परिदायि सम्पादकं त्रैलोक्ये भुवनत्रये मङ्गलं तीर्थं भागीरथीरूपम् अजीजनदुत्पादयामास। तीर्थं शास्त्राऽध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाऽम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति विश्वः। वसन्ततिलकावृत्तम्। श्लेषविभावनालङ्कारौ ॥ ११ ॥

कन्ये दुग्धोदन्वतस्तावकीनं
मन्ये रूपं मङ्गलं मङ्गलानाम्।

मासीदिति श्लेषेण वदन् पृथिव्यादिजगदुत्पत्तिकारणमपि भगवच्चरणं पादसंवाहनादिकाले त्वत्करसम्बन्धाद्धेतोरमङ्गलकपालधारिणोपि भवस्य शिवस्वरूपाऽऽपादकं जगत्त्रयशुभकरं गङ्गारूपं तीर्थमुत्पादयामासेति प्रतिपादयन् यत्करसंसर्गप्रभावादेवंविधकार्यकारि भगवच्चरणमासीत्तस्या माहात्म्यं किमु वक्तव्यमिति सूचयति।

१२ हे क्षीरसागरसुते! त्वदीयं रूपं मङ्गलानामपि मङ्गलकरं मन्ये, यतो यस्य समानवर्णतया ऽत्यन्तशुभस्वरूपा हरिद्रा सुवासिनीनामङ्गनानां सौभाग्यं विदधातीति स्त्रीभिः सौभाग्यचिन्हतया धार्य-

यत्सावर्ण्यप्राप्तभद्रा हरिद्रा
सौमङ्गल्यं संविधत्ते वधूनाम् ॥ १२ ॥

कन्ये इति । हे दुग्धोदन्वतः क्षीरसागरस्य कन्ये पुत्रि! रमे! तव इदं तावकीनं, तवकममकावेकवचने इति खञ् । रूपम् आकारः मङ्गलानां मङ्गलद्रव्याणां मङ्गलं माङ्गल्यप्रदं मन्ये जानामि । कुत ? इति चेत्, यस्य रूपस्य सावर्ण्येन सादृश्येन प्राप्तं भद्रं मङ्गलं यया सा हरिद्रा वधूनां सीमन्तिनीनां, नारी सीमन्तिनी वधूरित्यमरः । सौमङ्गल्यं सुमङ्गलरूपतां सौभाग्यमित्यर्थः । विधत्ते । शालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गम् ॥ १२ ॥

यस्ते रूपमुपास्ते
शुभं प्रपन्नं श्रियं हरिद्राजाम् ।

माणा हरिद्रा यत्सावर्ण्यमात्रात्सौमङ्गल्याऽऽपादिका तत्ते रूपमतिसौमङ्गल्यप्रदमित्यार्थिकमित्याह ।

१३ इदानीं हे जननि ! यो नरः हरिद्राजां (हरिद्राया उत्पन्नां) शोभां प्राप्तं ते शुभं रूपमुपास्ते स परस्मिन् लोके ऽपि 'यं यथोपासते तदेव भवतीति' श्रौतन्यायेन हरिद्राजां (दिक्पालकानां) लक्ष्मीं प्राप्नोतीति हरिद्राजश्रीयुक्तरूपसमुपासकस्य हरिद्राजश्रीप्राप्तिस्तत्क्रतुन्यायासिद्धेति वदन् त्वद्रूपोपासकस्य स्वर्गादिशुभलोकेषु दिक्पा-

तत्क्रतुनयेन स वहे-
दमुत्र जननि श्रियं हरिद्राजाम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे
मङ्गलाख्यः सप्तमः स्तबकः समाप्तः ॥ ७ ॥

यस्ते इति । यः पुमान् हरिद्राजां हरिद्रोद्भवां श्रियं शोभां प्रपन्नं प्राप्तं ते तव रूपं, रूपं स्वभावे सौन्दर्ये इति विश्वः । उपास्ते उपासनां करोति स पुमान् तस्य क्रतोः सङ्कल्पस्य नयेन न्यायेनेति 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति, यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते, यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते' इति बृहदारण्यकश्रुतिः । 'यं यथा यथोपासते तदेव भवती'ति श्रुत्यन्तराच्च । 'तत्क्रतुश्चे'ति ब्रह्मसूत्रमपि । हरितां दिशां राजः स्वामिनः तेषां हरिद्राजां, क्विबन्तो राट्शब्दो ऽयं न तु राजन्शब्दः । तस्य टजापत्त्या राजानामिति प्रयोगेण भाव्यत्वात् । दिक्पालानामित्यर्थः । श्रियं लक्ष्मीं हे जननि हे मातः! अमुत्र परस्मिन् लोके वहेत् स्वीकुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन
विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां श्रीमल्लक्ष्मीसह-
स्रटीकायां मङ्गलाख्यः सप्तमः स्तबकः स-
म्पूर्णो ऽभवत् ॥ ७ ॥

लताप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादयन् स्तबकं समापयति ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां
लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां मङ्गल-
स्तबकः ॥ ७ ॥

अथ सौन्दर्यस्तबकः ॥ ८ ॥

पञ्चवट्यां शूर्पणखा यत्सौन्दर्यविमोहिता ।
पतित्वं प्रार्थयामास स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ८ ॥

अथाऽस्मिन्नष्टमस्तबके लक्ष्म्याः सौन्दर्यं वर्णयितुं प्रथमपद्ये सौन्दर्यपर्याप्तिमिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

वन्दे सौन्दर्यपर्याप्तिभूमिं कामपि देवताम् ।
अब्जं सहोदरं यस्याः शंसन्त्यब्जशरं सुतम् ॥१॥

वन्दे इति । सौन्दर्यस्य मनोज्ञतायाः पर्याप्तेः सीमाया भूमिं स्थानं कामप्यनिर्वचनीयां देवतां वन्दे इति । तामेव सौन्दर्यपूर्णतां समर्थयति—यस्याः सहोदरं बन्धुम् अब्जं चन्द्रं, सुतम् अब्जशरं मदनं शंसन्ति तामिति सम्बन्धः । रामणीयकानधित्वेन प्रसिद्धौ यौ चन्द्रमदनौ तौ यस्या भ्रातृसुतौ सा सौन्दर्यसीमेति किं वक्तव्यमिति भावः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १ ॥

अद्वैतमक्षिभिरिह श्रवसां यदि स्याद्
द्वैतं पृथग्यदि पुना रसनासु च स्यात् ।

---

१ अथेदानीं भगवतीसौन्दर्यवर्णनाय सौन्दर्यस्तवकमष्टममारिप्सुर्यस्या अब्जं (चन्द्रं) सहोदरं, अब्जशरं (कामं प्रद्युम्नं) च पुत्रं जना वदन्ति, अत एव भ्रातृपुत्रसौन्दर्येणैवाऽनुमेयलोकोत्तरसौन्दर्यतया सौन्दर्यपरिपूर्णतास्पदमनिर्वचनीयस्वरूपां देवतां वन्दे इति मङ्गलमाचरति ।

२ हे सागरराजपुत्रि ! मयि नेत्रैः सह कर्णानामैक्यं यदि स्यात्, एवं जिह्वासु प्रत्येकं द्वित्वं यदि स्यात्, तर्हि अनिर्वचनीयं तवाऽङ्गसौन्दर्यं वर्णयितुमहं शक्तः स्यामिति मम नेत्रद्वये कर्णद्वये च प्रथ-

ईशीय वर्णयितुमर्णवराजकन्ये
तत्तादृशं किल तवाऽवयवाऽऽभिरूप्यम् ॥ २ ॥

अद्वैतमिति । हे अर्णवराजकन्ये ! इह लोके मयि च यदि चेत् श्रवसां श्रोत्रेन्द्रियाणाम् अक्षिभिश्चक्षुरिन्द्रियैः, सहेति शेषः । अद्वैतम् ऐक्यं यदि चेत्पुनः रसनासु जिव्हासु । रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमरः । द्वैतं स्यात् उभयथापि चक्षुःश्रवाः द्विरसनश्च शेष एव विवक्षितः, स यद्यहं स्यामित्यर्थः । तर्हि तत्प्रसिद्धं च तत्तादृशं निरुपमं च तवाऽवयवानाम् । अङ्गं प्रतीको ऽवयव इत्यमरः । आभिरूप्यं रम्यत्वम् । अभिरूपो बुधे रम्ये इति मेदिनी । वर्णयितुम् ईशीय समर्थः स्याम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । सम्भावनापर्यायोक्तं चालङ्कारौ ॥ २ ॥

अथ मातुः शिरोरुहं वर्णयति—

मौलौ त्वयापि विधृतो मधुपौघमैत्रीं
चित्रं करोति कमले चिकुरप्रपञ्चः ।

मतो बहुत्वं, ततश्च तेषां परस्परमभेदश्चक्षुःश्रवत्वम्, एवं मम एकस्यां जिह्वायां बहुत्वं तत्रापि प्रत्येकं द्वित्वं द्विरसनत्व,मर्थाच्छेषत्वं यदि स्यात्, तर्हि निःसीमसौन्दर्यनिधेस्तवाऽङ्गसौन्दर्यवर्णने ऽहं समर्थः स्याम् । परं केवलं द्विनेत्रस्यैकरसनस्य पामरमानवमात्रकस्य मम नास्ति त्वदवयववर्णनसामर्थ्यमिति देव्यङ्गानां लोकोत्तरसौन्दर्यशालित्व,मात्मनश्च तद्वर्णनाऽसामर्थ्यं प्रकटयति ।

३ अथ भगवत्याः प्रत्येकमवयवं वर्णयितुकाम आदौ केशपाशं वर्णयितुं, हे कमले ! त्वया शिरसि धृतः (मूर्धनि धृतो, ऽत्यादृतश्च) कुन्तलकलापो मधुपौघमैत्रीम (अतिकृष्णतया भ्रमरसादृश्यं, मद्यपानकर्तृसौहार्दं च) यत् कुरुते तदेवमत्याद्दतस्य तस्य करणं

मानेकृतेऽपि भजते मलिनैकसख्यं
प्रायेण हन्त कुटिलप्रकृतिः स्वभावात् ॥ ३ ॥

मौलाविति । हे रमे त्वयापि मौलौ मस्तके विधृतः भृतः श्लाघितश्च चिकुरप्रपञ्चः शिरोरुहविस्तारः मधुपानां भ्रमराणां मद्यपानकर्तॄणां च ओघस्य समूहस्य मैत्रीं सख्यं करोति इति चित्रमाश्चर्यकारकं न भवति । तथा हि–हे देवि ! माने सत्कारे कृतेपि कुटिला वक्रा प्रकृतिः स्वभावो यस्य सः प्रायेण बाहुल्येन स्वभावात् मलिनेन एकसख्यम् अद्वितीयमैत्रीम् । मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां मलिन्यपीति विश्वः । भजते करोति । 'स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदनुग्रहा'दिति भागवते भगवन्तं प्रति कालियोक्तेः स्वभावस्य दुस्त्यजत्वादिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अर्थान्तरन्यासश्लेषालङ्कारौ ॥ ३ ॥

न त्वं दधासि नवचम्पकमाल्यमम्ब
कर्तुं निसर्गसुरभौ कबरे सुगन्धम् ।

चित्रमित्युक्त्वा कुटिलप्रकृतिः (निसर्गकुटिलः, प्रतीपस्वभावश्च) आदरे कृते ऽपि स्वभावात् प्रायशो मलिनैकमैत्रीं करोतीति अर्थान्तरन्यासेन समर्थयन् देवीशिरसिजानां स्वभावकुटिलत्वं कृष्णवर्णत्वं च प्रदर्शयति ।

४ हे अम्ब ! त्वं स्वभावसुगन्धौ कबरीभारे सिद्धसाधनतया सुगन्धं विधातुं नवीनचम्पककुसुममालां न दधासि, किन्तु स्वाभाविकसुगन्धप्राप्तिलोभेन भ्रमतां भ्रमराणां निवारणाय, प्रसिद्धं हि चम्पकसौरभाऽसहत्वं भ्रमराणामिति स्वभावसुगन्धिकेशपाशे

किं तर्हि, कुन्तलपरीमलसारलाभ-
लोभभ्रमद्भ्रमरलोकनिवारणाय ॥ ४ ॥

नेति । हे ऽम्ब ! नवानां चम्पकानां पुष्पाणां पुष्पमूलेषु बहुलामिति लुक् । माल्यं मालां निसर्गेण स्वभावेन सुरभौ सुगन्धयुक्ते कबरे धम्मिल्ले सुगन्धं कर्तुं त्वं न दधासि । किं तर्हि कुन्तलानां परीमलस्य सुगन्धस्य सारस्य लोभेन भ्रमतां भ्रमरलोकानां भृङ्गसमूहानां निवारणायेति । तदुक्तं—'भ्रमन् वनान्ते नवमञ्जरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत् । सा किं न रम्या स च किं न रन्ता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् । गूढोत्प्रेक्षा शुद्धापह्नुतिर्वा ॥ ४ ॥

रुचं रचयितुं कचे रुचिरपुष्पवर्गैः समं[1]
सदा वहसि भूषणं सह सुधांशुना पूषणम् ।

———

चम्पकदामधारणस्य सौगन्ध्यसम्पादनरूपप्रयोजनाऽभावे ऽपि भ्रमरनिवारणमेव हेतुरिति वदन् केशानां स्वतः सुरभित्वं चम्पकमालाशोभितत्वं च कथयति ।

५ हे जननि ! त्वं चिकुरबन्धे शोभां विरचयितुं सूर्यचन्द्राख्यावलङ्कारौ सुन्दरकुसुमसमूहैः साकं धारयसि, अत एव तौ सूर्याचन्द्रमसावेकोक्त्या पुष्पवन्तावभूतां, तयोर्योगेन च उत्तमश्रियं (उत्तमां शोभाम्, उत्कटस्य तमसः शोभां च) अन्वर्थामुपैषीति न केवलं रूढ्या सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तावपि तु त्वया पुष्पैः सह धारणादेव तथा तौ, अत एव केशेषु एकत्र तयोर्घटनायाममावास्यायामिवोत्कटाऽन्धकारशोभाप्राप्तिरिति वदन् सुन्दरपुष्पैः सह

१ चिकुरपुष्पवर्गैः समम्—१ पु० पा० ।

उभावभवतामतो जननि पुष्पवन्ताविमौ
तयोर्घटनयोत्तमश्रियमुपैषि तत्रार्थिकीम् ॥ ५ ॥

रुचामिति। हे जननि! कचे केशबन्धे रुचं शोभां रचयितुं कर्तुं सुधांशुना 'चन्द्रकोर' इत्याख्येन सह भूषणं 'राकडी' इत्याख्यं भूषणमलङ्कारं रुचिरैः पुष्पवर्गैः समं सह धारयसि। अतो हेतोः उभौ इमौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तावभवताम्। एकयोगेन तत्र कचे आर्थिकीमर्थाद्याताम् उत्तमाश्रियं सम्यक् शोभां उत्कटतमाःश्रियं च उपैषि प्राप्नोषि। दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः इत्यमरात् दर्शे चन्द्रसूर्यसंयोगेन उत्कटतमोयोग उचित इति भावः। पृथ्वीवृत्तम्। हेतुगूढोत्प्रेक्षासमालङ्काराः ॥ ५ ॥

सुमनोवरवासवासनाऽध्युषिताः कृष्णघनातिशालिनः।
वरदैविजयन्ति कुन्तला भवदीयाः सकलापभृज्जयाः॥६॥

सुमन इति। हे वरदेवि! भवत्या इमे भवदीयाः। भवतश्छकुछसाविति छस्। कुन्तलाः सुमनोवराणां श्रेष्ठपुष्पाणां वासस्य स्थितेर्वासनया गन्धेन अध्युषिता अधिष्ठिताः, कृष्णवर्णस्य घनस्य आप्त्या सख्येन शालन्ते तच्छीलाः, ताच्छील्ये णिनिः। क-

---

चन्द्रसूर्याऽभिधाऽलङ्कारधारणेनोत्तमां शोभां कृष्णेषु केशेषु प्राप्नोषीत्याह।

६ हे वरदे! उत्तमकुसुमनिवासेन सौरभयुक्ताः, कृष्णवर्णस्य घनं या ऽऽसक्तिस्तया शोभमानाः, जितबर्हिणस्त्वदीयाश्चिकुरा विजयोऽर्जुन इवाचरन्ति। अर्जुनो हि देवराजस्य वासवस्याऽऽसने स्थितः, कृष्णस्य वासुदेवस्य घनसम्बन्धेन शोभितः, कलाः पातीति कलापश्चन्द्रस्तद्धारी शिवस्तस्य किराताऽर्जुनीययुद्धे यो जयस्तत्सहितश्चेत्येवं केशपाशेऽर्जुनसाम्यं वर्णयन् तस्मिन् पुष्पसौगन्ध्यं, कृष्णवर्णशालित्वं, मयूरबर्हसाम्यं च प्रदर्शयति।

लापभृतो मयूरस्य जयेन सहिताः । अथ च हे वरदे ! ते कुन्तला विजयो ऽर्जुन इवाऽऽचरन्ति । सुमनोवरस्य वासवस्य आसने उषितः स्थितः, श्रीकृष्णस्य सततं निबिडसख्यप्राप्त्या शाली, कलापभृतः शिवस्य जयेन सहितः, वासो गेहे ऽप्यवस्थाने, वासनं वासने वरासनइति विश्वौ । अत्र कचपक्षे यानि बहुवचनान्तानि विशेषणानि तान्येवाऽर्जुनपक्षे एकवचनान्तानि लापने ऽपेक्षितानि । पुनरियं वचनलिङ्गभेदलापनरीतिरपि । तत्र प्रमाणं 'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि विशेषणविशेष्यता । विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः' इति ज्ञेयम् । वैतालीयं वृत्तम् । उपमा श्लेषश्च ॥ ६ ॥

जलभृद्रुचिभाजि सिन्धुकन्ये
शिखिषु द्वेषमुपेयुषि प्रकामम् ।
तमसा ऽऽकलिते तवोपपन्नः
कुटिले कुन्तलमण्डलेऽहिबन्धः ॥ ७ ॥

जलभृदिति । हे सिन्धुकन्ये ! जलभृतो मेघस्य रुचिं कान्तिं भजति तस्मिन्, अन्यत्र डलयोरभेदात् जडभृत्सु मूर्खपोषक-

७ हे सिन्धुकन्ये ! जलभृद्रुचिभाजि (मेघकान्तियुक्ते, लडयोरैक्याज्जडपोषकस्य जडाधिपस्य प्रीतिपात्रे च) शिखिषु (मयूरेषु, द्विजेषु च) नितान्तं द्वेषभाजि, तमसा (अन्धकारसदृशेन कृष्णवर्णेन, तमोगुणेन च) व्याप्ते कुटिले (वक्रे, प्रतीपस्वभावे च) कचमण्डले ऽहिबन्धः (सर्पाकारो बन्धः) हि निश्चयेन बन्धश्च युक्तिसङ्गत एवेति जडपोषकस्य द्विजद्वेष्टुस्तामसस्वभावस्य कुटिलस्य जनस्य निगडबन्धयोग्यत्वं समञ्जसमिति श्लेषेण वदन् जलदनीले मयूरबर्हविजयिनि कृष्णवर्णे केशपाशे कुटिलो बन्धो योग्यो विराजते इत्याह ।

राजसु रुचिं प्रीतिं भजतीति, शिखिषु मयूरेषु द्विजेषु च प्रका-ममत्यन्तं द्वेषम् उपेयुषि प्राप्तवति, तथा तमसा तिमिरलक्षितेन कालिम्ना अज्ञानेन चाऽऽकलिते व्याप्ते, पुनः कुटिले वक्रे तव कुन्तलानां केशानां मण्डले समूहे, ऽन्यत्र कुटिले वक्रपुरुषे च अहिवद्बन्धः वेणीरूपः, अन्यत्र हि नियतं बन्धो बन्धनम्। उपपन्नः युक्त इत्यर्थः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। श्लेषोपमालङ्कारौ। "त-मसाकलिते" इत्यत्र "श्रितगन्धभरे" इति पाठः साधुः ॥ ७ ॥

अलकाऽऽकृतिरग्र्यपुष्पकान्ता
प्रबलश्रीदतया तव प्रसिद्धा।
नवनीलरुचोज्ज्वला मुरारे-
र्वनिते भाति मुकुन्दलालितश्रीः ॥ ८ ॥

अलकेति। हे मुरारेर्वनिते! अग्र्यैः श्रेष्ठैः पुष्पैः कान्ता सुन्दरी, पक्षे ऽग्र्यं पुष्पकं विमानमन्ते मध्ये यस्याः सा, एवं प्रबलां श्रियं शोभां ददाति, पक्षे प्रबलः श्रीदः कुबेरो यत्र, पुनः नवनीलरत्नस्य, पक्षे तत्संज्ञकनिधेः रुचा कान्त्योज्ज्वला, तथा

---

८ हे मुररिपुप्रिये! अग्र्यपुष्पकान्ता (उत्तमैः कुसुमैः सुन्दरी, श्रेष्ठं पुष्पकविमानमन्ते यस्याः सा च) प्रबलश्रीदतया (प्रकृष्टसंप-त्प्रदत्वेन, बलिष्ठकुबेरयुक्ततया च) प्रसिद्धा, नवनीलरुचा (नवीन-कृष्णकान्त्या, नव्यनीलनामकनिधिकान्त्या च) उज्ज्वला, मुकु-न्दलालितश्रीः (श्रीकृष्णलालितशोभा, मुकुन्दनामकनिधिविशेषर-मणीयशोभा च) तव अलकाऽऽकृतिः केशपाशाऽऽकारो ऽलकाकृति-रलकापुरीव भातीति श्लेषेण केशपाशे ऽलकापुरीसाम्यं निरूपयन् तस्मिन् सुन्दरकुसुमशोभां, संपत्प्रदत्वं, कृष्णवर्णत्वं, श्रीकृष्णलालि-तत्वं चाऽभिधत्ते।

मुकुन्देन विष्णुना तत्संज्ञकनिधिना च लालिता श्रीर्यस्याः सा ते अलकानां केशानामाकृतिराकारः, अलकाया यक्षनगर्या आकृतिरेव भाति शोभते। महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव। अलका पूर्विमानं तु पुष्पकमित्यमरौ। वैतालीयं वृत्तम्। श्लेषोपमालङ्कारौ ॥ ८॥

भुवनोत्तरसिन्धुभूषितो घनशैवालकवत् कचो ध्रुवम्।
सुरुचा महितोऽहिमालयोदितयोद्भासितमीनलक्षणः॥ ९॥

---

९ तव कचः घनो मेघः, शैवालं जलनीली, को ब्रह्मा, एवं घना निबिडा ये शैवाः शिवसम्बन्धिनो ऽलकाः केशा जटाजूटस्तद्वच्च। तथा हि—

कचस्तावत् भुवनोत्तरेण लोकोत्तरेण सिन्धुभुवा चन्द्रेण तदाख्याऽलङ्कारेणोषित आश्रितः, यद्वा भुवनोत्तरो लोकोत्तरः, समुद्रेण त्वत्यपत्यप्रेम्णा भूषितश्च। एवं सुरुचा शोभनकृष्णवर्णेन महितः, एवं हि निश्चयेन उदितया मालया स्रजा उद्भासितो दीपितो मीनलक्षणः कामो येन तथाविधः।

घनश्च—भुवनेन जलेनोत्तरस्य पूर्णस्य सिन्धोः समुद्रस्य भुवि उषितः, एवं मालया राजिरूपेणोदितया सुरुचा विद्युता महितः, तथा उद्भासितम् उत्पादितं मीना लक्ष्यारैक्यादू रक्ष्यन्ते येन तद् मीनरक्षणं जलं (वर्षणेन) येन तादृशः।

शैवालं च—भुवनेन जलेनोत्तरायां सिन्धुभुवि नदीभूमौ उषितं, तथा मायया लक्ष्म्या आलयः कमलं तस्मादुदितया सुरुचा महितः, प्रकटितमत्स्यचिन्हश्च सामानाधिकरण्यात्।

ब्रह्मा च—भुवनोत्तरे लोकोत्तरे सिन्धुभुवि नदीजन्ये पद्मे आसनभूते उषितः, तथा सुरुचा शोभनतेजसा महितः, एवं हिमालयादुदितया सरस्वतीनद्या (तदधिष्ठात्र्या वाग्देव्या) उद्भासितकामः, तस्या ब्रह्मपत्नीत्वात्।

भुवनेति । ते तव लक्ष्म्याः कचः ध्रुवं निश्चितं घनवत् । शैवालं जलनीली तद्वत् । को ब्रह्मा तद्वत् । 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमनुसम्बध्यते' इति न्यायाद्वतिप्रत्ययस्य सर्वत्र सम्बन्धः । कचः केशः शिरोरुह इत्यमरः । घनजीमूतमुदिरेत्यमरः । शेवालश्चापि शैवालः शेवलो जलनीलिका इत्यमरटीकायाम् । को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे इति मेदिनी । किं च घनः निबिडः निरन्तरो वा यः शिवस्य हरस्याऽयं शैवः अलकः जटाजूटस्तद्वच्च । घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः ।

कचपक्षे—भुवनोत्तरं यत्सिन्धुभु सिन्धुदेशोद्भवं 'गङ्गावन'मिति लोके, तदुषितं स्थितं यस्मिन् सः । यद्वा भुवनोत्तरं यत्सिन्धुपदं तत्सिन्धुभुवनं गङ्गावनमेव तेन भूषितः । यद्वा भुवनेन जलेनोत्तरः समृद्धः यः सिन्धुस्तेन भूषितः प्रदानकाले ऽलंकृतः । यद्वा भुवनोत्तरसिन्धोर्भवति स चन्द्रस्तदाऽऽकारभूषणभूतः स उषितो यस्मिन् तथोक्तः । यद्वा भुवनं जलमुत्तरयति वर्धयति स सिन्धुभूश्चन्द्रः स उषितो यत्र । यद्वा भुवनोत्तरः जलसमृद्धः सिन्धुः समुद्रो येन स भूषितः । चन्द्रोदयेन हि सिन्धुर्वर्धते इति प्रसिद्धम् । हि यस्मात् मालया पुष्पस्रजा उदितया सुरुचा उ-

---

शिवजटाजूटश्च—भुवनोत्तरया लोकोत्तरया दिव्यया सिन्ध्वा गङ्गया भूषितः, एवं सुरुचा शोभनकान्तिविशिष्टया हिमालयादुदितया पार्वत्या महितः, तथा उद्भासितं मीनरक्षणे जलपूर्णत्वादेन तादृशः । उद्भासि शोभमानं, तमी रात्रिस्तस्या इनः स्वामी चन्द्रः, तद्रूपं लक्षणं मौलौ चिन्हं यस्येति वा । अहिमालया सर्पपङ्क्त्या उदितया सुरुचा कान्त्या महितः, उद्भासितमीनरक्षणश्चेति वा ।

एवं श्लेषेण भगवतीकेशपाशे मेघ,शैवाल,ब्रह्म,शिवजटाजूट,साम्यं वर्णयन् तस्य चन्द्राऽऽख्याऽलङ्कारभूषितत्वं, शोभनकान्तिमत्त्वं, मालाऽलङ्कृतत्वं, भगवत्कामजनकत्वं च प्रतिपादयति ।

त्तमकान्त्या महितः वर्धितः। उद्भासितं मीनस्य सुवर्णीकृतमीनस्य लक्षणं चिन्हं यस्मिन् सः । यद्वा उदि ब्रह्मणि वासुदेवे भासितः प्रकाशितः मीनलक्षणो मदनो येन सः । 'तस्योदिति नामे'ति श्रुतेः ।

घनपक्षे भुवनेनोदकेनोत्तरस्य श्रेष्ठस्य सिन्धोः समुद्रस्य भुवि उदकग्रहणार्थम् उषितः स्थितः । हिमालयादुदितयोत्पन्नया सुरुचा विद्युता महितः । उद्भासितं यत्र मीनस्तत्रोदकं यत्र स तत्र तत उदकं विना मीनस्थितेरभावात् मीनलक्षणम् उदकं यस्मिन् सः । यद्वाऽऽदौ हिमालयोदितया सुरुचा धवलकान्त्या महितः निर्जलमेघस्य सितत्वात्, ततो भुवनोत्तरसिन्धोर्निकटभुवि जलाऽऽदानार्थमुषितः । तत उत्कृष्टभया अमितो नीलः स चासौ मीनरक्षणः मत्स्यरक्षिता वर्षणेन जलदानात् ।

शैवालपक्षे भुवनोत्तरसिन्धुभुवि उषितः, हि यस्मात् माया लक्ष्म्या आलयेन कमलेनोदितयोत्पन्नया सुरुचा महितः, उद्भासितं मीनस्य लक्षणं भक्षणचिन्हं यस्मिन् सः । यद्वा भुवनोत्तरसिन्धोर्भूरिजलनद्याः भुवि उषितः । हिमस्य शैत्यस्य अलयः अविनाशः सत्तेत्यर्थः । तद्विषये उत्पन्नया सुरुचोत्तमेच्छया महितः पूज्यः । 'शैवालैः शयनं सृजन्त्यपि पुनः शेते न वा लज्जये'ति रसमञ्जर्यां विरहतप्तायाः शीतेच्छया ऽभ्युपगमदर्शनात् । उद्भासितानां प्रकाशमानानां मीनानां रक्षणः धीवरादिभीत्या तत्र लीयमानत्वात् ।

ब्रह्मपक्षे भुवनोत्तरसिन्ध्वा सरस्वत्या भूषितः महितः पूजितश्च । मह पूजायामित्यस्मान्निष्ठा । हिमालयादुदितयोत्पन्नया सुरुचा पार्वतीरूपयोद्भासित उत्पादितो मीनलक्षणो मदनो य-

स्मिन् सः । पार्वतीं दृष्ट्वा ऽयं कामवशो ऽभूदिति कथा सह्याद्रिखण्डे गोदामाहात्म्ये । तामत्र संक्षेपतः पद्येन दर्शयामि ।

ब्रह्मा शर्वपुरोहितः परिणये गौर्याः पदं स्वे करे
धृत्वा न्यस्य शिलातले ऽतनुवशः सुस्राव शुक्रं यदा ।
जातास्तेन तु वालखिल्यमुनयः षष्टिः सहस्राणि ते
तच्छुद्ध्यर्थमुमेशदत्तकरकाद्गोदा ऽऽस विष्णोः पदात् ॥
वामनाऽवतारे कमण्डलूदकेन विष्णुपदक्षालनादित्यर्थः ।

यद्वा भुवनानि चतुर्दश उत्तराणि भावीनि यस्मात्तत्र सिन्धुभुवि समुद्रस्थाने उषितः सृष्टेः प्राक् स्थितः । मालयं(?)पद्मं लक्ष्मीनिवासत्वात् तेनोदितया सुरुचा महितः, भगवन्नाभिनलिनाऽऽसनत्वात् । उद्भासी ललाटात्प्रकाशमानः तम्या रात्र्या इनश्चन्द्रः तल्लक्षणं शेखरचिन्हं यस्य स शिवः यस्मात् सृष्टिसमये जात इति भावः ।

शैवालकपक्षे भुवने त्रिभुवने उत्तरा स्वर्गस्थत्वात्पूज्या वा या सिन्धुर्नदी भागीरथी, यद्वा सिन्धुं समुद्रं भवते प्राप्नोति सा सिन्धुभूः । भू प्राप्तावात्मनेपदी । इयमपि गङ्गैव । तया भूषितः । हिमालयोदितया पार्वत्या सुरुचा प्रीत्या महितः यद्वा अहिमालया सर्परूपस्रजोदितया सुरुचा महितः, उद्भासितं मीनस्य चन्द्रस्य लक्षणं यस्मिन् सः ।

घनशैवालकवदित्यत्र यद्यप्यल्पाच्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च कशब्दस्य पूर्वनिपातेन भाव्यं तथापि समुद्राभ्राद्ध इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्याऽनित्यत्वेन साधुत्वमिति सुबोधिन्याम् । अथ च लक्षणहेत्वोरिति निर्देशेनाप्यस्य प्रकरणस्याऽनित्यत्वं शेखरे स्पष्टम् । उपमाश्लेषालङ्कारौ । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ९ ॥

हन्त लक्ष्मि तव कुन्तलव्रजं
चामरं वदति पामरोऽपि कः ।
प्राक्तनस्तु हरिणोपलालितः
पश्चिमं यदपुरस्कृतं मृगैः ॥ १० ॥

हन्तेति । हे लक्ष्मि ! तव कुन्तलव्रजं पामरोऽपि चामरमिति कः वदति ? अपि तु नेत्यर्थः । हन्त खेदे । प्राग्भवः प्राक्तनः कुन्तलः हरिणा भगवता उपलालितः, यद्यस्मात्पश्चिमं चामरं मृगैः सामान्यचतुष्पदैरपुरस्कृतं पश्चात्कृतम् इति समर्थनीयार्थसमर्थनात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः।रथोद्धतावृत्तम् ॥१०॥

सिन्दूरकान्तां जगदम्ब मल्ली-
सराऽभिरामां चिकुराऽऽवलिं ते ।
मन्यामहे देवि कलिन्दकन्यां
गङ्गासरस्वत्युदिताऽनुषङ्गाम् ॥ ११ ॥

सिन्दूरेति । हे जगदम्ब ! सिन्दूरेण नागसम्भवेन कान्तां

---

१० हे लक्ष्मि ! तवाऽलकसङ्घं पामरोऽपि कश्चामरं वदति ? यतः प्रथमः केशपाशो हरिणा (कृष्णेन, मृगेन्द्रेण च) उपलालित, आदृतः, पश्चिममन्त्यश्चामरं च मृगैश्चमरीमृगैः अपुरस्कृतम् (अनादृतं, कायपश्चार्द्धे च पुच्छतया धृतं) भवतीति मृगेन्द्रोपलालितस्य तव केशपाशस्य सामान्यमृगैरप्यनादृतेन चामरेण साम्यं पामरोऽपि को वदतीति वदन् भगवतीकेशपाशस्य नारायणोपलालितत्वं चामराऽधिकशोभाशालित्वं च बोधयति ।

११ हे जगदम्ब ! (अधिकारुणेन) सिन्दूरेण सीमन्ते धृतेन सुन्दरीं, (विशद) मल्लीमाला ललितां च ते (कृष्णवर्णां) चिकुरपङ्क्तिं गङ्गासरस्वतीसङ्गतां यमुनां मन्यामहे इत्याह ।

रमणीयां, तथा मल्लीनां पुष्पाणां सरेण हारेण अभिरामां ते तव चिकुराऽऽवलिं कचपङ्क्तिं गङ्गा सरस्वती चेत्युभाभ्याम् उदितः कृतः अनुषङ्गः संगमो यस्यास्तां कालिन्दकन्यां यमुनां मन्यामहे। अत्र यमुनासाम्यं चिकुरावले,गङ्गा मल्ली, सरस्वती सिन्दूर, इति त्रिवेणीसङ्गमेनैतदवलोकयितुः प्रयागफलं सूचितं तदुत्प्रेक्षा च। उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

सुतरामलकव्रजः प्रसूना-
न्यलमम्लानिविरोचितानि बिभ्रत् ।
सुरभिस्फुरितः सुपुत्रि धात्र्याः
सुमहारामविभूषितो विभाति ॥ १२ ॥

सुतरामिति। हे धात्र्याः सुपुत्रि सीते! ते सुतरामलकव्रजो विभाति। कथं? अलमत्यर्थम् अम्लानीनि म्लानिरहितानि अत एव विरोचितानि शोभनानि प्रसूनानि पुष्पाणि बिभ्रत्।

---

१२ हे धात्र्याः (पृथिव्याः, आमलक्याश्च) सुपुत्रि! अलं न म्लानिर्म्लानत्वं नवीनत्वं तेन विशेषतो रोचितानि प्रसूनानि पुष्पाणि बिभ्रत्, एवम् अम्लरसानि विरोचितानि विशेषरुच्युत्पादकानि प्रसूनानि फलानि बिभ्रत्। सुरभिस्फुरितः (सुगन्धेन रोचमानः, वसन्ते उदितश्च) सुमहारामविभूषितः (सुमहाः सुशोभः, रामेण दाशरथिना विभूषितः, सुतरां महति आरामे विशिष्टभूमावुषितः, सुमहाऽऽरामे त्रिभिः पक्षिभिर्भूषितश्च वा) तेऽलकव्रजः केशसमूहः सुतरः शोभनतर आमलकवृक्षव्रज एव विभातीति श्लेषेण केशपाशस्याऽऽमलकवृक्षरूपत्ववर्णनेन धात्रीपुत्र्या आमलकत्वं युक्तमेवेति सूचयन् नवपुष्पसम्बन्धं, सौगन्ध्यं, भगवद्विभूषितत्वं, चाह।

किं च सुरभिणा सुगन्धेन स्फुरितः, पुनः सुमहाः सुतेजाः रो-मेण च विभूषितः कृतकबरीकः अयं धात्रीपुत्र्या आमलकी-पुत्र्यास्ते सुतरः सुष्ठुतरः आमलकव्रज एतन्नामकवृक्षगणः त्व-दुत्पन्नो विभाति । द्रव्यविशेषणत्वादामभावः । कथम् ? अलम् अम्लान्यम्लरसवन्ति विरोचितानि पक्षिभ्यः प्रीयमाणानि प्र-सूनानि फलानि बिभ्रत् । प्रसूनं पुष्पफलयोरिति मेदिनी । सु-रभिर्वसन्तस्तेन स्फुरितः सुमहत्यारामे विशिष्टायां भुवि उषितः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

आपीडयन्ति कुसुमेषुशरा निकाम-
मात्मानमित्यखिलधात्रि रुषेव देवः ।
आपीडयत्यनुदिनं तव कुन्तलात्म-
न्यन्धे तमस्यहह सूनकुलं मुकुन्दः ॥ १३ ॥

आपीडयन्तीति । भो अखिलधात्रि जगन्मातः ! कुसुमेषोर्म-दनस्य शराः पुष्पाणि आत्मानं स्वं निकामं पर्याप्तम् आपीड-यन्ति व्यथयन्ति, पीड अवगाहे इति चौरादेर्लट् । इति रुषेव मु-कुन्दः तव कुन्तलात्मनि । अन्धयति दृष्ट्युपघातं करोतीत्यन्धं पचाद्यच् । तस्मिन् तमसि, अहहेत्यद्भुते खेदे वा । सूनकुलं पुष्प-व्रजम् आपीडमुत्तंसमिव करोत्यापीडयति । आपीडशब्दात्तत्क-

---

१३ हे लोकमातः ! देवो हरिः कामशराः पुष्पाणि आत्मानम-तीव आपीडयन्ति बाधन्ते इति विचार्येव तत्कुसुमकुलं तव केशपाश-रूपे गाढाऽन्धकारे आपीडयति (शेखरयति, बाधते च) इति स्वाऽऽपी-डकस्याऽऽपीडनमुचितमेवेति वदन् भगवता त्वदीयाः केशाः पु-ष्पैर्भूष्यन्ते इत्याह ।

रोतीति णिचि धातुत्वाल्लुट् । अथ च सुष्ठु ऊनकुलम् अतो ऽन्धे तमसि नरके आपीडयति व्यथयतीति समासोक्तिः । श्लेष उत्प्रेक्षा च । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

बध्नासि हन्त सुरभौ सुमनोभिरम्ब
साकं हरेरपि मनो निजकेशपाशे ।
आमोदमग्र्यमत एव तदेत्यनन्तं
किं न क्षमं गुणवदाश्रयणं गुणाय ॥ १४ ॥

बध्नासीति । हे ऽम्ब ! सुरभौ निजे स्वीये केशपाशे सुमनोभिः साकं हरेर्मनः बध्नासि हन्त विस्मये । अतः तन्मनः अग्र्यं अनन्तं अपरिमितं चाऽऽमोदं सुगन्धं हर्षं च एति प्राप्नोति । यतो गुणवतः सौरभयुक्तस्य मालातन्तुयुतस्य च वस्तुनः आश्रयणं गुणाय गुणप्राप्तये क्षमं न स्यात्किम् ? अपि तु स्यादेवेति नेदमाश्चर्यमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अर्थान्तरन्यासश्लेषालङ्कारौ ॥ १४ ॥

त्रैलोक्यमातरजहान्निजशाखमेव
दृष्टं कुलं सुमनसां फलवद्धि लोके ।

---

१४ हे अम्ब ! त्वं स्वीये कुन्तलकलापे सुमनोभिः सह हरेरपि मनो बध्नासि, अत एव हरेर्मनः श्रेष्ठमनन्तमामोदं (सन्तोषं, सौगन्ध्यं च) एतीति गुणवदाश्रयणं (गुणविशिष्टाश्रयणं, सूत्रविशिष्टस्रगाद्याश्रयणं च) गुणप्राप्तये न किम् ? इत्यर्थान्तरन्यासेन सश्लेषेण समर्थयन् सुमनोमध्ये हरिमनसो बन्धनमुचितं, ततश्च तत्सम्बन्धात् तस्य सौगन्ध्यगुणलाभोपि योग्य एवेति वदन् कुसुमभूषितस्य केशपाशस्य हरिचित्ताऽऽकर्षकत्वं प्रतिपादयन्नाह ।

१५ हे त्रैलोक्यमातः ! लोके हि सुमनसां कुलमपरित्यक्तस्व-

अप्याहृतं बहिरहो सफलं प्रसूनं
काल्पद्रुमं तु भवतीकचमण्डलेन ॥ १५ ॥

त्रैलोक्येति। हे मातः! अजहदसजन्निजशाखं सुमनसां कुलं लोके फलवत्फलोत्पादकं दृष्टं, कल्पद्रुमस्येदं काल्पद्रुमं प्रसूनं बहिर्वृक्षाद् आहृतमपि भवत्याः कचमण्डलेन सफलम् अहो आश्चर्यम्। अत्र विरोधाभासे सफलं सार्थकमिति परिहारेणालङ्कारः। सुमनसां सतां हि स्वशाखावर्तनमेव फलवदिति श्लेषालङ्कारः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १५ ॥

सुमैर्दिव्यैराम्रेडितसहजसौरभ्यसुभगं
कचं ते कल्याणि भ्रमति परितो भृङ्गनिचयः।
ध्रुवं तत्सारूप्यं स्वयमभिलषन् झङ्कृतिमिषात्
स्तुवन् प्रादक्षिण्यक्रममखिलमातः कलयति ॥ १६ ॥

सुमैरिति। हे कल्याणि, हे अखिलमातः! यद्यस्माद्दिवि

शाखमेव (शाखामङ्गतमेव) फलवद् दृष्टम्, परं भवत्याः केशपाशेन बहिराहृतमपि कल्पवृक्षसम्बन्धि पुष्पं सफलं (कृतार्थं, फलयुक्तं च) इति चित्रमिति वदन् पण्डितकुलमपरित्यक्तनिजवंशशाखमेव शुभफलसाधकमिति श्लेषेण सूचयन् कल्पवृक्षकुसुमानां त्वत्केशपाशाश्रयणात् कृतार्थत्वं सम्पन्नमिति बोधयन् केशपाशे कल्पद्रुमकुसुमभूषितत्वं वर्णयति।

१६ हे कल्याणि लोकमातः! यत् भृङ्गसमूहः कल्पवृक्षसम्बन्धिभिः कुसुमैर्द्विगुणितसौगन्ध्यसुन्दरं ते केशपाशं परितो भ्रमति तत् केशपाशस्य समानरूपतां स्वयं वाञ्छन् झङ्कारकपटात् स्तुतिं वितन्वन् प्रदक्षिणविधानरीतिं करोतीति केशपरिमललोभात् भ्रमरकुलस्य भ्रमणमतिकृष्णकेशपाशसावर्ण्याऽभिलाषहेतुकमिति वदन् भ्रमराऽधिककार्ष्ण्यं केशपाशे बोधयन्नाह।

भवानि दिव्यानि तैः कल्पवृक्षसम्बन्धिभिः सुमैः पुष्पैराम्रे-डितं पुनः पुनः स्तुतं सहजं स्वाभाविकं सौरभ्यसुभगं सौग-न्ध्यमाहात्म्यं यस्य तं ते तव कचं परितः केशस्याऽभितः। अभितः परितः समयेत्यादिना द्वितीया । भृङ्गाणां भ्रमराणां निचयः समूहः भ्रमति भ्रमणं करोति, तत्तस्मात्तस्य त्वत्कचस्य सारूप्यं सादृश्यम् अभिलषन् इच्छन् सन् झङ्कृतिमिषात् झङ्का-रकापट्यात् स्तुवन् स्तुतिं कुर्वन् प्रादक्षिण्यस्य प्रदक्षिणाकर-णस्य क्रमं रीतिं कलयति करोति ध्रुवमिति असिद्धविषया फ-लोत्प्रेक्षा ऽलङ्कारः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ १६ ॥

प्रभोर्नाभीपद्मं भ्रमरततिरुत्सृज्य पतति
स्थिराऽऽमोदाऽऽलम्बे चिकुरनिकुरम्बे जननि ते ।
मनागब्धेः कन्ये मधुरिपुसमीपे परिचयो
न रोचेत प्रायो ननु मधुपवर्गस्य मनसे ॥ १७ ॥

प्रभोरिति। हे अब्धेः कन्ये, हे जननि ! इयं भ्रमराणां ततिः पङ्क्तिः प्रभोः श्रीहरेः नाभीपद्मं नाभीकमलम् उत्सृज्य त्यक्त्वा स्थिरं सततम् आमोदम् अत्यन्ताकर्षिगन्धम् आ-लम्बते आश्रयते तस्मिन्। कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवा-सनः। बकुले स्यात् परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथेति शब्दार्णवः।

---

१७ हे अब्धेः कन्ये ! भ्रमरसमूहो हरेर्नाभीकमलं विहाय स्थिर-सुगन्धाश्रये तव केशपाशे पततीति मधुपवर्गस्य (भृङ्गसङ्घस्य, म-द्यपसमूहस्य च) मनसे मधुरिपोः (हरेः, मधुद्वेषिणश्च) समीपे ईषदपि सम्बन्धः प्रायो न रोचेतेति समर्थयन् भगवन्नाभीपद्मादपि तव कुन्तलकलापे सौरभाऽऽधिक्यमित्याह ।

चिकुराणां केशानां निकुरम्बे समूहे पतति । कुत ? इति चेत् मधुपानां भ्रमराणां मद्यपानकर्तृणां च वर्गस्य सङ्घस्य मनसे मधुनो मद्यस्य मधुनामदैत्यस्य च रिपोः समीपे परिचयो वसतिर्न रोचेत ननु निश्चयेन । शिखरिणीवृत्तं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १७ ॥

क्षममिदं कलशोदधिकन्यके
तव कचस्थिरसौरभलोभतः ।
विकचसूनविशेषपरीमलं
जहदिह भ्रमति भ्रमरव्रजः ॥ १८ ॥

क्षममिति । हे कलशोदधिकन्यके ! भ्रमराणां भृङ्गाणां कामुकानां च व्रजः गणः । भ्रमरः कामुके भृङ्गे इति मेदिनी । तव कचानां स्थिरस्य सौरभस्य लोभतः विकचस्य प्रफुल्लस्य सूनस्य पुष्पस्य विशेषपरीमलं जहत् त्यजन्निह कचे भ्रमतीति क्षमम् । कुत ? इति चेत् स कचः मङ्गलः, सूनं तु विकचं कचरहितम् । अतः अमङ्गलं मुण्डितमिति यावत् । अत इति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । समालङ्कारः । अत्र "क्षममिदं तव साग-

---

१८ हे अमृतोदधिपुत्रि ! भ्रमरव्रजः (भृङ्गसङ्घः, कामुकसमूहश्च) कचसम्बन्धिनः स्थिरस्य सौगन्ध्यस्य लोभात् विकचानां (विकसितानां, विगतकचानां मुण्डितानां च) सूनानां (पुष्पाणां, सुतरां न्यूनानां च) विशेषं परिमलं जहदत्र भ्रमतीति योग्यमिति को वा रसिको मुण्डितकचां विहाय सकचायामङ्गनायां न रमेतेति तदौचित्यं सूचयन् विकसितपुष्पाऽपेक्षया केशपाशेऽधिकं सौरभमिति प्रतिपादयति ।

रकन्यके सुकचमालतिसौरभगौरवात् । विकचपाटलसूनपरीमलं जहदिह भ्रमति भ्रमरव्रजः” इति पाठे कल्पिते रमणीयताविशेषः सहृदयहृदयङ्गमः ॥ १८ ॥

निहितास्तव कुन्तलाऽन्धकारे
निबिडेमारजनिस्थिरप्रकर्षे ।
कलयन्ति नवस्रजो विचित्रं
कमले कामपि सौरभानुवृत्तिम् ॥ १९ ॥

निहिता इति । हे कमले ! तव अमाया रजन्यां रात्र्यां स्थिरः प्रकर्षो यस्य, मारस्य जनेरुत्पादनस्य स्थिरः प्रकर्षो यस्मादन्यत्र नास्ति तत्र । अनुत्तमवत्प्रयोगः । तस्मिन्निबिडे कुन्तलरूपाऽन्धकारे निहिता नवस्रजः सूरस्य सूर्यस्येमे सौरास्ते च ते भानवः किरणाश्च तेषां वृत्तिं वर्तनं, यद्वा सौरभायाः अनुवृत्तिं सौरभस्य सुगन्धस्य चाऽनुवृत्तिं कलयन्तीति प्रथमार्थे चित्रम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । श्लेषविरोधाभासविभावनाः॥१९॥

---

१९ हे कमले ! मारस्य कामस्य जनिरुत्पत्तिस्तया स्थिर उत्कर्षो यस्य तथाविधे तव केशरूपे ऽन्धकारे स्थापिता नवीना मालिकाअनिर्वचनीयां सौगन्ध्याऽनुवृत्तिं कुर्वन्तीति, अमारजनिरमावास्यारात्रिस्तत्र स्थिरोत्कर्षे (कुन्तलरूपे) अन्धकारे निहिता मालिकाः सूरस्य इमे सौरा ये भानवस्तेषु वृत्तिं वर्तनं कुर्वन्तीति अमावास्यारात्रिप्रकृष्टाऽन्धकारे निहितानां स्रजां सूर्यकिरणेषु स्थितिरनुपपत्ति वैचित्र्यप्रदर्शनपूर्वकम् अन्धकारसदृशकार्ष्ण्ये केशपाशे निहितानां स्रजां सौगन्ध्याऽनुवृत्तिरनिर्वचनीयेत्याह ।

कुन्तलो नियमितो ऽपि भवत्या
चञ्चलो भवति तामसरुच्या।
न्यक्करोति परिशोभितमालो-
त्कर्षमम्ब परिपुष्यति चैनम् ॥ २० ॥

कुन्तल इति। असौ कुन्तलः भवत्या नियमितो ऽपि तामसरुच्या नीलकान्त्या तमोगुणप्रीत्या च चञ्चलो भवति, यतः परितः शोभिनां तमालानां वृक्षाणाम् उत्कर्षं न्यक्करोति तिरस्करोति अथ च परितः शोभितानां मालानाम् उत्कर्षं परिपुष्यति पुष्टं करोति। अनवस्थितचित्तस्य युक्तमिदमिति भावः। स्वागतावृत्तम्। श्लेषविभावने काव्यालिङ्गं च ॥ २० ॥

अथ मातुर्भालं वर्णयति—

कञ्जाऽऽलये कमपि तावकफालभागं
सञ्जातशोभमलकाऽऽवलिमेलनेन।

---

२० हे अम्ब! कुन्तलो भवत्या बद्धो ऽपि तामसरुच्या (तमःसम्बन्धिन्या नीलकान्त्या, तमोगुणप्रीत्याच) चञ्चलो भवति, यतः परितः शोभिनां तमालवृक्षाणां वर्णोत्कर्षं निरस्करोति परिपुष्यति चेति तमालतिरस्करणपोषणयोः करणाच्चञ्चलत्वं तस्मिन् वर्णयन् परितः शोभितानां मालानां स्रजामुत्कर्षं पुष्यतीत्यर्थान्तरेण विरोधं परिहरन् तव संयतः केशपाशो निजकान्त्या नीलं तमालं तिरस्करोति स्रग्भिः शोभाऽतिशयं च पुष्णातीत्याह।

२१ एवं केशपाशमुपवर्ण्य साम्प्रतं हे कमलालये! अलकपङ्क्तिसम्बन्धेन समासादितशोभं ते ललाटभागं समुद्रादाविर्भावसमये

उत्प्रेक्षते भुवि न कस्तरुणेन्दुमब्धे-

स्त्थानकालभवशैवलभारयोगम् ॥ २१ ॥

कञ्जेति। हे कञ्जाऽऽलये! अलकावलेः केशपङ्क्तेर्मेलनेन सञ्जाता शोभा यस्य तं कमप्यनिर्वाच्यं तावकफालभागं त्वदीयभालस्थलम्। अब्धेः सकाशात् उत्थानकाले भव उत्पन्नः शैवलभारयोगो यस्मिन् तं तरुणेन्दुं भुवि कः पुमान्नोत्प्रेक्षते? वसन्ततिलकावृत्तम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ २१ ॥

अथ वदनं वर्णयति—

चिरं ते वक्त्रेण श्रितचिकुरवर्गेण कमले

तुलां चेदारोढुं तुहिनकिरणोऽयं स्पृहयते।

तदा गाढं सख्यं तिमिरनिकरैर्विन्दतु जवा-

दवाप्नोतु प्रावृड्जलमुगविनाभावमपि वा ॥ २२ ॥

चिरमिति। हे कमले! श्रितः चिकुरवर्गः केशसमूहो येन तेन ते तव वक्त्रेण मुखेन सह तुलां साम्यमारोढुं प्राप्तुम् अयं तुहिनकिरणश्चन्द्रः स्पृहयते वाञ्छति चेत् तदा तर्हि तिमिराणामन्धकाराणां निकरैः समूहैः सख्यं गाढं विन्दतु, अपि

सञ्जातशैवालजालसम्बन्धं तरुणमिन्दुं को वा नोत्प्रेक्षते? इति भाले चन्द्ररूपतामुत्प्रेक्षते।

२२ हे कमले! चिकुरकलापसङ्गतेन ते वदनेन यदि चन्द्रः साम्यमाप्तुमिच्छेत् तर्हि स्वभावविरुद्धां तमोमैत्रीं प्रावृषेण्यमेघनियतसाहचर्यमसम्भूतं वा शीघ्रमाप्नोत्विति वदन् अन्धकारसहितस्य प्रावृट्कालमेघसहचरितस्य वा चन्द्रस्य सचिकुरस्य त्वद्भालस्य साम्यलाभः स्यात्, तच्च सर्वथाऽसम्भवीति भालस्य निरुपमत्वं बोधयन्नाह।

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थे विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) १

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-वादरायण प्रणति वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी—मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैत—ब्रह्मनिरूपणा-परम्—श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १०

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

May. *1905.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 89.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया
बालबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।
काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां
साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणनिः-
श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATÂDHVÂRI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BÂLABODHINI, BY
Srinivâsa Pandit or Ravji Mahârâja,

EDITED WITH AVATARANIKAS BY
Râma Sâstri Tailanga,
PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS III.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.
AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDIT JYESHṬHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.
Printed by Hari Dâs Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS.
BENARES.

Price Rupee One..

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—८९

वा जवात् प्रावृट्कालीनेन जलमुचा मेघेनाऽविनाभावं सम्बन्धं तदधः स्थितिमिति यावत् । अवाप्नोतु प्राप्नोतु । शिखरिणी-वृत्तम् । सम्भावनालङ्कारः ॥ २२ ॥

पुरुषनयनयुग्मं पुष्पवन्ताऽऽत्मकं ते
सह निवसति हर्षात् सन्ततं वक्त्रबिम्बे ।
तदिह जलधिकन्ये तन्महादर्शलीलां
भजतइति कवीनां भारती सूनृतैव ॥ २३ ॥

पुरुषेति । हे जलधिकन्ये ! ते वक्त्रबिम्बे पुष्पवन्तौ चन्द्र-सूर्यावात्मानौ स्वरूपे यस्य तत् 'चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे' इति विराड्रूपे वर्णनात् आदिपुरुषस्य नयनयुग्मं सततं सह एककाले निवसतीति यद् यस्मात् तत्तस्मात्तद्वक्त्रं महादर्शस्याऽमायाः महत आदर्शस्य च लीलां भजते इति कवीनां भारती अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राऽर्कौ इति अमावास्येति व्युत्पत्त्या अथ च 'चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशती'ति बह्वृचब्राह्मणश्रुत्या सूनृता सत्यैव । पुष्पवच्छब्दो ऽदन्तोपि । वसन्ततिलकावृत्तम् । समालङ्कारः ॥ २३ ॥

२३ हे जलधिकन्ये ! सूर्यचन्द्रात्मकं हरिनयनद्वन्द्वं ते मुख-बिम्बे सर्वदा हर्षान्निवसतीति मुखं महादर्शलीलाम् (महतीं दर्पणशोभां, महतीं दर्शस्य सूर्यचन्द्रयोगस्य लीलाञ्च) भजतीति कविवाक् सत्यैवेति वदन् त्वन्मुखे सूर्यचन्द्रात्मकभगवन्नेत्रयोः सह वासात् सूर्यचन्द्रसङ्गमस्यैव दर्शपदार्थत्वेन कवयो मुखं महादर्शलीलां धारयतीति सत्यमेव वदन्तीति श्लेषेण त्वन्मुखे मुकुरसमा शोभा राजते इत्याह ।

आदर्शे प्रतिबिम्बमेव धृतवत्यारोप्य मुग्धा जना
मातस्त्वन्मुखकान्तिचौर्यमनघे मृद्नन्ति तं पाणिभिः ।
हा संक्रामति साधु तन्मलिनिमा हस्तेषु तेषां स्वयं
दध्यान्नूनमनंहसां हि कलुषं मिथ्याऽभिशंसन् जनः॥२४॥

आदर्शे इति । हे मातः ! मुग्धजना अनभिज्ञलोकाः प्रतिबिम्बमेव धृतवति आदर्शे दर्पणे त्वन्मुखसम्बन्धिन्याः कान्तेश्चौर्यं कृतमित्यारोप्य हे ऽनघे ! तमादर्शं पाणिभिर्हस्तैर्मृद्नन्ति संघर्षयन्ति । हा खेदे । तस्य दर्पणस्य मलिनिमा मालिन्यं तेषां हस्तेषु साधु युक्तं संक्रामति लगति । युक्तमिदं नूनं, नास्ति अंहः पापं येषां तेषां पुण्यवतां मिथ्याकलुषं वृथादोषम् अभिशंसन् कथयन् जनः हि निश्चयेन तत्कलुषं स्वयमेव दध्यात् आप्नुयात् ।

मिथ्याऽभिशंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ।
मिथ्याऽभिशस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । गूढोत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासालङ्कारौ ॥ २४ ॥

---

२४ हे मातः ! केवलं त्वन्मुखप्रतिबिम्बं धृतवति दर्पणे मूर्खा जनास्त्वद्वास्यकान्तिचौर्यं मिथ्यैवाऽऽरोप्य तं करैर्मर्दयन्ति, ततश्च तन्मर्दनप्रवृत्तानां तेषां हस्तेष्वेव प्रत्युत तन्मालिन्यमुपसंक्रामति, इति जनो निष्पापं मिथ्या ऽभिशंसन् स्वयं तत्पापमाप्नोतीति धर्मशास्त्रसिद्धमर्थमुपन्यस्य समर्थयन् दर्पणे नास्ति त्वन्मुखकान्तिलेशस्यापि संसर्ग इति मुखस्य लोकोत्तरं नैर्मल्यं प्रतिपादयति ।

विकचस्य कचोज्ज्वलेन पद्मे
विकलङ्केन कथं नु पङ्कभाजः।
सरसेन गतस्य नीरसत्त्वं
जलजातस्य भवेन्मुखेन सख्यम् ॥ २५ ॥

विकचस्येति। विकचस्य विकसितस्य कचरहितस्य च कचैः उज्ज्वलेन शोभमानेन सह, तथा पङ्कभाजः कर्दमभाजः कल्मषभाजश्च, पङ्को ऽस्त्री कर्दमे पाप इति मेदिनी। विकलङ्केन अङ्काऽपवादाभ्यां रहितेन नीरसत्त्वम् उदकस्थितिं रसाऽभावं च गतस्य प्राप्तस्य रसेन सौन्दर्येण शृङ्गारादिना च सहितेन जलजातस्य उदकोत्पन्नस्य मूर्खसमूहस्य च मुखेनाऽऽननेन श्रेष्ठेन च सख्यं सौहृदम्। अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः। कथं नु भवेद्दपि तु न भवेदिति द्वितीयार्थेन सख्याऽभावो ज्ञेयः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। समालङ्कारः ॥ २५ ॥

विजिते सति ते मुखेन राज-
न्यपि दुर्गेश्वरमौलिपूज्यपादे।

---

२५ हे पद्मे ! विकचस्य, (विकासितस्य, कचरहितस्य च) पङ्कभाजः, (कर्दमभाजः, पापभाजश्च) नीरसत्त्वं (नीरे जले सत्त्वं सत्तां गतस्य, शृङ्गारादिरसशून्यस्य च) जलजातस्य (कमलस्य, जडसङ्घस्य च लडयोरैक्यात) कचोज्ज्वलेन, कलङ्करहितेन, शृङ्गारादिरससहितेन सर्वथा तद्विपरीतगुणेन त्वन्मुखेन मैत्री कथं स्यादिति कमले मुखोपमित्यसामञ्जस्यं प्रदर्शयति।

२६ तव मुखेन दुर्गेश्वरमौलिपूज्यपादे (दुर्गायाः पार्वत्या ईश्वरस्य शिवस्य मौलिना पूज्याः पादाः किरणाः यस्य तादृशे चन्द्रे,

वनवासितयातपस्पृहाणां
विजये को विषयः कुशेशयानाम् ॥ २६ ॥

विजिते इति । ते मुखेन दुर्गायाः ईश्वरस्य सदाशिवस्य पक्षे दुर्गस्य 'किल्ले'ति लोके ख्यातस्य ईश्वरस्य राज्ञः मौलिना मूर्ध्ना पूज्याः पादाः किरणाः पादौ चरणौ च यस्य । यद्वोभयत्रापि पूज्यपादः श्रेष्ठस्तस्मिन् राजनि चन्द्रे भूभृति च । राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे इत्यमरः । विजिते सति वने उदके ऽरण्ये च । वने सलिलकानने इत्यमरः । वासितया स्थित्या आतपे उष्णे तपसि च स्पृहा येषां तेषां कुशेशयानां कमलानां मुनीनां च । कुशो दर्भः कुशं जलमित्यनेकार्थमञ्जरी । विजये को विषयः ? अपि तु नास्तीति कैमुत्येनाऽर्थसिद्धेः काव्याऽर्थापत्तिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

नदवनजमहो महातपश्री-
कृतरुचि ते मुखजन्म लिप्समानम् ।

दुर्गेश्वरस्य सुदृढदुर्गाऽधिपस्य बलीयसो राज्ञो मौलिना पूज्यौ चरणौ यस्य तादृशे राजमानिने च) राजनि (चन्द्रे, महाराजे च) विजिते सति वनवासितया (जलवासितया, अरण्यवासितया च) आतपस्पृहाणां तपःस्पृहाणां च कुशेशयानां (शतपत्राणां कमलविशेषाणां, दर्भशायिनां व्रतिनां च) विजये को विषयः का कथेति श्लेषण त्वन्मुखं चन्द्रकमलाऽधिकसुन्दरमिति प्रतिपादयति ।

२७ हे कमले ! नदस्य वने जले जातं कमलं ते मुखजन्म लब्धुं वाञ्छत् महातपश्रीकृतरुचि (महत आतपस्य कान्त्या कृतशोभं, महत्या तपोलक्ष्म्या कृततेजश्च) अधःशिरः (अधोमुखं) सत् तपः कुर्याद्यपि

अपि यदि तदधःशिरस्तपस्ये-
जनवदनं कमले भवेत्तथापि ॥ २७ ॥

नदेति । अहो कमले ! नदवने नदोदके जातं कमलमित्यर्थः । यद्यपि त्वन्मुखस्य जन्म लिप्समानं सद् महत आतपस्य तपसश्च श्रियि कृता रुचिर्येन तद् अधःशिरः अधोमुखं यदि तपस्येत् तथापि अधःशिरः विपरीतवर्णं जनवदनं भवेत् । यथा— अत्रेष्टाऽनवाप्तिरूपविषमालङ्कारः । पुष्पिताग्रा ॥ २७ ॥ न द व न ज

तदब्जमब्जश्च तवाऽऽननद्विषौ
मुरारिपत्नि व्रजतः पराभवम् ।
द्विषा सहैकेन मिथो विरोधिनो-
र्न योद्धुमस्ति प्रभुता द्वयोरपि ॥ २८ ॥

तदिति । हे मुरारिपत्नि ! तवाऽऽननद्विषौ मुखस्पर्धिनौ तदब्जं कमलं सो ऽब्जश्चन्द्रश्चेत्युभौ पराजयमेव व्रजतः प्राप्नु-

---

तथापि जनवदनं भवेन्न तु त्वन्मुखमिति नदवनजस्य अधोमुखीभूय दुष्करे तपश्चरणे कृते ऽपि लोकमुखात्मना जन्म स्यान्न तु त्वन्मुखात्मनेति "नदवनज" शब्दस्य अधोभागाद् वैपरीत्येनोच्चारणे "जनवदन" मित्येव निष्पद्यते इति श्लेषवैचित्र्येण वर्णयन् कमलस्य साधारणजनवदनसादृश्यलाभे ऽपि न त्वन्मुखकान्तिलाभ इत्याह ।

२८ हे मुरारिपत्नि ! प्रसिद्धं कमलं चन्द्रश्च त्वन्मुखद्वेषिणौ पराजयं प्राप्नुत इति एकेन शत्रुणा सह परस्परवैरिणोरुभयोर्योद्धुं सामर्थ्यं न भवतीति अन्योन्यवैरिणोश्चन्द्रकमलयोर्बलीयसा ते मुखेन युद्धे नास्ति सामर्थ्यमिति तयोः पराभवो योग्य एवेति समर्थयन् त्वन्मुखं चन्द्रकमलोभयाऽधिकशोभमिति ब्रूते ।

तः । तथा हि–मिथोविरोधिनोः परस्परद्विषोर्द्वयोर्द्विषतोरपि ए-केन द्विषा सह योद्धुं प्रभुता नास्तीति । वंशस्थं वृत्तम् । अर्था-न्तरन्यासालङ्कारः ॥ २८ ॥

त्वदास्यवसुतस्करं ध्रुवमवैमि जैवातृकं
पयोजनिलये यतः पिहितमन्दिरायां त्वयि ।
असौ निशि विजृम्भते पुनरपावृते धाम्नि ते
पराऽचलवने रवेर्घृणिषु वा दिवा लीयते ॥ २९ ॥

त्वदिति । हे पयोजनिलये ! यतः पिहितम् आच्छादितं मन्दिरं कमलगृहं यया तादृश्यां त्वयि सत्याम् असौ चन्द्रः निशि रात्रौ विजृम्भते उल्लसति, पुनस्ते धाम्नि कमलरूपे ऽपावृते उद्घाटिते सति पराऽचलस्याऽस्ताचलस्य वने ऽरण्ये वा रवेर्घृणिषु प्रकाशमानकिरणेषु लीयते, ततः जैवातृकं चन्द्रं त्वदास्यवसुनः त्वन्मुखकान्तिद्रव्यस्य तस्करं चौरं, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति निपातनात्साधुः । ध्रुवं निश्चयेनाऽवैमि । जैवातृकत्वान्न निहन्यते इति च(?)। पृथ्वी वृत्तम् । उत्प्रेक्षापरिकराङ्कुरौ ॥ २९ ॥

---

२९ हे कमलानिलये ! चन्द्रं त्वन्मुखस्य वसूनां (किरणानां, धनानां च) चौरं जानामि, यतस्त्वयि रात्रौ पिहितगृहायां (कमलसङ्कोचे) सत्यां विजृम्भते, पुनश्च त्वदीये गृहे (कमले) उद्घाटिते सति दिवा पश्चिमाऽचलारण्ये सूर्यकिरणेषु वा लीयते इति कस्य चिद्धनचौरस्य स्वामिनो गृहे पिहिते निर्भयं बहिः सञ्चारस्तस्मिंश्चाऽपावृते निलयनं प्रसिद्धमतश्चन्द्रस्य तथा करणात् त्वन्मुखवसुतस्करो ऽयमिति तर्क्यते इति वदन् चन्द्राऽधिककान्तिमत्त्वं मुखे आह ।

जन्ममन्दिरमशोकसम्पदः
सालकालिं नवकान्तिकन्दलम् ।
आननं मदनकेलिकाननं
मन्यते जननि माधवस्तव ॥ ३० ॥

जन्मेति । हे जननि ! अशोकसंपदः अशोकश्रियः पक्षे अशोकवृक्षसमुदायस्य जन्ममन्दिरम् उद्भवगृहं, तथा अलकपङ्क्तिसहितं पक्षे सालान् सर्जवृक्षान् कलयति एवंशीलं सालकालि पुनर्नवकान्तीनां कन्दलं नवाऽङ्कुररूपं पक्षे नवकान्तीन् कन्दान् सूरणादीन् लाति तव च तवाऽऽननं माधवः श्रीहरिर्वसन्तश्च मदनकेलिकाननम् अनङ्गक्रीडावनं यद्वा मदनस्य केलेरेव केलेर्वा कस्य सुखस्य अननं प्राणनं मन्यते । रथोद्धता वृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षालङ्कारौ । अत्र सालकान्तमिति पाठो ऽलकनांशसहितमिति विरुद्धार्थान्तरसम्भवाद्धेयः ॥ ३० ॥

३० हे जननि ! माधवः (हरिः, वसन्तश्च) अशोकसंपदः (सुखसंपदः, अशोकवृक्षषण्डस्य च) जन्मस्थानं, सालकालि (अलकपङ्क्तिसहितं, सालकानां वृक्षाणामालिर्यस्मिन् तथाविधश्च) नवकान्तिकन्दलं (नवीनां कान्तिं कन्दलयत्यङ्कुरयतीति तथाविधं, रलयोरैक्यान्नवीनकान्तिकन्दरस्वरूपं वा, प्रत्यग्रकान्तिविशिष्टान् कन्दान् लाति आदत्ते तादृशश्च) ते मुखं कामक्रीडावनं मन्यते इति वदन् वदनस्य माधवीयक्रीडाकाननरूपत्वं बोधयन् शृङ्गारभङ्गिपूर्णत्वं वर्णयति ।

१ सालकान्तमिति पाठान्तरम् ।

स्वरूपतस्त्वद्वदनात्मना तथा
द्विधा सुधांशुर्जलधावजायत ।
तदेष राजा द्विजराज इत्यदः
पदं दधात्यर्थवदच्युतप्रिये ॥ ३१ ॥

स्वरूपेति । अच्युतप्रिये ! एष राजा चन्द्रः स्वरूपतः स्वाऽऽकारेण त्वन्मुखात्मना चेति द्विधा द्विप्रकारेण सुधांशुः अब्जः जलधौ समुद्रे अजायत जातः । द्वाभ्यां स्वरूपवदनात्मभ्यां जातः राजा द्विजराजः इति पदं नाम अर्थवदन्वर्थं दधाति धत्ते इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

अथ तिलकं प्रस्तौति—

मातः सरोजसदने वदने त्वदीये
संफुल्लमुत्पलमिवाऽच्छसरोविशेषे ।
चन्द्रे कलङ्क इव भृङ्ग इवाऽरविन्दे
मन्देतरद्युतिरसौ तिलकः समिन्धे ॥ ३२ ॥

मातरिति ! हे सरोजसदने, हे मातः ! चन्द्रे कलङ्क इव,

---

३१ हे अच्युतप्रिये ! सुधांशुः स्वरूपेण त्वद्वदनरूपेण चेति द्विधा समुद्रादजायत, तत्र एवाऽयमात्मनि द्विधा जातत्वाद् द्विजराज इति अन्वर्थं शब्दं वहतीति मुखे चन्द्ररूपत्वं प्रतिपादयति ।

३२ हे कमलगृहे, मातः ! त्वदीये मुखे विरचितोऽधिककान्तिरसौ मृगमदतिलकः स्वच्छे सरसि विकसितं नीलोत्पलमिव, चन्द्रमसि लाञ्छनमिव, कमले भ्रमर इव च दीप्यते इत्याह ।

अच्छे स्वच्छे सरोवरविशेषे संफुल्लं विकसितम् उत्पलं नील-कमलमिव, त्वदीये वदने मन्देतरा शोभना द्युतिः कान्तिर्यस्य सो ऽसौ कस्तूरीतिलकः समिन्धे प्रकाशते । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ ३२ ॥

उपाश्रितानवयवमुद्गताश्रियं
प्रियङ्गुणाधिकमणुमध्यमाशुभम् ।
त्वमेयुषी वरतिलकानना रमे
सुधान्यभूरुचिरसुधाधराप्यसि ॥ ३३ ॥

उपाश्रितेति । हे रमे ! अणुमध्यमा तनुमध्या, उपाश्रितः अनवयवः अवयवाऽभावो येन तम् । 'अपाणिपादो जवनो गृहीते'ति श्रुतेः । उद्गता प्रसृत्वरी श्रीः कान्तिर्यस्य तं गुणाऽधि-

---

३३ हे रमे ! अणुमध्यमा सूक्ष्माऽवलग्ना, उपाश्रितः अनवयवो ऽनङ्गः कामो येन तम्, उद्गता श्रीर्यस्य समुत्तमशोभं, गुणैर्दयादाक्षिण्यसौन्दर्यादिभिरधिकं, शुभं प्रियं हरिमुपेयुषी, वरं तिलकं यस्मिंस्तथाभूतमाननं मुखं यस्याः सा, असुधा असून् जनप्राणान् दधाति पोषयति सा, त्वं शोभनेभ्यो धान्येभ्यः भूरुत्पन्ना रुचिः शोभा यस्यास्तथाविधा नानाशोभनधान्यैः शोभमाना धरा पृथ्वी असि । धान्यपूर्णा धरा च तत्रेभ्यो यवेभ्यो मुद्गेभ्यश्च प्रियङ्गुणा धान्यविशेषेणच श्रियमुपाश्रिता, आशूनां व्रीहीणां भा शोभा यस्मिन्नेवंविध,मथ वा व्रीहिविशेषा मध्ये मध्यभागे यस्य तथाविधम् अधिकं जलमेयुषी, वरं श्रेष्ठं तिलानां काननं वनं यस्याम् एवंभूता असुधा धान्यद्वारेण जनप्राणपोषिका भवसीति भगवत्या धान्यपूर्णधराऽरूपत्वं श्लेषेण वर्णयन् सुधाऽन्यभूरपि सुधाधरा ऽसीति विरोधमाभासयन् प्रासङ्गिकें भगवतीमुखे तिलकशोभां प्रतिपादयन्नाह ।

कमनन्तगुणं शुभं कल्याणकरं 'मङ्गलानां च मङ्गल'मिति स्मृतेः। भियं श्रीहरिम् एयुषी भासवती, वरः तिलकः आनने भाले यस्याः सा । अत्राऽऽननशब्देन तदेकदेशो भालं ग्राह्यं, प्रकरणवशात् । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । त्वं रुचिरा सुधा ऽधरे यस्याः सा तादृश्यपि सुधा अमृतम् अन्यम् अनेभ्यः प्राणेभ्यः हितम् अन्यं जलं यस्य स सुधोदः तस्माद्भवतीति तथोक्ता सुधोदधिकन्या ऽसि । प्राणानामम्मयत्वं श्रुतिसिद्धम् । अत्र या सुधाधरा सुधाभूमिः सा सुधाऽन्यस्य सुधेतरपदार्थस्य भूमिरिति विरोधे उक्तार्थेन परिहारः । अन्यच्च या सुधाधरा चूर्णखटकभूमिरपि सुष्ठुधान्यस्य भूरिति चित्रे पूर्वोक्त एव परिहारः। अथ धान्यभूपक्षे ऽर्थः—नवा ये यवा मुद्गाश्च तैरिति ततः। प्रियङ्गुणा च श्रियम् उपाश्रिता, अणुर्व्रीहिविशेषः मध्ये यस्य तत् आशुभिः व्रीहिविशेषैः भा शोभा यस्य तत् अधिकमधिकजलम् एयुषी, वरं तिलानां काननं वनं यस्यां सा । अनिरुचिरावृत्तम्। श्लेषविरोधाऽऽभासौ ॥ ३३ ॥

अथ भ्रुवं वर्णयति—

नलिनशशिनौ सिन्धोः कन्ये सरोगनभोगता-
त्यजनकुतुकादेतौ जातौ त्वदक्षिमुखात्मना ।

---

३४ हे सिन्धुकन्ये ! कमलचन्द्रौ सरोगनभोगतयोः (सरोगता सरोवरगामिता, रोगसाहित्यं च, नभोगता ऽऽकाशगामिता, नास्ति भोगो यस्य स नभोगस्तस्य भावस्तत्ता, भोगाऽभाववत्ता च तयोः) त्यागकौतूहलाद्यथायथं त्वन्नेत्रात्मना मुखात्मना च जातौ सन्तौ अन्तरे मध्ये भ्रुवोर्द्वैयं सेतूकृत्य सह वसतः, यतः स्वभाव-

सह निवसतः सेतूकृत्य भ्रुवोर्युगमन्तरे
सहजरिपुताभाजोर्जन्मान्तरेऽपि न सङ्गतिः ॥ ३४ ॥

नलिनेति। हे सिन्धोः कन्ये! सरः कासारं गच्छति तत्सरोगं, पक्षे रोगेणाऽऽमयेन सहितं, नभसि गच्छतीति नभोगः, पक्षे नास्ति भोगः सुखं यस्य सः, तयोर्भावस्तत्ता तया हेतुना यद् त्यजनकुतुकं प्रयागे शरीरत्यागकौतुकं(?) तस्माद् तव अक्ष्णोर्मुखस्य चाऽऽत्मना स्वरूपेण नलिनं शशी च यथाक्रमं जातौ सन्तौ अन्तरे मध्ये यतः भ्रुवोर्युगं, सेतुं कृत्वा इति सेतूकृत्य। अभूततद्भावे च्विः। निवसतः ततः सहजां स्वतः सिद्धां रिपुतां भाजोः पुंसोः, अन्यज्जन्म जन्मान्तरं, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तस्मिन्नपि सङ्गतिर्नेति युक्तम्। अत्राऽक्ष्णोः भालस्य चात्मना नलिनशशिनौ जाताविति यथासंख्यलापनेन स एवालङ्कारः। स चाऽर्थान्तरन्यासश्लेषोत्प्रेक्षासङ्कीर्णः। हरिणीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

नयनयुगलाऽऽक्रान्तं कर्णान्तमुग्मसधोक्षज-
प्रणयिनि तव स्रष्टा सृष्ट्वा भयाऽऽकुलमानसः।

वैरिणोर्जन्मान्तरेपि मैत्री न भवतीति वदन् भगवतीनेत्रस्य कमलतुल्यत्वं मुखस्य च चन्द्रतुल्यत्वं भ्रुवोश्च सेतुसाम्यं प्रतिपादयति।

३५ हे अधोक्षजप्रिये! स्रष्टा नेत्रद्वयेनाऽऽक्रान्तं तव कर्णान्तं सृष्ट्वा आभ्यां नेत्राभ्यां कर्णान्तवन्निखिलं मुखमपि मा क्रामि आक्रान्तं मा भूदिति भयाऽऽकुलमनाः सन् तयोरुपरि भ्रुवौ सीमाविभाजकचिह्

अहह मुखमप्याभ्यां मा क्रम्यशेषमिति न्यधात्
किमुपरि तयोर्धीमान् सीमाविभागशिले भ्रुवौ ॥३५॥

नयनेति। हे अधोक्षजप्रणयिनि ! हरिप्रिये ! नयनयुगलं नेत्रद्वयं तदाक्रान्तं व्याप्तं तादृशं ते कर्णान्तयोर्द्वयं दृष्ट्वा(?) भयेनाऽऽकुलं विह्वलं मानसं यस्य सः स्रष्टा ब्रह्मा। अहहेत्यद्भुते खेदे च। आभ्यां नयनाभ्याम् अशेषं भाल(?)मपि आक्रम्य आक्रान्तप्रायमेव(?) इति भिया धीमान्बुद्धिमान्सः तयोरुपर्यूर्ध्वं सीमाया मर्यादाया विभागशिलाभूते भ्रुवौ न्यधात्कृतवान् कि?मित्युत्प्रेक्षालङ्कारः। हरिणीवृत्तम् ॥ ३५ ॥

यत्किङ्कराः सरसिजाऽऽसनशङ्कराद्या
देवाः स एष दनुजाऽरिरपि भ्रुवोस्ते।
जागर्ति किङ्करतया जगदम्ब नित्यं
छन्दाऽनुवर्तनकृतः कुटिलस्य सर्वे ॥ ३६ ॥

यत्किङ्करा इति। हे जगदम्ब ! सरसिजं कमलम् आसनं विष्टरं यस्य स ब्रह्मा शङ्करः शिवश्च तावाद्यौ मुख्यौ येषां ते देवाः

लारूपेण स्थापयामास कि?मित्युत्प्रेक्षमाणो नयनयोरतिविशालत्वं बोधयन्नाह।

३६ हे जगदम्ब ! ब्रह्मशिवाद्या देवा यस्य किङ्कराः स दैत्यारिरपि ते भ्रुवोः किङ्करतया (आज्ञाप्रतीक्षकतया) जागर्तीति कुटिलस्य सर्वे एव जना अभिप्रायमनुसरन्तीत्यनेन समर्थयन् भ्रुवोः कौटिल्यं हरिवशीकरणञ्च बोधयन्नाह।

१ आभ्यामाक्रम्य शेषमिति असंबद्धं पाठमाश्रित्य कथं चिदेवं व्याख्यातम्(?)

थस्य हरेर्दासाः । भृत्ये दासेरदासेयदासेत्यमरः । स एष दनुजानां दैत्यानामरिः श्रीकृष्णोपि ते भ्रुवोः किङ्करतया दासत्वेन जागर्ति । तथा हि—कुटिलस्य क्रूरस्य वक्रस्य च सर्वे जना नित्यं प्रतिदिनं छन्दस्य तदभिप्रायस्याऽनुवर्तनं कुर्वन्ति ते । अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः । भवन्तीति शेषः । उदात्ताऽर्थान्तरन्यासावलङ्कारौ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३६ ॥

अथ नयनस्तुतिं करोति—

श्रुत्यन्तजुष्टममलोत्तमकान्तियोगा-
दत्यन्तसुन्दरमनङ्गजनेर्निदानम् ।
उद्भासितामरसभामहितं मदम्ब
को न स्तुवीत नयनं तव कृष्णरूपम् ॥ ३७ ॥

श्रुतीति । हे जगदम्ब ! श्रुतेः कर्णस्याऽन्तः प्रान्तो जुष्टः सेवितो येन, अन्यत्र श्रुतेर्वेदस्याऽन्तेन शिरोभागवेदान्तेन च जुष्टं स्तुतं, जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मान्निष्ठा । एवममलायाः स्वच्छाया मलरहितायाश्चोत्तमाया उत्कृष्टायास्तमोगुणरहि-

---

३७ हे मदम्ब ! श्रुत्यन्तजुष्टं (श्रवणान्तव्याप्तं, वेदान्तप्रतिपाद्यं च) अमलोत्तमकान्तियोगात् (निर्मलश्रेष्ठकान्तिसम्बन्धात्, सुरवररुचिसम्बन्धाद्दिव्यकान्तिसंबन्धाच्च वा)अतिरमणीयम्, अनङ्गजनेः (कामोत्पत्तेः, अनिरुद्धपितृत्वेन तदुत्पत्तेश्च) आदिकारणं, उद्भासितामरसभामहितम् (विकसितकमलकान्तिमहितम्, उद्भासितायाममराणां देवानां सभायां च पूजितं) कृष्णरूपं (कृष्णवर्णं, हरिस्वरूपं च) ते नयनं को वा न स्तुवीतेति नेत्रयोः कर्णान्ताऽऽयतत्वं, निर्मलकान्तिमत्त्वं, कामोद्दीपकत्वं कमलकान्तिमत्त्वं कृष्णवर्णत्वं च वर्णयति ।

ताथाश्चेत्यस्मिन् पक्षे 'ये सान्तास्ते अदन्ता' इत्यदन्तत्वं ज्ञातव्यम् । कान्तेश्छवेर्योगादत्यन्तसुन्दरं, तथा ऽनङ्गस्य मारस्य जनेरुत्पत्तेर्निदानमादिकारणं मदनस्योद्दीपकं जनकं चेत्यर्थः । किं चोल्लासिनस्तामरसस्य कमलस्य भाभिर्महितं पक्षे ऽमरसभार्यां महितं कृष्णरूपं नीलस्वरूपं श्रीकृष्णरूपं च (तव नयनं) कः पुरुषः न स्तुवीत ? अपि तु स्तुवीत सर्वो ऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ३७ ॥

दुग्धाऽम्भोधिसुते त्वदक्षिविजितो राजानमेणो गत-
स्त्यक्त्वा ऽसावपि मण्डलं मुखजितो दुर्गेशमेणाऽन्वितः ।
स त्वेकं करतः परं च शिरसा धृत्वा दृगास्यद्विषो-
र्दुर्गेशः स्वयमीश्वरो ऽप्ययमटत्यद्यापि भिक्षामहो ॥३८॥

दुग्धेति । हे दुग्धाऽम्भोधेः सुते ! तवाऽक्ष्णा नेत्रेण विजितो ऽयमेणो हरिणः राजानं चन्द्रं नृपं च गतः । असौ राजापि तव मुखेन जितः सन्मण्डलं त्यक्त्वा एणेनाऽन्वितो युक्तः सन् दुर्गस्य 'किल्ला' इति ख्यातस्य पक्षे दुर्गाया भवान्या ईशं स्वामिनं शिवं प्रति च गतः । स तु शिवो ऽपि दृशः आस्यस्य

---

३८ हे दुग्धाऽब्धिसुते ! एणो हरिणस्त्वन्नेत्रविजितो राजानं (चन्द्रं नृपं च) शरणं गतः, असौ तदाश्रितो राजा त्वन्मुखेन जितः सन् हरिणेन सार्कं दुर्गेशं (दुर्गाया ईशं शिवं, दृढदुर्गाधिपं महाराजं च) स्वीयं मण्डलं (बिम्बं, राष्ट्रं च) त्यक्त्वा गतः । स च दुर्गेशस्त्वन्नेत्रमुखवैरिणोश्चन्द्रहरिणयोर्मध्ये हरिणं करेण चन्द्रं च शिरसा धृत्वा स्वयमीश्वरो ऽपि सन् अद्यापि भिक्षामटतीति त्वदङ्गवैरिणोराश्रयदातुर्महेश्वरस्यापि भिक्षाटनवृत्तिः समपद्यतेति वदन् नेत्रे हरिणाऽधिकं सौन्दर्यं मुखे च चन्द्राऽधिकं तदिति प्रतिपादयति ।

च द्विषोर्मृगचन्द्रयोर्मध्ये एकं मृगं करतः परं चन्द्रं शिरसा धृत्वा महदपराधकर्तृपक्षपातदोषात् स्वयं दुर्गेश ईश्वरो ऽपि सन् अद्याऽपि भिक्षाम् अटति खलु नियतम् । अहो आश्चर्यम् । उत्प्रेक्षाश्लेषालङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

नयनं तव देवि वर्णरीते-
र्विपरीते ऽपि विपर्ययं न याति ।
कमलं तु समेति कञ्जगेहे
कथमाहुः समतां तयोः कवीन्द्राः ॥ ३९ ॥

नयनमिति । हे कञ्जगेहे ! हे देवि ! तव नयनं वर्णानां ब्राह्मणादीनां रीतेर्विहितमर्यादां मुक्त्वेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विपरीते ऽपि वैपरीत्ये सत्यपि विपर्ययं स्वरूपान्तरं न याति, परमकारुणिकत्वेन जीवानां विध्यपराधमगणयित्वैव हितमाचरतीति भावः । शब्दतो ऽपीदं वर्णानां नकारयकारनकाराक्षराणां वैपरीत्ये ऽपि स्वरूपं न मुञ्चति अनर्थकृन्न भवतीति यावत् । कमलं तु वर्णरीतेः रक्तश्वेतनीलादेर्वैपरीत्ये म्लान्यादौ

---

३९ हे देवि ! कमलगृहे ! तव नयनं वर्णरीतेः (अक्षरक्रमस्य, ब्राह्मणादिवर्णपद्धतेश्च) विपरीते ऽपि वैपरीत्ये ऽपि विपर्ययं (प्रातिलोम्यं, प्रातिकूल्यंच) न याति, कमलं तु तद् याति, एवं स्थिते नयनकमलयोः साम्यं जनाः कथं वदन्तीति वदन् ब्राह्मणादिषु वर्णेषु स्वरीतिमुत्सृजत्सु सापराधेष्वपि दयार्द्रा ते दृष्टिः प्रातिकूल्यमगत्वा करुणामेव करोति, एवं "नयन" शब्दस्य प्रातिलोम्येनोच्चारणेऽपि "नयन" मित्येव निष्पद्यते, "कमल" शब्दस्य च वैपरीत्येन पाठे "लमक" मिति निरर्थकः शब्दः सिध्यतीति कमलापेक्षया नयनस्य व्यतिरेकं शब्दवैचित्र्येण बोधयन्नाह ।

विपर्ययं स्वरूपाऽभावं प्रयोजनाऽभावं वा याति गच्छति । श-ब्दतोपि वर्णानां ककारमकारलकाराणां वैपरीत्ये लमक इति निष्पद्यते तच्चाऽनर्थकमेव । क्वापि लमकशब्दस्य रूढ्यदर्शनात् । एवमुपमाविधावपेक्षितस्योभयोः साधारणधर्मस्याऽभावे ऽपि कवीन्द्राः कथमौपम्यं वर्णयन्ति स्मेति न जानीमः । औपच्छ-न्दसिकं वृत्तम् । श्लेषकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ ॥ ३९ ॥

निशायामम्ब त्वन्नयनसुषमामोषकमिति
क्रुधा राज्ञा नूनं कुवलयमिहाऽकारि विकचम् ।
चकोरास्तच्चोराश्चकितमनसः प्रेक्ष्य तदिदं
सुतप्तास्तत्पादग्रहणमभितन्वन्त्यशरणाः ॥ ४० ॥

निशायामिति । हे अम्ब ! निशायां रात्रौ त्वन्नयनस्य सुषमायाः परमशोभायाः मोषकं हारकमिति हेतोः क्रुधा कोपेन राज्ञा नृपेण चन्द्रेण इहाऽस्मिन् लोके कुवलयमुत्पलं विकचं कचशून्यं मुण्डितमिति यावत् । विकसितं च । व्याकोचविक-चस्फुटा इत्यमरः । अकारि कृतम् । तदानीं तस्या नयनसुष-मायाश्चोराश्चकोरा अपि चकितं भीतं मनो येषां ते तादृशाः

---

४० हे अम्ब ! कुवलयं निशायां त्वन्नयनकान्तिस्तेनमिति क्रुधा राज्ञा (चन्द्रेण, नृपेण च) तत् विकचं (विकसितं, विकेशं मुण्डितं चाऽकारि । ततश्च नयनकान्तिचौरास्तत्समानशीलाश्चको-राश्च कुवलयस्येमां दशामवेक्ष्य आत्मनो ऽपि तां सम्भाव्य च-किताः सन्तो राज्ञः (चन्द्रस्य, नृपस्य च) पादग्रहणं (किरणपानं, चरणप्रणामं च) अशरणाः सन्तस्तन्वन्तीति उत्प्रेक्षमाणः नेत्रस्य कुवलयचकोराऽधिककान्तिमत्वं दर्शयन्नाह ।

सन्तः तादिदं कुवलयविकचीकरणं प्रेक्ष्य अशरणा निराश्रया निरालयाश्चाऽत एव सुष्ठु तप्तास्त्रस्तास्ते तस्य नृपस्य चन्द्रस्य च पादग्रहणं चरणग्रहणं किरणग्रहणं चाऽभितन्वन्ति कुर्वन्ति । चोरा नमस्क्रियां चकोराश्चन्द्रकरभक्षणं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् । शिखरिणीवृत्तम् । गूढोत्प्रेक्षाश्लेषालङ्कारौ ॥ ४० ॥

अमर्षाल्लोकाम्ब स्ववसुहरनीलोत्पलभृतो-
रपि श्रुत्योः सीमां कबलयति ते नेत्रयुगलम् ।
कृतः कल्पेष्वार्तैरपरमपराधः फलति त-
द्विपक्षाणां पक्षीकृतिरपि विषादाय भवति ॥ ४१ ॥

अमर्षादिति । हे लोकाम्ब ! स्वस्य वसुनो द्रव्यस्य तेजसश्च हारके नीलोत्पले बिभ्रतस्तादृश्योः श्रुत्योरपि सीमां नेत्रयुगलम् अमर्षाद्रोषात्कबलयति ग्रसते । तथा हि । कल्पेषु समर्थेषु कृतः साक्षाद्रचित आर्तैर्दीनैः अपराधः अमरं संहारम्(?) अमरस्त्रिदशेष्वस्त्री संहारे इति मेदिनी । फलति । अपि पुनः तेषां समर्थानां शत्रूणां पक्षीकृतिः पक्षपातकरणं विषादाय खेदाय भवति कल्पते । शिखरिणीवृत्तम् । श्लेषविभावनोत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गालङ्काराः ॥ ४१ ॥

---

४१ हे अम्ब ! तव नेत्रद्वन्द्वं स्वस्य वसुहरे (कान्तिहरे, द्रव्यहरे च) नीलोत्पले बिभ्रतोः श्रुत्योरपि सीमां रोषात् कबलयति ग्रसते आक्रामति, इति कल्पेषु बलीयस्सु दीनैः कृतो ऽपराधो ऽपरमपराधं फलतीति शत्रूणां पक्षपातो ऽपि दुःखाय कल्पते इत्युक्त्या समर्थयन् बलीयसो नेत्रद्वन्द्वस्य शोभाऽपहारिकुवलयाऽऽश्रयदानेन श्रोत्रयोः स्वसीमाऽऽक्रान्तिर्जातेति वदन् नेत्रद्वन्द्वे ऽतिविशालतां ब्रूते ।

चक्षुष्प्रमाणेन समुद्रकन्ये
सीमा श्रुतेः संकुचिता तवाऽभूत् ।
न तत्र कैमुत्यनयात् कथं चि-
दुन्मेषमृच्छत्युपमानवार्ता ॥ ४२ ॥

चक्षुरिति । हे समुद्रकन्यके ! ते चक्षुःप्रमाणेन नेत्रमर्यादया ऽन्यत्र चक्षूरूपप्रमाणेन श्रुतेः सीमा नेत्रमर्यादा ऽन्यत्राऽऽगमप्रमाणता संकुचिता ऽभूत् । तत्र कैमुत्यन्यायात् कथं चिदप्युपमानस्य दृष्टान्तस्याऽन्यत्रोपमितेश्च वार्ता प्रवृत्तिः कथं चिदप्युन्मेषमुदयं न गच्छति न प्राप्नोति । उपमितिर्नाम केन चिदारण्यकेन गोसदृशो गवयपदवाच्य इति ज्ञापितो ग्रामीणो वनं गत्वा गोसदृशस्य पिण्डं पश्यति ततश्च स्मरणज्ञानपूर्वकम् अयं गवय इति तस्योपमितिर्जायते । एवं च यत्र चाक्षुषप्रमाणेन श्रौतं प्रमाणं निरस्तं तत्रोपमानप्रमाणस्य का कथेति कैमुत्यन्यायः । अनेन लक्ष्म्याश्चक्षुष उपमानाऽभावः काव्याऽर्थापत्तिरलङ्कारश्च सूचितः । अत्र चाक्षुषप्रमाणमुख्यत्वे बृहदारण्यकश्रुतिः 'चक्षुर्हि सत्यं तद्दिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं प्रब्रूयाददर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्या'मिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ४२ ॥

---

४२ हे समुद्रकन्ये ! चक्षुष्प्रमाणेन (नेत्रविशालपरिमाणेन, प्रत्यक्षप्रमाणेन च) तव श्रुतेः (कर्णस्य, शब्दप्रमाणस्य च) सीमा (प्रान्तभागः, मर्यादा च) सङ्कुचिता ऽभूत् । एवं प्रत्यक्षेण शब्दप्रमाणे दूरीकृते तत्र चक्षुष्प्रमाणे उपमानवार्ता (सादृश्यकथा, उपमानप्रमाणचर्चा च) कैमुतिकन्यायादेवोदयं न प्राप्नोतीति वदन् निरुपमा ते नेत्रविशालतेत्याह ।

त्रैलोक्यसंत्रायिणि तावकीनो
ध्रुवं कटाक्षो धृतराष्ट्रजातः।
कल्याणि कर्णप्रणयी कथं वा
पुष्णाति कृष्णाऽर्जुनदीप्तियोगम्॥ ४३॥

त्रैलोक्येति। त्रैलोक्यस्य संत्रायिणि रक्षिके! तवायं तावकीनः। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामिति खञ्‌ तवकममकावेकवचने इति तवकादेशः। कटाक्षोऽपाङ्गदर्शनं धृतं राष्ट्रजातं राज्यसमूहो येन स सन्नपि धृतराष्ट्राज्जातो दुर्योधनश्च कर्णो। कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णालौ श्रुताविति मेदिनी। प्रणयी सन् कृष्णाऽर्जुनयोर्दीप्तियोगं कथं पुष्णातीति विरोधे कृष्णधवलदीप्तिमिति परिहारः। उपजातिवृत्तम्। श्लेषविभावनालङ्कारौ॥ ४३॥

आकर्णदेशादुदितप्रकर्षं
तवाऽक्षि मन्ये ऽतनुबाणरूपम्।

---

४३ हे कल्याणि! त्रैलोक्यरक्षिके! त्वदीयः कटाक्षः ध्रुवं निश्चयेन धृतराष्ट्रजातः (धृतं राष्ट्रजातं राज्यसमूहो येन, धृतराष्ट्रपुत्रो दुर्योधनश्च) कर्णप्रणयी (श्रवणान्तलग्नः, राधेयस्नेहवांश्च) सन्नपि कृष्णार्जुनदीप्तियोगं (कृष्णशुक्लकान्तिसम्बन्धं, वासुदेवपार्थतेजःसम्बन्धं च कथं करोति? इति राधेयपक्षपातिनो दुर्योधनस्य वासुदेवकिरीटितेजःसंबन्धकरणमसमञ्जसमिति वदन् नेत्रे राज्यसमूहपालकत्वं कृष्णशुक्लकान्तिमत्त्वं च श्लेषेणाह।

४४ हे सिन्धुकन्ये! आकर्णभागात् उदितप्रकर्षम् (उत्पन्नोत्कर्षम्, जाताऽऽकर्षणं च), तव नेत्रं कामबाणरूपं मन्ये, यतस्तद्

यत्कङ्कटं वेङ्कटनायकस्य
धैर्यात्मकं कृन्तति सिन्धुकन्ये ॥ ४४ ॥

आकर्णेति । हे सिन्धुकन्ये ! कर्णदेशं मर्यादीकृत्येत्याकर्णदेशात् । नाऽव्ययीभावादित्त्राऽपञ्चम्या इत्युक्तत्वादमभावः । उदितः प्रकर्ष उत्कर्ष आकर्षणं च यस्य तत्तवाऽक्षि नेत्रम् अतनोर्मदनस्य बाणरूपं महाबाणरूपं च मन्ये । तत्र हेतुः यद्यस्माद्वेङ्कटनायकस्य हरेर्धैर्यात्मकं कङ्कटं कवचं कृन्तति भिनत्ति । उपजातिवृत्तम् । रूपकश्लेषकाव्यलिङ्गालङ्काराः ॥ ४४ ॥

गुप्ता वनेषु विहरन्ति सुहृद्यमीनाः
कस्यापि नो कुवलयेषु दिवा प्रकाशः ।
राज्ञो बिभेति जगदम्ब कुशेशयाऽऽलिः
कर्णेजपे जयति नेत्रयुगे भवत्याः ॥ ४५ ॥

गुप्ता इति । हे जगदम्ब ! कर्णेजपे सूचके । स्तम्बकर्णयो

वेङ्कटपतेर्धैर्यरूपं कङ्कटं कवचं भिनत्तीति नेत्रे कर्णान्तव्यापित्वं, हरिधैर्यभञ्जकत्वं च प्रतिपादयति ।

४५ हे जगदम्ब ! कर्णेजपे (कर्णान्ताऽऽयते, खले च) ते नेत्रयुगे जाग्रति सति सुहृद्यमीनाः (सुतरां हृद्या रमणीया मीना मत्स्याः, सुहृदो यमिषु इनाः श्रेष्ठयोगिनश्च) गुप्ता विलीनाः सन्तो वने (जले, ऽरण्ये च) विहरन्ति, एवं कुवलयेषु (नीलोत्पलेषु, भूमण्डलेषु च) कस्यापि (कस्य चिदपि नीलोत्पलस्य, पुरुषस्य च) दिवा प्रकाशः (विकाशः, प्राकट्यं च) नो भवति; तथा कुशेशयाऽऽलिः (शतपत्रराजिः, दर्भशायिनां व्रतिनां पङ्क्तिश्च) राज्ञः (चन्द्रात्, नृपतेश्च) बिभेतीति श्लेषेण नेत्रे खलत्वमुपपादयन् तत्र कर्णान्तायतत्वं, मीनकुवलयसहस्रपत्राऽधिकसौन्दर्यं वर्णयन्नाह ।

रमिजपोरित्यत्र तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा ङेरलुक् । अन्यत्र कर्णान्तगे ते नेत्रयुगे जयति सति सुहृदां यमिनां संयमिनाम् इनाः पतयः, पक्षे सुहृद्याः शोभना मीनाश्च वनेष्वरण्येष्वम्भःसु च गुप्ताः सन्तो विचरन्ति, कुवलयेषु नीलोत्पलेषु कुत्सितसमूहचोरादिषु च मध्ये कस्यापि दिवा प्रकाशो न, कुशेशयानां कमलानां निन्द्यकर्मरतत्वेन पुरगृहहीनत्वात्कुशसदृशतृणेशयचोराणामालिः राज्ञो नृपाच्चन्द्राच्च बिभेतीति । वसन्ततिलका । श्लेषसमालङ्कारौ ॥ ४५ ॥

आस्वादने कृतरसौ मुखसौरभस्य
मातस्त्वदक्षिमधुपौ बत मार्गमध्ये ।
नासाख्यचम्पकमवेक्ष्य निवृत्तयत्नौ
दृष्टेप्सिताऽग्रहणतस्तरलौ सदा स्तः ॥ ४६ ॥

आस्वादने इति । हे मातः ! मुखसौरभस्याऽऽस्वादने कृतरसौ कृताऽभिलाषौ तवाऽक्षिरूपौ मधुपौ बत खेदे मार्गमध्ये नासाख्यं चम्पकस्य पुष्पं चम्पकं, पुष्पमूलेषु बहुलमित्यणो लुक् । अवेक्ष्य निवृत्तयत्नौ सन्तौ दृष्टस्य ईप्सिताऽधरामृतस्या(?)ऽग्रहणतो ऽलाभात्तरलौ स्तो भवतः । अत्र प्रमाणं 'भ्रमन् वनान्ते वनमञ्जरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत् । सा

---

४६ हे मातः ! वदनसौगन्ध्याऽऽस्वादने साऽभिलाषौ त्वन्नेत्रभ्रमरौ गन्तव्यमुखमार्गमध्ये नासिकारूपां चम्पककलिकामवेक्ष्य तद्गन्धाऽसहनतया निवृत्तमुखसमीपगमनोद्योगौ सन्तौ प्रत्यक्षस्य चित्तविलोभकस्य मुखसौरभस्याऽप्राप्तेर्हेतोर्निरन्तरं चञ्चलौ भवत इति उत्प्रेक्षमाणो नेत्रयोरतिचाञ्चल्यं द्योतयन्नाह ।

किं न रम्या स च किं न रन्ता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छे’ति।
गूढोत्प्रेक्षाविषादरूपकाऽपह्नुत्यलङ्काराः। वसन्ततिलका ॥ ४६ ॥

जातोन्मेषौ मुखरुचिसुधासागरे तावकीनौ
नेत्रात्मानौ जननि भुवनोज्जीवनौ दिव्यमीनौ।
न्यूनाऽऽकारौ भगवति निजाऽपेक्षया राक्षसाऽरे-
श्चक्षुर्मीनौ कबलयत इत्येष जातिस्वभावः ॥ ४७ ॥

जातेति। भो भगवति! मुखरुचिरेव सुधासागरस्तस्मिन् जातोन्मेषौ कृतोदयौ तावकीनौ त्वदीयौ नेत्रात्मानौ नेत्रस्वरूपौ भुवनेनोदकेनोज्जीवनं वर्तनं ययोस्तावपि भुवनस्य जगत उज्जीवनौ भो भगवति! (?)निजाऽपेक्षया स्वस्मात् न्यूनाकारावल्पौ राक्षसारेर्विष्णोश्चक्षुषी एव मीनौ कबलयतो भक्षयतः वशीकुर्वत इति भावः। एष जातिस्वभाव इति। अत्र प्रमाणं भागवतप्रथमस्कन्धे धर्मं प्रत्यर्जुनोक्तिः—

जलौकसां जले यद्वन्महान्तो ऽदन्त्यणीयसः।
दुर्बलान्बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः॥ इति।

मन्दाक्रान्तावृत्तम्। रूपकश्लेषसमालङ्काराः ॥ ४७ ॥

---

४७ हे जननि! वदनकान्तिरूपे ऽमृतसागरे समुदितौ तावकौ नयनरूपौ भुवनोज्जीवनौ (जगदुज्जीवकौ, जलजीविनौ च) दिव्यमीनौ कर्तारौ स्वापेक्षया न्यूनप्रमाणौ दैत्यारेर्नेत्रमत्स्यौ कबलयतः (आकर्षयतः, भक्षयतश्च) इत्ययं बलीयसा दुर्बलभक्षणं मत्स्यजातिस्वभाव एवेति वदन् भगवतीनेत्रयोर्विशालत्वं भगवन्नयनाऽऽकर्षकत्वं च प्रकटयन्नाह।

अथ कर्णभूषां वर्णयति—

सौवर्णं ते सिन्धुकन्ये निरुन्ध्या-
दातङ्कं नः कर्णताटङ्कयुग्मम् ।
नृत्यन्तीनां यत्र नेत्रद्युतीनां
जालं नीलग्रावभावं बिभर्ति ॥ ४८ ॥

सौवर्णमिति । हे सिन्धुकन्ये ! यत्र यस्मिन्नृत्यन्तीनां नेत्रयोर्द्युतीनां जालं मण्डलं नीलग्राव्णाम् इन्द्रनीलमणीनां भावं तत्त्वं बिभर्ति तत्ते तव सौवर्णं सुवर्णमयं कर्णयोस्ताटङ्कयुग्मं 'तानवडे' इति प्रसिद्धभूषायुगलं नोऽस्माकमातङ्कं भयं पीडां च निरुन्ध्याद् दूरीकरोतु। शालिनीवृत्तम्। परिणामालङ्कारः॥४८॥

पूषा कर्णे स्वर्णताटङ्कभूषा-
वेषादिन्धे पुत्रनामाऽऽदरेण ।
तत्सामीप्यादेव देवि प्रसादं
नित्यं धत्ते नेत्रपङ्केरुहं ते ॥ ४९ ॥

पूषेति । हे देवि ! पूषा रविः पुत्रस्य स्वसुतकर्णस्य नाम्नोऽभिधेयस्याऽऽदरेण स्वर्णमयताटङ्कभूषाया वेषात् इन्धे समु-

---

४८ अथ कर्णालङ्कारं वर्णयन् हे सिन्धुकन्ये ! यत्र विसृत्वरीणां नयनकान्तीनां समूहो नीलमणित्वं धत्ते तत्ते कर्णयोस्ताटङ्कयुगलमस्माकं भीतिं प्रतिबध्नात्वित्याह ।

४९ हे देवि ! सुवर्णकर्णभूषणामिषात् निजपुत्रस्य कर्णस्य (राधेयस्य) समाननामताऽऽदरेण ते कर्णे सूर्य एव दीप्यते, तत्सामीप्यादेव च ते नेत्रकमलं प्रसादं (विकासं, प्रसन्नतां च) धत्ते इत्याह।

ज्ज्वलति तस्य ताटङ्कपूष्णः सामीप्यात्सान्निध्यादेव ते तव नेत्रपङ्केरुहं कमलं नित्यमहोरात्रं प्रसादमनुग्रहं प्रफुल्लतां च धत्ते धारयति । शालिनीवृत्तम् । अपन्हुतिरुत्प्रेक्षा हेतुश्चालङ्काराः॥४९॥

त्रैलोक्याऽम्ब त्वद्वतंसोत्पलान्ते
गुञ्जं गुञ्जं सञ्चरंश्चञ्चरीकः ।
किं व्याचष्टे कान्तसन्देशहारी
कर्णाऽभ्यर्णे काममन्त्राऽर्थतत्त्वम् ॥ ५० ॥

त्रैलोक्येति । हे त्रैलोक्याम्ब ! त्वद्वतंसभूतस्य कर्णभूषाभूतस्योत्पलस्याऽन्ते समीपे गुञ्जं गुञ्जं, नित्यवीप्सयोरित्याभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् । गुञ्जित्वा गुञ्जित्वेत्यर्थः । णमुलन्तमेतत् । सञ्चरन् अयं चञ्चरीकः भृङ्गः इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बो दारुदारक इति व्याडिः । प्रायः तत्र कर्णस्याऽभ्यर्णे समीपे कान्तस्य हरेः सन्देशहारी दूतः काममन्त्रस्याऽर्थतत्त्वं व्याचष्टे कथयति किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । शालिनीवृत्तम् ॥ ५० ॥

का चिद्भाति वतंसकोत्पलमयी कल्याणताटङ्कस-
त्प्राकाराऽऽश्रितकर्णधिष्ण्यनिहिता प्रायः शतघ्नी रमे ।

---

५० हे त्रैलोक्यमातः ! त्वदीयाऽवतंसभूतोत्पलसमीपे भूयो गुञ्जारवं कृत्वा सञ्चरन् भ्रमर एव प्रियदूतः कर्णाऽन्तिके काममन्त्राणामर्थस्य रहस्यं व्याख्याति किमित्युत्प्रेक्षते ।

५१ हे रमे ! शोभनताटङ्करूपसत्प्राकाराऽऽश्रिते कर्णरूपे धिष्ण्ये उच्चस्थले निहिता कर्णभूषणोत्पलस्वरूपा का चित् शतघ्नी भाति, तस्याः शतघ्न्या मुखात् कामेन ताटङ्करत्नरूपाऽग्निदीप्त्या रक्तो दयितस्य हरेर्दुरपनेयस्य मानकवचस्य भेदको भ्रमररूपो लौहगोलकः

तद्रत्नाऽग्निरुचा ऽरुणः स्मृतिभुवा तस्या मुखात् प्रेर्यते
रोलम्बाऽऽयसगोलकः प्रणयिनो दुर्मानवर्माऽर्दनः ॥ ५१ ॥

का चिदिति। हे रमे ! कल्याणताटङ्कावेव सत्प्राकारौ वरत्नौ ताभ्यामाश्रिते कर्णरूपे धिष्ण्ये । धिष्ण्यमोको निवसनमिन्नमरः । निहिता स्थापिता । वतंस एव वतंसकः । वष्टि भागुरिरल्लोपमित्यल्लोपः । तद्रूपं यदुत्पलं तन्मयी शतघ्नी । अत्र यद्यपि लोहकण्टकयुतचतुस्तालकाष्ठविशेष इति हेमचन्द्रकोशे उक्तं तथापि महाकविप्रयोगाद्वर्णनाऽनुरोधेन शतं हन्तीति योगेन 'तोफ' इति लोके तदायुधं प्रायो भवति। यतस्ताटङ्करत्नान्येवाऽग्निस्तद्रुचा ऽरुणो रोलम्ब एवाऽऽयसस्य(?) गोलकः प्रणयिनः प्रियस्य दुर्मानरूपस्य वर्मणः कवचस्याऽर्दनो भेत्ता तस्याः शतघ्न्या मुखात्स्मृतिभुवा कामेन प्रेर्यते । शार्दूलविक्रीडितम् । उत्प्रेक्षारूपकतद्गुणाऽलङ्काराः ॥ ५१ ॥

कंसारातेश्चाटुमाध्वीझरैस्ते
कर्णौ पूर्णावर्णवेन्द्रस्य कन्ये ।
जानन्तस्तत्सन्निधौ चञ्चरीका-
श्चञ्चूर्यन्ते नोत्पलं तत्र हेतुः ॥ ५२ ॥

कंसेति । हे ऽर्णवेन्द्रकन्ये ! ते कर्णौ कंसाऽरातेर्हरेश्चाटूनि

प्रेर्यते इत्युत्प्रेक्षमाणः कर्णोत्पलशोभाया हरेर्विलोभकतया तद्धैर्यहरत्वं प्रकटयन्नाह ।

५२ हे अर्णवेन्द्रस्य कन्ये ! तव कर्णौ कंसदमनस्य प्रियोक्तिरूपमधुपरिपूर्णौ जानन्तो भ्रमराः कर्णसमीपे तद्ग्रहणायेव गर्हितं चरन्ति, न तत्सञ्चरणे कर्णोत्पलं कारणमित्याह ।

प्रेममिथ्योक्तय एव माध्वीझरास्तैः पूर्णावित्येवं जानन्तश्चञ्चरी-
का भृङ्गाः तत्सन्निधौ कर्णसमीपे चञ्चूर्यन्ते ऽभीक्ष्णं प्रचरन्ति(?)
तत्र तत्प्रचारे उत्पलं हेतुर्न भवति इति पर्यस्ताऽपह्नुतिगर्भो-
त्प्रेक्षा। शालिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥

ग्रस्तवतंसकुवलयं[1] दृग्युगमुपकूजदलिरवमिषात्ते ।
मद्वसुचोर[2] इहेति प्रवदति किल कर्णपत्रमित्राय ॥५३॥

न्यस्तेति। ते न्यस्तं कर्णस्थापितं वतंसकुवलयं कर्तृ(?) कर्णपत्रं ताटङ्कं तदेव मित्रं सुहृत्तस्मै उपकूजतः। कूज अव्यक्ते शब्दे इत-स्माच्छतृप्रत्ययः। अलेः रवस्य मिषाच्छलादिह दृग्युगं तत्र वसोः शोभाद्रव्यस्य चोर इति प्रवदति कथयति। गीतिवृत्तम्। अप-ह्नुतिश्लेषाऽलङ्कारौ ॥ ५३ ॥

अथ कर्णौ वर्णयति—

इमामवामां श्रुतिमिन्दिरे तव-
स्तुवन्ति सन्तः स्मृतिजन्मकारणम् ।

---

५३ ग्रस्तमाक्रान्तमवतंसकुवलयं येनैतादृशं ते दृग्युगलं समीपे गुञ्जतां भ्रमराणां झङ्कारकपटात् मम (दृग्युगस्य) वसुनः (का-न्तेः, द्रव्यस्य च) चौरः कर्णोत्पलरूपो ऽत्र कर्णे ऽस्ति, इति ताटङ्क-रूपसूर्याय सुहृदे प्रवदतीव, (यथा चौरेणाऽपहृतद्रव्यः कश्चित्तमा-क्रम्य स्वसुहृदे तत्स्थितिस्थानं प्रदर्शयति तद्वत्) इत्याह ।

५४ हे इन्दिरे! अवामां (दक्षिणाम्प्रतिकूलां च) इमां श्रुतिं (श्रोत्रं, वेदं च) स्मृतिजन्मकारणम् (कामोत्पादकं, मन्वादिस्मृतिमूलं च)

---

१ न्यस्तवतंसकुवलयमिति १ पु० ।
२ त्वद्वसुचोर इति । पु० ।
३ उपरिप्रदर्शित १ पु० पाठभेदानुसारिणीयं व्याख्या संकुलेव प्रतिभाति ।
१—३पुस्तकयोः पाठं समीचीनमवधृत्याऽवतरणं प्रवृत्तम् ।

शिरस्यमुष्याः सुमनोभिराञ्चिते
चकास्ति दृष्टिर्जगतामधीशितुः ॥ ५४ ॥

इमामिति। भो इन्दिरे! तवाऽवामामपमव्याम् अप्रतीपामनुकूलां चेति भावः। श्रुतिः श्रवणं वेदश्च स्मृतिजन्मनो मदनस्याऽन्यत्र मन्वादिस्मृतीनां जन्मनश्च कारणम्। 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छ'दिति कालिदासोक्तेः। शारीरके ऽपि 'अथोपि च स्मर्यते' इति सन्तः स्तुवन्ति, अतः सुमनोभिर्देवैः पुष्पैश्चाऽञ्चिते पूजिते ऽमुष्याः शिरसि उपनिषद्भागे च जगतामधीशितुर्विष्णोर्दृष्टिर्नेत्रं पक्षे ज्ञानं चकास्ति। चकासृ दीप्तावित्यस्माल्लिट्। वंशस्थं वृत्तम्। श्लेषालङ्कारः ॥ ५४ ॥

तव द्वितीया श्रुतिरुच्चकैरसा-
वनङ्गभावाऽनुगुणा गुणाऽम्बुधे ।

जनाः स्तुवन्ति। यदमुष्याः श्रुतेः सुमनोभिः (पुष्पैः, देवैश्च) अञ्चिते शिरसि (उपरि, उपनिषत्सु च) जगदधीश्वरस्य विष्णोः दृष्टिः (दर्शनं, तत्त्वज्ञानं च) चकास्तीति श्लेषेण दक्षिणश्रुतेर्वेदतुल्यत्वमाह।

५५ हे गुणाऽम्बुधे! मातः! तव द्वितीया (वामा) ऽसौ उन्नता अनङ्गभावाऽनुगुणा (कामाऽभिप्रायाऽनुकूला, कामभावानां शृङ्गारभावानामनुरूपा, विदेहकैवल्याऽनुरूपा च) श्रुतिः (श्रवणं, वेदश्च) अशेषशेषिणं सर्वप्रधानं हरिं वशे कृत्वा एनम् (आत्मनः) स्तवकर्मणः (स्तोत्रकरणस्य) कर्तारं करोतीति श्रोत्रे भगवत्स्तोत्रविषयतां वर्णयन् श्लेषेण—अनङ्गं प्रधानभूतो यो भावः क्रिया तदनुकूला द्वितीयाविभक्तिश्रुतिरशेषशेषिणं सर्वप्रधानं कर्तारं वशे विधाय स्वाऽनुकूलतामा-

वशे निधायैतमशेषशेषिणं
करोति मातस्तवकर्मकारकम् ॥ ५५ ॥

तवेति । हे गुणाऽम्बुधे ! तव द्वितीया वामा श्रुतिः श्रवणम् अनङ्गस्य कामस्य यो भावो भवनमुत्पत्तिरित्यर्थः । तत्राऽनुकूला गुणा यस्याः सा । अशेषस्य सर्वस्य जगतः शेषिणमधिष्ठानभूतं निर्गुणं हरिं वशे स्वाधीनं विधाय कर्मणां सृष्ट्यादीनां कारकं कर्तारं विधत्ते करोतीत्याश्चर्यम् तथा हि—या हि द्वितीयस्या विभक्तेः श्रुतिः श्रवणं सा अनङ्गभावे प्रधानत्वेन अनुगुणा नास्ति । स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तुरेव तदनुगुणत्वात् इत्येकं चित्रम् । किं च शेषिणं प्रधानमपि श्रीहरिं कर्मकारकं कर्मरूपं कारकं करोतीत्यपरं ज्ञेयम् । वंशस्थं वृत्तम् । विभावनाभेदोऽलङ्कारः ॥५६॥

दीप्यत्कर्णसुवर्णकुण्डलमये दीप्ताऽग्निकुण्डे ज्वलद्रत्नाऽङ्गारघने हरेर्धृतिमयीं हुत्वाऽऽहुतिं तावके ।
भृङ्गाऽध्वर्युरनङ्गदीक्षितवृतो झङ्कारमन्त्रान् जपन्
वाराशेर्दुहितः प्रदक्षिणविधिं वारान् विधत्ते बहून् ॥ ५६॥

दीप्यदिति । हे वाराशेर्दुहितः ! ज्वलद्भिः रत्नरूपैरङ्गारैर्घने

पाद्य कर्मकारकं करोति कर्मवाचिका भवतीति व्याकरणप्रसिद्धमप्यर्थं बोधयन्नाह ।

५६ हे समुद्रपुत्रि ! अनङ्गः काम एव दीक्षितो यजमानस्तेन वृतो भृङ्गरूपो ऽध्वर्युर्झङ्काररूपान् मन्त्रान् जपन् सन् त्वदीये दीप्यमाने सौवर्णकुण्डलात्मनि ज्वलद्रत्नरूपाऽङ्गारपरिपूर्णो ऽग्निकुण्डे भगवतो हरेर्धैर्यात्मिकामाहुतिं हुत्वा भूयः प्रदक्षिणविधिमनुतिष्ठतीति रूपकमुखेनोत्प्रेक्षमाणो रत्नखचितसौवर्णकुण्डलस्य भगवद्धैर्यभञ्जकत्वेनाऽतिसुन्दरत्वं प्रकटयन्नाह ।

---

१ अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्याऽऽत्मनेपदस्याऽनित्यत्वात् परस्मैपदप्रयोगः ।

दीप्यद्यत्कर्णसंबन्धि सुवर्णकुण्डलं तन्मये दीप्ते ऽग्निकुण्डे हरेर्धृतिमयीं धैर्यरूपामाहुतिं हुत्वा ऽनङ्गो मदन एव दीक्षितः तेन वृतो ऽयं भृङ्गरूपो ऽध्वर्युर्झङ्काररूपान् मन्त्रान् जपन् सन् बहून्वारान् बहुवेलं प्रदक्षिणाविधिं विधत्ते । शार्दूलविक्रीडितम् । रूपकाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

देवानां मधुरं स्वतः स्तुतिवचो देवि स्वतो ऽसुन्दरं
माहग्बालकजल्पितं च जगतीमातः श्रुती याति ते ।
तत्राऽऽद्यं तदवस्थमेव चरमं तत्तुल्यतां गाहते
मुक्तं शुक्तिषु मौक्तिकं घनपयो मुक्ता तु नैवाऽन्यथा॥५७॥

देवानामिति । हे देवि ! जगतीमातः ! स्वतो मधुरं देवानां, कर्तरि षष्ठी । देवकर्तृकमित्यर्थः । स्तुतिरूपं वचः चेत्यपरं स्वतः असुन्दरं माहशो बालकस्य जल्पितं भाषितं ते श्रुती कर्णौ प्रति याति । तत्रोभयोर्मध्ये ह्याद्यं देववचः तदवस्थं सुन्दरमेव, चरमं मज्जल्पितं तु तत्तुल्यतां देववचःसमतां गाहते । दृष्टान्तः शुक्तिषु मुक्तं घनपयो मुक्ता भवति । मुक्ता त्वन्यथा नैव, किं तु स्वरूपेणैवाऽस्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् । विभावनादृष्टान्ताऽलङ्कारौ ॥ ५७ ॥

---

५७ हे जगतीमातः ! स्वभावमधुरं देवानां स्तुतिवचनं, सहजाऽसुन्दरं माहशशिशुजनजल्पितं च ते कर्णयोः प्रविशति, तयोर्मध्ये देववचनं स्वभावमधुरतया स्वरूपेणैवाऽवतिष्ठते, असधुरं माहग्जल्पितं च माधुर्यमापद्यमानं देववचनसाम्यमुपयातीत्यत्र शुक्तिषु मुक्तं मेघजलं मुक्ताफलत्वमापद्यते, मौक्तिकं तु शुक्तिनिहितं स्वरूपेणैव तिष्ठति न कञ्चनोत्कर्षमेतीत्युदाहरणं प्रदर्शयन् असधुरस्यापि निजवचसो भगवतीकर्णप्रवेशेन माधुर्यप्राप्तिं विनयेन दर्शयन्नाह ।

स्फुरन्मुक्ताकान्तिस्फुटसलिलमग्र्याऽरुणमणि-
प्रभाकल्हाराऽऽढ्यं प्रियनयनमीनैकशरणम् ।
हताऽशेषक्लान्ति हरिदुपलनीलोत्पलघनं
तटाकं ताटङ्काऽन्तरमुषसि सेवे तव रमे ॥५८॥

स्फुरदिति । हे रमे ! स्फुरन्त्यो मुक्ताकान्तय एव स्फुटं सलिलं यस्मिन् तत्, एवमग्र्यैररुणमणीनां माणिक्यमणीनां प्रभारूपकल्हारैराढ्यं, प्रियस्य हरेर्नयनमीनयोरेकशरणं मुख्याऽऽश्रयं, हता अशेषा क्लान्तिः क्लमो येन तत्, हरिदुपला इन्द्रनीला एवोत्पलानि तैर्घनं तव ताटङ्काऽन्तरं ताटङ्काऽपरपर्यायं तटाकम् उषसि सेवे भजे। शिखरिणीवृत्तम्। रूपकाऽलङ्कारः॥५८॥

सुवर्णताटङ्कमुनिः श्रुतौ स्थिरः
प्रपन्नमुक्ताऽभ्युदयो दयोदधे ।

---

५८ हे रमे ! समुल्लसन्मौक्तिकद्युतिरूपस्पष्टजलम, उत्तममाणिक्यमणिकान्तिरूपसौगन्धिकपूर्णं, हरिनेत्ररूपमीनैकाश्रयं, विनाशितसकलक्लमं, मरकतमणिरूपकुवलयसान्द्रं तव ताटङ्कमध्यभागरूपं तटाकं प्रातर्भजे इति ताटङ्कमध्यस्य तटाकरूपत्वं विशेषणैरनुगुणैः साधयन्नाह ।

५९ हे दयाऽम्बुधे हरिप्रिये ! श्रुतौ (श्रोत्रे, वेदे च) स्थिरः, प्रपन्नः प्राप्तो मुक्तानां (मौक्तिकानां, मुक्तपुरुषाणां च) अभ्युदयः (सम्बन्धः, मोक्षाऽविर्भावश्च) येन तथाभूतः, प्रकाशिताऽर्चिःसरणिः (प्रकटितकान्तिमार्गः, प्रकाशभूतोऽर्चिरादिमार्गश्च) चक्रधराऽभि-

प्रकाशिताऽर्चिःसरणिः प्रिये हरे-
श्चकास्ति ते चक्रधराऽभिनन्दितः ॥ ५९ ॥

सुवर्णेति। हे हरेः प्रिये ! हे दयोदधे ! ते श्रुतौ कर्णे वेदे च स्थिरः प्रपन्नः प्राप्तः मुक्तानां मौक्तिकानां मुक्तपुरुषाणां चाऽभ्युदयो येन सः। एवं प्रकाशिता ऽर्चिषः कान्तेः 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल' इत्याद्यर्चिरादिमार्गस्य च सरणिर्येन, तथा चक्रधरेण हरिणा चक्रवर्तिना राज्ञा शेषेण वा ऽभिनन्दितः पूजितः सुवर्णताटङ्क एव मुनि स्तापसश्चकास्ति। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्। रूपकश्लेषालङ्कारौ ॥ ५९ ॥

अथ नासां प्रशंसयति—

तिलप्रसूनं तुलयत्यसौ जग-
त्सवित्रि नासा तव सारसालये।
तदञ्चलोदञ्चितुषारविप्रुषा
समानतामेति तदग्रमौक्तिकम् ॥ ६० ॥

हे सारसालये, हे जगतः सवित्रि ! असौ ते नासा तिलस्य प्रसूनं तुलयति समीकरोति। णिजन्तात्तुल उन्माने इत्यस्माल्लट्। तस्या नासाया अग्रमौक्तिकं च तस्य तिलपुष्पस्याऽञ्चले ऽग्रे उदञ्चिना शोभमानेन तुषारस्य हिमस्य विप्रुषा बिन्दुना समानतां तुल्यताम् एति प्राप्नोति। इत्युपमालङ्कारः। वंशस्थं वृत्तम् ॥६०॥

नन्दितः (श्रीकृष्णश्लाघितः, चक्रवर्तिपूजितश्च) सुवर्णताटङ्करूपो मुनिर्दीप्यतेतरामिति श्लेषेण ताटङ्कं मुनिरूपेण वर्णयति।

६० हे जगन्मातः, कमलवासिनि ! तव नासिका तिलपुष्पमनुकरोति, तदग्रगतं नासामौक्तिकं च तिलपुष्पाऽग्रगतहिमबिन्दुना साम्यं प्राप्नोतीत्याह।

नासा तवाऽसौ नववंशवल्ली
कासारजाऽऽवासिनि का ऽत्र शङ्का ।
प्रलम्बते तत्र यदम्ब मुक्ता-
फलं बतेदं गलितं हि तस्याः ॥ ६१ ॥

नासेति । हे कासारजावासिनि, हे सरोजालये ! तवाऽसौ नासा वंशस्य वेणोर्वल्ल्येव, अत्र का शङ्का ? न का चिदस्ति । मुक्तासम्बन्धित्वेन ताद्रूप्यं दर्शयति । यद्यस्मात् हे ऽम्ब ! तस्या वल्ल्याः सकाशाद्गलितमिवेदं मुक्ताफलं तत्र नासायां प्रलम्बते, बत हर्षे । हि प्रसिद्धम् । अत्र प्रमाणं—

शुक्तिः शङ्खो गजः क्रोडः फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ॥

इति भावप्रकाशे रत्नमारणप्रकरणे । उपजातिवृत्तम् । उत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गमलङ्कारौ ॥ ६१ ॥

श्रीरास्यकान्तिजलधौ स विभाति नासा-
सेतुस्तवाऽद्भुतगतिः कलनेन यस्य ।

---

६१ हे कमलवासिनि ! असौ तव नासिका नवीना वंशलतेवाऽत्र का शङ्का ? यतो हि तस्या गलितं मुक्ताफलमेतदग्रे प्रलम्बते इति वदन् नासाया वंशत्वं तदग्रलम्बमानमौक्तिकस्य च तद्गलितत्वमुत्प्रेक्षमाण आह ।

६२ हे श्रीः ! तव मुखकान्तिसमुद्रे विचित्ररीतिर्नासिकारूपः सेतुर्विभाति, यस्य सम्बन्धेन नाथो रामचन्द्रो लङ्केशस्य रावणस्य नागपाशसम्बन्धादपगतधैर्यः सन् विदेहजया (सीतया) सम्बन्धं न समेति, प्रसिद्धसेतुसम्बन्धात्तु रामः सीतया सम्बन्धं

नाथः समेति न विदेहजयाऽन्वयं हा-
लङ्केशपाशकलनादपयातधैर्यः ॥ ६२ ॥

श्रीरिति। हे श्रीः! तवाऽऽस्यकान्तिरूपे जलधौ अद्भुतः नासासेतुर्विभाति शोभते । तदेव समर्थयति—प्रसिद्धसेतोः कलनेन नाथो रामः लङ्केशस्य पाशानां नागपाशानां कलनात्स्वीकारात् अपयातं गतं धैर्यं यस्य तादृशो भूत्वा विदेहानां देशानां राजानो विदेहाः, तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियामित्यणो लुक् । तेभ्यो जाता विदेहजा सीता तया ऽन्वयं योगम् एति स्म प्राप्नोति स्म । अस्य नासासेतोः कलनेन तु लङ्केशपाशकलनाऽभावादपयातधैर्यः सन् विदेहजयस्याऽन्वयं न प्राप्नोति इति विरोधः । अलम् अत्यर्थः, अलं भूषणं वा तद्युक्तो यः केशपाशो धम्मिल्लस्तस्य कलनाद्ग्रहणाद्विदेहः अनङ्गः तस्य जययोगमिति परिहारेण विरोधाभासालङ्कारः काव्यलिङ्गश्लेषौ च । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६२ ॥

भ्रूसूत्राभ्यामूर्ध्वमाबध्य मिन्वन्
नासावंशस्तम्भमम्भोधिजे ते ।

प्राप्नोतीति विचित्ररीतिमत्त्वं प्रदर्श्य श्लेषेण यत्सम्बन्धादत्यन्तं केशपाशदर्शनादधीरो रामो विदेहस्य कामस्य जयाऽन्ववायं जयसम्बन्धं न प्राप्नोति कामवशत्वादिति प्रकृतार्थं बोधयन्नाह ।

६३ हे अम्भोधिजे ! नाट्योपजीवी कामस्ते नासारूपं वंशं भ्रूरूपाभ्यां सूत्राभ्यामूर्ध्वमाबध्य मिन्वन् तत्र भ्रूसूत्रयोः स्थित्वा चित्रं यथा तथा क्रीडन् नाट्यं करोतीति भ्रुवोः कामनृत्यस्थान-

तत्र स्थित्वा ताण्डवं संविधत्ते
चित्रं क्रीडंश्चित्तभूर्नाट्यजीवी ॥ ६३ ॥

भ्रूसूत्राभ्यामिति । हे अम्भोधिजे, समुद्रसुते ! चित्तभूः कामरूपो नाट्येन नर्तनेन जीवतीति नाट्यजीवी । नट इत्यर्थः । ते नासारूपं वंशस्तम्भं वेणुस्तम्भं भ्रूरूपाभ्यां सूत्राभ्याम् ऊर्ध्वम् आबध्य मिनोतीति मिन्वन् । डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्मा-च्छतृप्रत्ययः । विस्तन्येर्थः । आसीनो जपतीतिवत् । तत्र स्थि-त्वा क्रीडन् क्रीडां कुर्वन् सन् ताण्डवं संविधत्ते करोति । प्रसिद्धन-र्तकस्तु वेणुं भूम्यां निक्षिप्य बद्धा चोपरि नर्तति(?) अयं तूर्ध्वमा-बध्य नर्ततीति(?) चित्रम् । शालिनीवृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥६३॥

दिव्यं ददाति नवचम्पकमम्ब गन्धं
त्वद्घ्राणजन्मनि तदेव सुधाऽब्धिकन्ये ।
गृह्णाति ते बहुविधं कृतिनो ददाना
जन्मान्तरे समधिकं विभवं लभन्ते ॥ ६४ ॥

दिव्यमिति । हे सुधाऽब्धिकन्ये, हे ऽम्ब ! नवचम्पकं पु-ष्पं यं सुगन्धं ददाति सर्वेषामित्यर्थः । तदेव तव घ्राणजन्मनि नासात्मनेति यावत् । बहुविधं तं गन्धं गृह्णाति, घ्राणेन्द्रियग्रा-

---

त्वं ख्यापयन् सौन्दर्यातिशयमाविष्करोति ।

६४ हे अम्ब ! सुधासागरकन्ये ! नवीनं चम्पकपुष्पं लोकेभ्यो दिव्यं गन्धं ददाति, अत एव त्वद्घ्राणात्मना लब्धजन्म तत् शोभनं गन्धं लभते इति 'दातारो जन्मान्तरे समधिकां भूतिं लभन्ते' इति धर्मशास्त्रसिद्धार्थप्रदर्शनेन समर्थयन् घ्राणस्य चम्पकाकारत्वं सुर-भिगन्धवत्त्वं च प्रदर्शयन्नाह ।

द्युत्वादिति भावः। तथा हि—ददाना दातारः कृतिनः अन्यज्जन्म जन्मान्तरं तस्मिन्नधिकं विभवं लभन्ते। अत्र प्रमाणं दानधर्मे फलिकाख्याने भीष्मोक्तिः—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि॥

तैत्तिरीयश्रुतिरपि 'एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धं मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते' इत्यादि। वसन्ततिलकावृत्तम् अर्थान्तरन्यासालङ्कारः॥ ६४॥

मदनजननि नासामौक्तिकं वेद्मि मल्ली-
मुकुलमिति सुगन्धिश्वासमन्दाऽनिलेन।
तदुपरि यदजस्रं तद्विकासप्रतीक्षं
दृगलियुगलमेतद् दृश्यते साऽवधानम्॥ ६५॥

मदनेति। हे मदनजननि! यतः श्वासरूपमन्दाऽनिलेन सुगन्धि शोभनगन्धाढ्यं नासासम्बन्धि मौक्तिकं मल्लीमुकुलं जातीकलिकां वेद्मि यतस्तस्योपरि तस्य मुकुलस्य विकासस्य प्रतीक्षा यस्य तद् दृग्रूपमलियुगलं भृङ्गयुग्मम् अजस्रं सततं सावधानं दृश्यते ऽवलोक्यते। मालिनीवृत्तम्। उत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गं चालङ्कारः॥ ६५॥

हसितरुचिसितांशुकं वसाना
श्वसितसमीरनटेन नाट्यमाना।

---

६५ हे काममातः! सुरभिनिःश्वासमन्दमारुतेन लिङ्गेन ते नासामौक्तिकं मल्लिकाकुसुममिति जानामि, यतस्तदुपरि निरन्तरं तस्य मुकुलस्य विकासप्रतीक्षं दृग्द्वन्द्वरूपं भ्रमरयुगलं सावधानं दृश्यते इति नासामौक्तिकं मल्लिकामुकुलत्वेनोत्प्रेक्षमाण आह।

६६ हे जननि! हास्यकान्तिरूपं शुभ्रं वसनं परिदधती, निःश्वा-

जनयति जननि त्वदीयनासा-

मणिगणिका मधुसूदनस्य मोदम् ॥ ६६ ॥

हसितेति । हे जननि ! हसितरुचिर्हास्यकान्तिरेव सितांशुकं शुभ्रवस्त्रं वसाना श्वसितसमीरनटेन श्वासवायुनर्तकेन नाट्यमाना त्वदीया नासामणिरूपा गणिका वेश्या मधुसूदनस्य मोदमानन्दं जनयत्युत्पादयति । पुष्पिताग्रावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ६६ ॥

मुखविधुमधुराऽधरोष्ठसंध्या-

परिसरसीम्नि हरिप्रिये भवत्याः ।

भजति जननि नासिकाऽग्रमुक्ता-

फलमिह तारमुदारतारलीलाम् ॥ ६७ ॥

मुखेति । हे हरिप्रिये, हे जननि ! भवत्याः मुखविधुनाऽऽननचन्द्रेण मधुराया अधरोष्ठरूपसन्ध्यायाः परिसरसीम्नि पर्यन्तभागे इह ते तारमतिसुन्दरं नासिकाऽग्रसंबन्धि मुक्ताफलम् उदारतारस्य महतो नक्षत्रस्य लीलां भजति । नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्यात्तार इति व्याडिः । नक्षत्रे चाऽक्षिदेशे च तारकं तारकेति शाश्वतो ऽपि । पुष्पिताग्रावृत्तम् । रूपकनिदर्शने अलङ्कारौ ॥ ६७ ॥

समारुतरूपेण नटेन नाट्यमाना तव नासामुक्तारूपा वारवनिता भगवतो हरेस्तोषमुत्पादयतीत्याह ।

६७ हे हरिप्रिये ! मुखचन्द्रेण सुन्दरी या ऽधरोष्ठरूपा सन्ध्या तत्प्रान्तभागे भवत्या नासाऽग्रलम्बमानं मुक्ताफलं महतो नक्षत्रस्य शोभां वहतीत्याह ।

स्वरिपुरदभिया विविक्षु नासा-
बिलमिव मौक्तिकमेतदग्रलग्नम् ।
सरसिजभवने निजप्रतीप-
श्वसितनिवारितमम्ब कम्पमेति ॥ ६८ ॥

स्वेति । हे ऽम्ब, हे सरसिजभवने ! शुभ्रत्वेन रिपूणां रदानां भिया नासाया बिलं विविक्षु प्रवेष्टुमिच्छु इव तदग्रलग्नं मौक्तिकं निजस्य स्वस्य प्रतीपेन प्रतिकूलेन श्वसितेन श्वासवायुना निवारितं सत् कम्पम् एति प्राप्नोति । पुष्पिताग्रावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६८ ॥

अथ हसितं वर्णयति—

भवती स्मितचन्द्रिका ऽम्ब ते
भवती सुन्दरदन्तरश्मिभिः ।
भवतीयमकिञ्चनस्य मे
भवतीव्राऽऽतपखेदशान्तये ॥ ६९ ॥

भवतीति । हे अम्ब ! भवती भातीति भवती शोभमाना

६८ हे अम्ब ! कमलगृहे ! अतिशुभ्रतया निजशत्रुरूपदन्तभीत्या नासारूपं बिलं प्रवेष्टुं वाञ्छदिवैतन्नासाग्रलग्नं मौक्तिकं स्वप्रतिकूल-श्वासमारुतनिवारितमिव कम्पं प्राप्नोतीति शत्रुभिया कुत्र चिन्निलयनाय प्रविविक्षुरपरेण शत्रुणा निवार्यमाणो यथा कम्पते तथैतदपीति उत्प्रेक्षमाण आह ।

६९ हे अम्ब ! भवती (शोभमाना,) रम्यदन्तकान्तिभिर्भवती (नक्षत्रयुक्ता) इयं ते मन्दहास्यज्योत्स्ना दरिद्रस्य मे भवतीव्रद्योतदुःखशमनाय भवतीत्याह।

भातेर्डवतौ उगितश्चेति ङीप् । स्मितरूपा चन्द्रिका । पुनः सुन्दरैर्दन्तानां रश्मिभिः किरणैर्भानि नक्षत्राण्यस्यां सन्ति सा भवती नक्षत्रवती सतीति मतुबन्तमेतत् । नास्ति किञ्चन यस्य तस्य दरिद्रस्येत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । मे कवेर्भवतीव्रातपस्य संसारखरोष्मणः खेदस्य दुःखस्य शान्तये भवति सम्पद्यते । अत्र 'भवतीस्मितचन्द्रिका रमे' इति पाठे भवत्यास्तव स्मितचन्द्रिकेति समासे सर्वनामप्रयुक्तपुंवद्भावस्य दुर्वारत्वात् अयमपप्रयोग इति न शङ्कनीयम् । यतः ठक्छसोश्चेति वार्तिकाऽऽरम्भेण सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेष्टेरनित्यत्वज्ञापनेन मतान्तरे साधुत्वमिति शेखरे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् इति सूत्रे स्पष्टतरत्वादिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति अलं विस्तरेणेति विरम्यते ऽस्माभिः । पुष्पिताऽग्रावृत्तम् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६९ ॥

हसितं भवदीयमाद्यवर्णं
जहदेतज्जननि स्वरूपगत्या ।
विदधे विधुपादजातमैत्री-
मतिमन्दस्य किलोचिता ऽधराऽऽप्तिः ॥ ७० ॥

हसितमिति । हे जननि ! भवदीयं हसितं स्वरूपगत्या स्व-

---

७० हे जननि ! भवदीयं हसितम् आद्यं वर्णमक्षरं जहत् सितं सत् (हासितशब्दे 'ह'कारे त्यक्ते सितमित्यवशिष्यते) विधुपादजातमैत्रीं (चन्द्रकिरणसमूहसाम्यं) विदधे तदुचितैवाऽतिमन्दस्य स्मितस्य अधरोष्ठप्राप्तिरिति वदन् श्लेषेण आद्यवर्णं ब्राह्मणं परित्यजतो विधोर्नारायणस्य पादजातानां शूद्राणां सख्यं विदधतो मन्दस्य (जडस्य) अधराऽऽप्तिर्नीचगतिसम्बन्धः समुचित एवेति सूचयन् मन्दहासस्य ज्योत्स्नासाम्यं वर्णयति ।

भावेनाऽऽद्यं वर्णं ब्राह्मणरूपं 'ह'काररूपं च जहत्त्यजत् अर्थात्सितमित्यर्थः। हसितशब्दे हि आद्यवर्णस्य हकारस्य परित्यागे सितमित्यवशिष्यते । तच्च सितत्वं किञ्जातीयमित्यपेक्षायां विधोश्चन्द्रस्य पादजातस्य किरणगणस्य मैत्रीं सख्यं विधत्ते शरच्चन्द्रचार्वित्यर्थः। इदमेकं गुणवत्त्वम्। अथाऽपरं तस्याऽतिमन्दस्य अधरे ओष्ठे एवाऽऽप्तिः स्थितिः 'स्मितं कुलनतभ्रुवामधरएव विश्राम्यती'ति रसमञ्जर्युक्तेः। अथाऽन्यत्र यो हि स्वभावेनाऽऽद्यं वर्णं ब्राह्मणं जहत् स सितो बद्ध एव न मुमुक्षुः स विधोर्विष्णोः पादाभ्यां जातैः शूद्रैः सह मैत्रीं सख्यं विधत्ते विधुर्विष्णौ चन्द्रमसीत्यमरः। 'पद्भ्यां शूद्रो ऽजायतेति श्रुतेः'। तस्य अतिमन्दस्य अधराप्तिर्नीचलोकप्राप्तिश्च उचिता योग्यैव किल निश्चयेन। औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। श्लेषसमाऽलङ्कारौ ॥ ७० ॥

मनोजमातस्तव मन्दहासं
मन्ये मधुध्वंसनकीर्तिभासम्।
किं वा लसत्त्वद्रसनाऽग्रवृत्ते-
र्वाग्देवताया वपुरंशुपूरम् ॥ ७१ ॥

मनोजमातरिति। हे मनोजस्य मदनस्य मातः! तव मन्दहासं स्मितं मधुध्वंसनस्य हरेः कीर्तेर्भासं सर्वदा तत्कीर्तिवर्णनकारित्वादिति भावः। किं वा लसन्त्याः शोभमानायास्तव रसनाया अग्रवृत्तेरग्रवर्तिन्याः वाग्देवतायाः सरस्वत्या वपुषः

---

७१ हे कामजननि! तव मन्दहासं हरिकीर्तिकान्तिरूप,मथ वा स्फुरज्जिह्वाऽग्रवासिन्या वाग्देव्या देहकान्तिपूररूपं वा मन्ये इति उत्प्रेक्षमाणो ऽतिविशदत्वं मन्दस्मितस्य बोधयन्नाह।

अंशुपूरं किरणसमूहं मन्ये जानामि इत्यर्थः । कीर्तेरदृश्यत्वेऽप्यत्र सितत्वं वर्णितम् । तत्र प्रमाणम् 'अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिं च ततोऽन्यथा' इति वाग्भट्टालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ७१ ॥

नासोरुमौक्तिकघृणिद्विगुणीकृतेन
हासोदयेन हसता सुषमां हिमांशोः ।
हा हन्त सुन्दरि तवाऽधरबन्धुजीवः
पद्मे परिस्फुटमटीकत पाटलत्वम् ॥ ७२ ॥

नासेति । हे सुन्दरि पद्मे ! नासाया उरुमौक्तिकघृणिभिर्विपुलमुक्ताकिरणैः द्विगुणीकृतेन अत एव हिमांशोश्चन्द्रस्य सुषमां परमशोभां हसता तिरस्कुर्वता ते हासोदयेन । हा हन्त खेदे । अधर एव बन्धुजीवः 'दुपारी'ति ख्यातं पुष्पं परिस्फुटं स्पष्टं पाटलत्वं श्वेतरक्तत्वं पाटलपुष्पत्वं चाऽटीकताऽलभत । अत्राऽन्यदीयगुणग्रहणात्तद्गुणाऽलङ्कारः । स च पूर्वाऽर्धगतेनाऽनुगुणालङ्कारेण सङ्कीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७२ ॥

बालेन्दुकान्तिरिव पश्चिमसान्ध्यरागे
पद्मालये स्फटिकभा इव पद्मरागे ।

---

७२ हे सुन्दरि ! पद्मे ! नासिकाऽग्रलम्बमानमुक्ताफलकिरणद्विगुणितेन चन्द्रकान्तिं हसता हासस्योदयेन तवाऽधरोष्ठरूपो (ऽतिरक्तो) बन्धुजीवः (तन्नामकं कुसुमं) पाटलत्वं (श्वेतरक्तत्वं पाटलपुष्पत्वं च) स्फुटं प्राप्तवानिति बन्धुजीवस्य पाटलपुष्पत्वप्राप्तिराश्चर्यकरीति हा हन्तेत्यनेन बोधयन्नाह ।

७३ हे पद्मगृहे ! तवाऽधरोष्ठेऽसौ मन्दस्मितकान्तिः, सायं सन्ध्यारागे बालचन्द्रकान्तिरिव, पद्मरागे स्फटिकद्युतिरिव, पल्लवाग्रे

प्रत्यग्रपुष्पसुषमेव च पल्लवाऽग्रे
भाति स्मितद्युतिरसावधरे भवत्याः ॥ ७३ ॥

बालेन्दुरिति । हे पद्मालये ! भवत्या अधरे असौ स्मितद्युतिर्मन्दहास्यकान्तिः पश्चिमसन्ध्यासम्बन्धिनि रागे बालेन्दोः कान्तिरिव, एवं पद्मरागे स्फटिकमेव, तथा पल्लवस्य किसलयस्याऽग्रे प्रत्यग्रस्य नूतनस्य पुष्पस्य सुषमा शोभेव भाति शोभते । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

अथ वाणीं वर्णयति—

स्वाद्वी सुधा स्मितमिषेण सुधाऽब्धिकन्ये
प्रत्यक्षतस्त्वदधरे परिदृश्यते ऽसौ ।
सिक्ता यया तव सदा स्वदते चटूक्ति-
र्मातः शुभाय मनसे मधुवैरिणो ऽपि ॥ ७४ ॥

स्वाद्वीति । सुधाऽब्धिकन्ये, हे मातः ! यया स्मितसुधया सिक्ता ते चटूक्तिर्मधुरभाषणरीतिः मधोर्दैत्यस्य वैरिणः शत्रोर्हरेः पक्षे माध्वीकद्वेषिणो ऽपि शुभाय शुभमाप्तये(?) मनसे सदा स्वदते रोचते सा स्वाद्वी मधुरा असौ सुधा स्मितस्येषद्धासस्य मिषेण कपटेन तवाऽधरे प्रत्यक्षतः परिदृश्यते अवलोक्यते इत्यर्थः । कैतवाऽपह्नुतिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७४ ॥

नूतनकुसुमशोभेव भातीति अधरोष्ठस्य रक्तत्वं मन्दस्मितस्य च शुभ्रत्वं प्रतिपादयन्नाह ।

७४ हे सुधाऽब्धिकन्ये ! तवाऽधरे मन्दस्मितकैतवेन मधुरा सुधैव प्रत्यक्षतः कृतवसतिर्दृश्यते, ऽत एव यया सिक्ता ते चाटूक्तिर्मधुद्वेषिणोऽपि (हरेरपि, माध्वीकद्विषोऽपि च) मनसे समधिकमधुरत्वाद्रोचते, अरुचितमाध्वीकस्यापि सविशेषमाधुर्यायां सुधायां रुचिरुचितैवेति वदन् मन्दस्मितस्याऽतिरमणीयत्वं वक्ति ।

मृद्वीकेयं न खलु भजते मृद्विकाराद्विशेषं
मन्ये पूरं मलिनमलिनामाकरं माकरन्दम् ।
मातर्नैवाऽऽकलयति सुधामाधुरी साधुरीतिं
हन्ताऽहन्तां तव सुवचने भाति मोचा मुमोच ॥७५॥

मृद्वीकेति। हे मातः! तव सुवचने भाति शोभाति(?)सति हन्त विस्मये। इयं मृद्वीका, मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः। मृदो मृत्तिकाया विकाराद्विशेषं भेदं न भजते। एवमलिनां भृङ्गाणां, मधुलिण्मधुपाऽलिन इत्यमरादिन्नन्तोऽपि। आकरोत्याकारयति आह्वयति तम्। अत्र करोतिरन्तर्भावितण्यर्थः(?) मकरन्दः पुष्परसस्तस्याऽयं माकरन्दस्तं पूरं मलिनं मन्ये। तथा सुधाया अमृतस्य माधुरी माधुर्यं साधुरीतिं सुपद्धतिं नैवाऽऽकलयति न गृह्णाति। तथा मोचा कदली। रम्भा मोचांशुमत्फलेत्यमरः। अहन्तामहङ्कारं मुमोचेत्यतिमाधुर्यं तवोक्त्यामिति भावः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७५ ॥

हत्वा वाचां रसमसदृशं हन्त पुण्ड्रेक्षवस्ते
गूढं मध्येजठरकुहरं पाटवादूढवन्तः ।

---

७५ हे मातः! तव मधुरतरे वचसि भाति सति द्राक्षा मृद्विशेषा, भ्रमरसङ्गितया तदाकररूपो मकरन्दसन्दोहश्च मलिनः, पीयूषमाधुर्यमप्यसाधु, एवं कदलीफलमपि माधुर्याऽहङ्कारं मुमोचेति मन्ये इति वदन् वचने निरतिशयं माधुर्यं प्रतिपादयति।

७६ हे मातः! निरुपमं ते वाचां रसमपहृत्य कौशलान्मध्येजठरं वहन्तः पुण्ड्रेक्षवो दारुयन्त्रसम्पीडिताः सन्तस्तं रसं प्रतिद्रवतीति

तं कृच्छ्रात्ते ददति च पुनर्दारिता दारुयन्त्रे

मातर्देयं स्वयमददतां मर्दनं मार्दवाय ॥ ७६ ॥

हृत्वेति। हे मातः! ते तव वाचाम् असदृशं निरुपमं रसं हृत्वा चौर्येणाऽपहृत्य ते पुण्ड्रेक्षवः जठरकुहरस्य मध्ये इति मध्येजठरकुहरं पाटवाद्गोपनकौशल्याद्दृढवन्तो धारयन्तस्ते पुनश्च दारुयन्त्रे 'घाणा' इति ख्याते दारिता निष्पीडिताः सन्तः तं रसं कृच्छ्रात्सङ्कटेन ददति। स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः। तथा हि—स्वयं स्वतः देयं वस्तु अददतामयच्छतां मर्दनं मार्दवाय मृदुत्वमाप्तये भवति। 'इक्षुदण्डास्तिलाः शूद्राः कान्ता स्वर्णं च मेदिनी। चन्दनं दधिताम्बूले मर्दनं गुणवर्धनम्' इत्यभिधानात्। अपि च 'तन्वी बाला मृदुतनुरियं त्यज्यतामत्र शङ्का लोके मत्तभ्रमरपतनान्मञ्जरी किं नु भग्ना। तस्मादेषा रहसि भवता निर्दयं मर्दनीया मन्दाक्रान्ता विसृजति रसं नेक्षुयष्टिः समन्तात्' इति सुभाषितमप्यत्र प्रमाणं ज्ञेयम्। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ॥ ७६॥

अभ्यातञ्च्य क्षीरधिमिन्दोरमृतौघै-

रामथ्यैनं देवि मथा चेक्षुमयेन।

स्वयं देयमददतां पीडनमेव मार्दवाय भवतीत्युक्त्या समर्थयन् पुण्ड्रेक्षुरसादपि त्वद्वाग्रसः समधिकमधुर इत्याह।

७७ हे श्रीः! देवैश्चन्द्रमण्डलाहृतैः सुमधुरैरमृतैः क्षीरोदमानञ्च्याऽतिमधुरेणेक्षुरूपेण मन्थनदण्डेन तं विलोड्य तत्साररूपं नवनीतं

तस्माद्देवैर्यद्युपनीतं नवनीतं
तिक्तीकुर्यादुक्तिरियं ते तदपि श्रीः ॥ ७७ ॥

अभीति । हे श्रीः, हे देवि ! क्षीरधिम इन्दोश्चन्द्रस्याऽमृतौघैः अभ्यातश्चयाऽऽसिच्य 'विरजणमिति' लोके । अथेक्षुमयेन मथा मन्थनदण्डेनाऽऽमथ्य मन्थयित्वा तस्माद् दुग्धोदधेः नवनीतं यदि निष्कासितं तथापि तन्नवनीतमपि ते उक्तिः । व्याहार उक्तिर्लपितमित्यमरः । तिक्तीकुर्यात् कटूकुर्यात् । मत्तमयूरं वृत्तम् । प्रौढोक्त्यतिशयोक्त्यलङ्कारौ ॥ ७७ ॥

मातः समस्तजगतामसि माधवी त्वं
मन्ये तवाऽधरदलं मृदुलं प्रवालम् ।
दन्ताऽऽवलिं सुमनसां ततिमुल्लिखामि
स्वादूनि वेद्मि च मधूनि सुभाषितानि ॥ ७८ ॥

मातरिति । हे समस्तजगतां मातः ! त्वं माधवी माधवपत्नी । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । वासन्ती लता च । वासन्ती माधवीलतेत्यमरः । असीति मन्ये । तवाऽधरदलमधरोष्ठविभागं मृदुलं प्रवालं मन्ये । तथा दन्तानामावलिं पङ्क्तिं सुमनसां पुष्पा-

---

यद्युद्धृतं स्यात् तथा ऽपि त्वद्वचनाऽग्रे तत्कटु प्रतीयेतेति सुधाऽधिकमधुरिमधुरीणं ते वचनमित्याह ।

७८ हे समस्तलोकानां मातः ! त्वं माधवी (माधवपत्नी, वासन्तीलता च) असि, तव अधरं कोमलं पल्लवं मन्ये, दन्तपङ्क्तिं कुसुमसमूहमुत्प्रेक्षे, स्वादूनि सुवचनानि च मकरन्दरूपाणि संभावयामीति भगवत्यां माधवीलतारूपणमुखेनाह ।

र्णां ततिम् उल्लिखामि तर्कयामि । एवं स्वादूनि सुष्ठुभाषितानि मधूनीति वेद्मि। वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥७८॥

मातर्भवन्मुखमयूखसुधाऽब्धिमध्ये
बिम्बाधराऽमृतमभूद्वचनाऽमृतं च ।
आद्यं तयोः पिबति साऽऽदरमाननेन
श्रोत्रद्वयेन चरमं परमः पुमान् सः ॥ ७९ ॥

मातरिति। हे मातः ! भवत्या मुखस्य मयूखाः किरणा एव सुधाऽब्धिस्तन्मध्ये बिम्बाधराऽमृतं तथा वचनाऽमृतं चेति द्वयम् अभूदुत्पन्नं, तयोर्द्वयोर्मध्ये आद्यमधरोष्ठं प्रति(?) स परमः पुमान् विष्णुः आननेन मुखेन सादरं पिबति प्राशनं करोति, चरमं वचनाऽमृतं श्रोत्रद्वयेन पिबति सादरं शृणोतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ७९ ॥

परिहृतभवशब्दा भारती तावकीना
परिहसतु निकामं कालण्ठाऽभिलापम् ।

---

७९ हे मातः ! त्वदीयमुखकान्त्यमृतसागराऽन्तराले बिम्बाऽधराऽमृतं वचनाऽमृतं चेत्यमृतद्वयमभूत्, तयोर्मध्ये प्रथमं बिम्बाऽधराऽमृतं पुरुषोत्तमो मुखेन पिबति, द्वितीयं वचनाऽमृतं तु श्रवणयुगलेन पिबतीति विशेष इत्याह ।

८० हे सिन्धुकन्ये ! परिहृतः भवशब्दः (संसारशब्दः) यया एतादृशी ते वाक् कालकण्ठाभिलापं (कोकिलसंबन्धिनमालापं, कालकण्ठस्य यमकण्ठस्याऽऽलापं च परिहसतु, श्रुतिपथे (श्रोत्रमार्गे, वेदमार्गे च) मधुरा इयं वाक् शुकमुखफणितीनां (कीराऽऽननवचनानां, शुकयोगिप्रभृतिवचनानां च) दोषं कथमाविष्करोतीति संसाराऽपहायाः यमकण्ठशब्दपरिहासस्यौचित्येपि शुकादिमुनी-

श्रुतिपथमधुरेयं सिन्धुकन्ये कथं वा
शुकमुखफणितीनां दोषमाविष्करोति ॥ ८० ॥

परीति। सिन्धुकन्ये ! परिहृतः भक्तस्य भव इति संसार इति शङ्कर इति च शब्दो यया सा तावकीना त्वदीया भारती वाणी कालकण्ठस्य यमगलस्य पक्षे कालकण्ठस्य शिवस्याऽभिलापं कठोरशब्दं गानं च निकामं यथेष्टं परिहसतु निन्दतु, परं तु श्रुतिपथस्य वेदमार्गस्य कर्णमार्गस्य च मधुरेयं भारती शुकस्य शुकयोगीन्द्रस्य कीरस्य च मुखसम्बन्धिफणितीनामुक्तीनां दोषं कथं वा ऽऽविष्करोति प्रकटीकरोति? इत्याक्षेपे द्वितीयार्थेन परिहारो ज्ञेयः। मालिनीवृत्तम् । श्लेषसमविभावनालङ्काराः। श्रुतिपथमधुराणामिति पाठः श्रेयान् ॥ ८० ॥

असंकोचां मोचामधुरिममदोन्मोचनविधा-
वनीचां ते वाचामहमहरहर्नौमि लहरीम् ।
उदूहे यां श्रोतुं कुतुकमुदधेः पुत्रि दधती
श्रुतीभावं चक्षुःश्रुतिपतिदृशां विंशतिशती ॥ ८१ ॥

असङ्कोचामिति। हे उदधेः पुत्रि! यां वाग्लहरीं श्रोतुं कुतुकं

न्द्रशब्ददोषाऽऽविष्करणं कथमुपपद्यते ? इति वदन् श्लेषेण संसारविनाशकानां त्वद्वचसां माधुर्याऽतिशयेन कोकिलशब्दपरिहासः कीरशब्ददोषाऽऽविष्करणं च युक्तमेवेति प्रकृतार्थबोधनपुरस्सरं पिकशुकवचनादपि समधिकमधुरं ते वचनमित्याह ।

८१ हे समुद्रपुत्रि ! कदलीफलमाधुर्यगर्वपरिहारपटीयसीं ते वाक्परम्परां नौमि, यां श्रोतुं कौतुकिनी शेषदृक्सहस्रद्वयी श्रोत्ररूपत्वमुवाह (चक्षुःश्रवत्वात्) इति वाचामतिमधुरत्वं बोधयन्नाह ।

कौतुकं दधती चक्षुःश्रुतीनां सर्पाणां पत्युः शेषस्य दृशां नेत्राणां विंशतिशती सहस्रद्वयमित्यर्थः । श्रुतीभावं श्रोत्रेन्द्रियत्वम् । उदूहे स्वीचकार । कुत ? इति चेत् । मोचायाः कदल्याः मधुरिम्णा माधुर्येण यो मदोऽहङ्कारस्तस्य उन्मोचनविधौ उन्मूलनकरणे असङ्कोचां निःसन्देहाम् अनीचां श्रेष्ठां ते वाचां लहरीं परम्पराम् अहरहः प्रतिदिनं नौमि नमस्करोमि इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षालङ्कारः, द्वितीयार्धे उदात्तालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८१ ॥

पर्यायः शर्करायाः प्रतिकृतिरमृतस्रोतसां तादृशाना
साक्षी गोक्षीरभूम्नां सुरतरुसुमनोमाक्षिकाणां विकारः ।
पुण्ड्रेक्षूणां प्रणाली परिणतिरतुला नारिकेलोदकानां
सोयं नालीकगेहे जयति तव वचःसंपदां संप्रदायः ॥८२॥

पर्याय इति । हे नालीकगेहे ! शर्करायाः पर्यायो भेदः, एवममृतस्रोतसां पीयूषप्रवाहाणां प्रतिकृतिः प्रतिमा, तथा तादृशानां लोकोत्तराणां गोक्षीरस्य गोदुग्धस्य भूम्नां महिम्नां साक्षाद्द्रष्टा साक्षी, साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति निपातनात्साधुः । पुनः सुरतरुसुमनोमाक्षिकाणां कल्पद्रुमपुष्पमधूनां विकारः, पुण्ड्रसंज्ञकानामिक्षूणां प्रणाली 'पह्नाल' इति लोके प्रसिद्धा । किं बहुना नारिकेलफलस्य तदुदकानामतुला निरुपमा परिणतिः प-

---

८२ हे कमलगृहे ! सितायाः रूपान्तरं, पीयूषप्रवाहाणां प्रतिच्छाया, गव्यपयोमाहात्म्यस्य प्रत्यक्षद्रष्टा, कल्पतरुकुसुममधुविकारः, पुण्ड्रेक्षुप्रणालिका, नारिकेलरसानां निरुपमः परिणामः, प्रसिद्धतरस्तव वाक्संपत्तिसंप्रदायः सर्वोत्कर्षेण राजते इति वदन् वचसां निखिलमधुरपदार्थसाररूपतां प्रकटयति ।

रिणामः, सो ऽयं प्रसिद्धः तव वचःसंपदां वचनश्रीणां संप्रदायो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः। उल्लेखालङ्कारः। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ८२ ॥

सुता सुधाऽब्धेः सहजा हिमांशो-
र्मातः प्रिया त्वं मधुराऽधिपस्य ।
तथाविधायास्तव के नु वीची-
माचान्तमोचां न वदन्ति वाचाम् ॥ ८३ ॥

सुतेति। हे मातः जननि ! त्वं सुधाऽब्धेः क्षीरसागरस्य सुता कन्या, तथा सुधांशोश्चन्द्रस्य सहजा भगिनी, पुनः मधुराया-स्तत्संज्ञकनगर्या अधिपस्य विष्णोः अथ च मधुरस्य सुन्दरस्य स्वामिनः प्रिया वल्लभा, तथाविधायास्तादृग्भूतायास्तव वाचां वीचीं परम्पराम्। आचान्ता निर्जिता मोचा कदली यया तादृशीं के नु काः नार्यः के पुरुषास्त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः। न वदन्ति न ब्रुवन्तीत्यर्थः। उपजातिवृत्तम्। परिकरालङ्कारः॥८३॥

द्राक्षालिरादौ किल रूपयुक्ता
मध्ये ऽधिकेक्षुप्रभवा सिता च ।

---

८३ हे मातः ! त्वं सुधासमुद्रस्य दुहिता, चन्द्रस्य स्वसा, मधुराऽधिपस्य (मधुराख्यपुरेशस्य विष्णोः, मधुररसनायकस्य च) प्रिया, एवं मधुरनिखिलपरिवारायास्तव वाक्परम्परां कवलीकृतकदलीं के वा न वदन्ती?ति वचसां माधुर्याऽतिशयं सूचयन्नाह।

८४ हे रमे ! स्वादुनरे ते वाग्रसे जागरूके सति आदौ रूपयुक्तापि (मधुररूपापि) द्राक्षालिः तथैवाऽऽदौ 'रु'शब्देन समीपभागे आद्यवयवतया युक्ता रुद्राक्षालिः (तद्वन्नीरसा) भाति, एवं म-

हास्या सुधाप्यग्रजनाभियुक्ता
स्वादौ रमे जाग्रति वाग्रसे ते ॥ ८४ ॥

द्राक्षालिरिति। आदौ त्वद्वाग्रसप्रवृत्तेः पूर्वं द्राक्षालिर्द्राक्षापङ्क्तिः रूपयुक्ता माधुर्यात्मकेन स्वेन रूपेणोपयुक्ताऽऽसीत् स्वादुरभूदित्यर्थः। तत्र प्रवृत्ते तु तादृश्येवाऽभूत्। आदौ रूपयुक्ता आदौ आरम्भे 'रु'वर्णेनोपयुक्ता रुद्राक्षाऽऽलिरित्यर्थः। नीरसत्वेन रुद्राक्षालिवदनास्वादनीयाऽभूदिति भावः। अथ मध्ये इक्षुप्रभवा सिता शर्करा अधिका स्वादुरभूत्। ततो मध्ये त्वया वाग्रसे किंचिदुन्मेषिते तादृशी सिता मध्ये अधिकैवाऽभूत्। मध्ये ऽधिगतः कः ककारो यस्यां सा सिकताऽभूदित्यर्थः। नीरसत्वेन वालुकावदनास्वादनीयाऽभूदिति भावः। अथ अग्रे उपरि भवने स्वर्गे स्थिता जना देवाः अभियुक्ताः कृतोद्यमा यस्यां सा सुधा हेति हर्षे आस्या आस्याय हिता आस्या, शरीरावयवाद्यत्। सुखप्रिया ऽऽसीत्। ततस्तव स्वादौ वाग्रसे जाग्रति सति पूर्णदशायामित्यर्थः। तादृश्येवाऽग्रजनाऽभियुक्ता सुधा हास्या ऽऽसीत्। अग्रे प्रान्ते जातो यो 'ना'शब्दस्तेनाऽऽभियुक्ता सुधा सुधाना संपन्ना ऽत एव हास्योपहसनी ऽयाप्यभूत् सुष्ठुभ्रष्टयववन्नीरसत्वादिति भावः। अयं वाग्रसस्याऽवस्थाविशेषो

ऽस्याऽवस्थायामधिका (विशेषमधुरा) इक्षूद्भवा सिता (शर्करा) ऽपि तथैव मध्ये ऽधिका (अधिगतककारा सिकता) तद्वद्रुद्राक्षा भाति, तथा अग्रजनैः श्रेष्ठजनैर्देवैरभियुक्ता (समादृता) हा इति खेदे आस्याय हिता वदनप्रियापि सुधा तथैव हास्या परिहसनीया ऽग्रे ऽन्ते जातेन नाशब्देन युक्ता सती (सुधाना) भ्रष्टयववद्विरसा भाति इमेति वचनरसस्य माधुर्यं निखिलाऽतिशायत्याह।

त्पयःकृतो वा प्रकटनकृतो वा बोध्यः । इन्द्रवज्रावृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ८४ ॥

अथ दन्तान् स्तौति—

निःसारवंशजठरे न्यविशन्त हन्त
दन्तद्युतिप्रातिभटास्तव मौक्तिकौघाः ।
मातर्द्विजव्रजविरोधितया स्थितानां
मातङ्गमौलिकलना ऽप्युचितैव तेषाम् ॥ ८५ ॥

निरिति । हे मातः! तव दन्तद्युतीनां प्रतिभटाः शत्रवः मौक्तिकानां मुक्तानां मुक्तियोग्यानां चौघाः निःसारवंशजठरे हीनाऽन्वयमध्ये ऽसारवेणूदरे च न्यविशन्त, द्विजानां दन्तानां ब्राह्मणानां च व्रजस्य विरोधितया स्थितानां तेषां मौक्तिकौघानां मातङ्गानां गजानां चण्डालानां च मौलिषु कलना स्थितिरुचिता युक्तैव । वसन्ततिलका श्लेषो ऽर्थान्तरन्यासश्च । अत्र पद्ये 'त्वद्दन्तपङ्क्तिरिपवः किल मौक्तिकौघा निःसारवंशजठरे न्यविशन्त केचित् । मातङ्गकेषु कतिचिच्च हितं कथं हि मातर्द्विजव्रजविरोधितया स्थितेभ्य' इति पाठे विरचिते सौष्ठवसाक्षिणः सुधियः ॥ ८५ ॥

८५ हे मातः ! तव दशनकान्तिरिपवो मौक्तिकसङ्घा निःसारवंशजठरं (असारवेणुमध्ये, तुच्छकुलमध्ये च) न्यविशन्त हन्त, द्विजविरोधितया (दन्तविरोधेन, ब्राह्मणद्वेषेण च) स्थितानामेषां मौक्तिकसङ्घानां मातङ्गमौलिकलना (गजकुम्भस्थितिः, चण्डालश्रेष्ठतया स्थितिश्च) योग्यैवेति मौक्तिकाविशदत्वं दन्तानां प्रतिपादयति ।

रमे रसज्ञाऽग्रलशारदाया
रदावली ते रमणीयरूपा ।
मधुप्रतिक्षेपिमनोऽनुकूले
मन्दारमालेव शुभा विभाति ॥ ८६ ॥

रमे इति । हे मधुप्रतिक्षेपिमनोऽनुकूले मधुरिपुचित्ताऽनुसारिणि रमे! रमणीयरूपा ते रदावलिः रसज्ञाऽग्रलशारदाया जिह्वाऽग्रवर्तिसरस्वत्याः शुभा मन्दारमालेव विभाति। उपजातिवृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८६ ॥

प्रकाशते सज्जघनागमे त्वयि
प्रगल्भशोभोदयिनीरदावलिः ।
रमे मुकुन्देन किलाऽमुना ऽऽदृता
द्युतिर्यदीया सहसोन्मिषन्मुदा ॥ ८७ ॥

प्रकाशते इति। हे रमे, हे सन् जघनस्य नितम्बस्य आगमः प्राप्तिर्यस्यास्तत्संबुद्धौ त्वयि प्रगल्भः शोभाया उदयो यस्या

---

८६ हे मधुरिपुचित्ताऽनुकूले रमे! सुन्दररूपा ते दशनपङ्क्तिः जिह्वाऽप्रवर्तिन्याः सरस्वत्याः शिवा मन्दारकुसुममालिकेव शोभते इति दन्तावलेरतिविशदत्वं बोधयति ।

८७ हे सन् जघनस्याऽऽगमो यस्यास्तादृशि रमे! त्वयि प्रौढशोभाविर्भावा रदाऽऽवलिः दन्तपङ्क्तिः राजते । यदीया कान्तिरुद्भवहर्षेण अमुना (मुशब्दरहितेन) मुकुन्देन (कुन्देन) सहसा ऽऽदृता । एवं सज्जघनाऽऽगमे संनद्धवर्षर्तुस्वरूपायां त्वयि समधिकशोभाशालिनी नीरदानां (मेघानाम्) आवलिः शोभते, यदीया नीला द्युतिरुद्यत्प्रमोदेनाऽनेन मुकुन्देन भगवता स्वीकृता (भगवतो नीलवर्णत्वात्) इति श्लेषेण वदन् दन्तानां कुन्दसुन्दरत्वं प्रतिपादयति ।

अस्ति सा चासौ रदानाम् आवलिः पङ्क्तिः प्रकाशते उन्मिषन्ती मुद् विकासो यस्य तेनाऽमुना मुकाररहितेन मुकुन्देन कुन्देनेत्यर्थः । कृताऽऽदरेत्यर्थः । अन्यत्र अयि रमे ! सज्जः जलदाने सन्नद्धो यो घनागमो वर्षाकालः तत्र तु प्रगल्भः शोभोदयो ऽस्ति यस्याः सा नीरदावलिर्मेघपङ्क्तिः प्रकाशते, यदीया द्युतिः श्यामला उन्मिषन्मुदा विकसदानन्देनाऽमुना ऽनेन मुकुन्देन हरिणा ऽऽदृता स्वदेहे स्वीकृतेत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ८७ ॥

आप्तीकृतानाममुकेन विन्द-
न्मुदा मुकुन्देन सदादृतानाम् ।
शुचिद्विजानां ननु तावकानां
मुक्ताऽऽकृतिर्विश्वसवित्रि युक्ता ॥ ८८ ॥

आप्तीति। हे विश्वसवित्रि ! विन्दतां मुद् यस्मिन् स तेन अमुकेन मुकाररहितेन मुकुन्देन कुन्दकुड्मलेन आप्तीकृतानां मिलीकृतानां, साजात्यात् । सद्भिर्नक्षत्रैरादृतानाम्, अतितेजस्कत्वात् । तावकानां शुचीनां धवलानां द्विजानां दन्तानां मुक्ताकृतिः मौक्तिकतुल्याकारः युक्ता । एतदेव श्लेषेण समर्थयति

---

८८ हे जगन्मातः ! विन्दन्मुदा (प्राप्तविकासेन) अमुकेन (मुकाररहितेन) मुकुन्देन (कुन्देन) आप्तीकृतानां मित्रीकृतानां सद्भिर्नक्षत्रैरादृतानां तावकानां शुचिवर्णानां द्विजानां दन्तानां मुक्ताकृतिः (मुक्ताफलाऽऽकारः) युक्ता । एवं विन्दन्मुदा प्राप्तहर्षेणाऽमुकेनाऽमुना मुकुन्देन स्वीयपक्षे कृतानां सत्पुरुषैरादृतानां पवित्राणां द्विजानां (ब्राह्मणानां) मुक्ताकृतिः (मुक्तपुरुषाऽऽकारः) युक्तैवेति श्लेषेण ब्रुवन् दन्तानां कुन्दनक्षत्रमौक्तिकतुल्यतां वक्ति ।

विन्दन्मुदा अमुना मुकुन्देन आप्तीकृतानां स्वीयत्वेन परिगृहीतानां सद्भिः साधुभिरादृतानां शुचीनां शुद्धानां द्विजानां विप्राणां मुक्तानां सनकादीनामिव तेजोमयी दिव्या आकृतिः युक्तैवेति भावः । उपजातिवृत्तम् । श्लेषनमालङ्कारौ ॥ ८८ ॥

हन्तारस्तमसां दिशन्तु कमले दन्ता मुदं तावका
येषूद्दामजपासपक्षरसनाच्छायोपरक्तांशुषु ।
उच्चैःपक्विमदाडिमभ्रमवशादुत्पित्सुकेलीशुक-
प्रत्यावर्तनखेदनिःसहतया पाणिर्विशेषाऽरुणः ॥ ८९ ॥

हन्तार इति । भोः कमले ! उद्दामाया विकसिताया जपायाः 'जास्विनी' इति ख्यातपुष्पस्य सपक्षायाः सदृश्या रसनायाश्छायया कान्त्या उपरक्ता अंशवः किरणा येषां तेषु येषु दन्तेषु उच्चैराधिक्येन पक्विमानि पक्वानि यानि दाडिमानि दाडिमफलानि तेषां भ्रमवशात् उत्पित्सूनां उड्डानेच्छूनां केलीशुकानां क्रीडाकीराणां प्रत्यावर्तनस्य निराकरणस्य खेदेन यो निःसहः असहमानः श्रान्त इति यावत् । तस्य भावस्तत्ता तया पाणिरपि विशेषाऽरुणः अतिरक्तो जातः ते तमसां तिमिराणाम् अज्ञानानां च हन्तारस्तावका दन्ता मुदं दिशन्तु ददतु । अत्र तद्रूपाऽतिशयोक्तिभ्रान्त्यलङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८९॥

---

८९ हे कमले ! तमसाम् (अन्धकाराणाम्, अज्ञानानां च) नाशकास्त्वदीया दन्ता नो मुदं ददतु, विकसितजपाकुसुमसदृशजिह्वाकान्तिरक्तकिरणेषु येषु (दन्तेषु) उन्नतपरिपक्वदाडिमफलभ्रान्त्या (तदाकर्षणाय) उत्पतितुमिच्छूनां क्रीडाकीराणामपसारणाऽऽयासपरिश्रान्ततया ते करो ऽधिकाऽरुणो भवतीत्याह ।

अथ रसज्ञां वर्णयति—

कन्ये सिन्धोः काऽपि मृद्वी सुहृद्यां
दद्याद्विद्यां त्वद्रसज्ञा मनोज्ञा ।
यत्र व्यक्तो रक्तिमा वक्ति मात-
र्वाचां देव्या नित्यनृत्ताऽभिघातम् ॥ ९० ॥

कन्ये इति । हे सिन्धोः कन्ये, भो मातः ! यत्र यस्यां व्यक्तः स्फुटो रक्तिमा लौहित्यं कर्तृ वाग्देवताया सरस्वत्याः नित्यं प्रत्यहं नृत्तस्य नर्तनस्य नृत्तेन वा अभिघातं प्रहारं वक्ति कथयति सा प्रसिद्धा काऽपि निरुपमा मृद्वी मृदुला मनोज्ञा । मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलमित्यमरः । तव रसना जिह्वा सुष्ठु हृदयस्य प्रियां सुहृद्यां, हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः । विद्यामात्मज्ञानरूपां दद्यात् । अत्र देवीरसनारक्तिम्नि वाग्देवतानृत्ताऽनुमानादनुमानालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ९० ॥

प्रह्वा जिह्वां तव तु शरणीकुर्महे शर्महेतुं
रागादागांस्युपचितवतो रक्षितुं या रमे नः ।

---

९० हे समुद्रकन्ये ! अनिर्वचनीयस्वरूपा मृदुला सुन्दरी ते जिह्वा विद्यां ददातु, यत्र स्फुटो ऽरुणिमगुणो वाग्देवतायाः सार्वदिकनृत्यजातमभिघातं बोधयतीति जिह्वाया वाग्देवीनृत्यरङ्गत्वमाधिकारुण्यं च प्रतिपादयन्नाह ।

९१ हे रमे ! या (जिह्वा) प्रेम्णा ऽर्जिताऽपराधानस्मान् रक्षितुं वेङ्कटाऽचलपतेः कोपाविलोपनाऽनुकूलाः शोभना वाचो भूय उक्ता क्रमेण ध्रुवमारुण्यं दधाति सुखहेतुं तां ते रसनां नम्राः सन्तो वयं

वारं वारं वृषगिरिपतेः कोपलोपाऽनुरूपाः
सूक्तीरुक्त्वा नियतमयते शोणिमानं श्रमेण ॥ ९१ ॥

मह्वा इति। भो रमे! या रागाव् कामादिदोषात् आगांस्य-पराधान् उपचितवतः संपादयतो नोऽस्मान् रक्षितुं वारं वारं पुनः पुनः कोपलोपे क्रोधशान्तौ अनुरूपा योग्याः सूक्तीः उक्त्वा नियतं निश्चितं शोणिमानं लौहित्यम् अयते प्राप्नोति, अय गताविस्यस्माल्लट्। तां शर्मणो हेतुं तव जिह्वां मह्वा नम्राः सन्तः शरणीकुर्महे आश्रयामः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्। उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ९१ ॥

कंसद्विषो माहिषि काननचान्द्रिकेति
दोषाप्ययाय रसनामवनात्मिकां ते।
प्राप्ता ऽपि पद्मजवधूर्वनजौकसस्ते
सङ्गादिवाऽधिकवनास्थितिमेति भूयः ॥ ९२ ॥

कंसेति। हे कंसद्विषो हरेर्माहिषि पट्टवनिते! पद्मजस्य ब्र-

शरणीकुर्महे इति जिह्वायामारुण्यप्राप्तौ स्वाऽपराधक्षमापकभूयोवागुम्फारणश्रमस्य कारणत्वमुत्प्रेक्षमाण आह।

९२ हे कंसरिपुप्रधाननायिके! पद्मजवधूः (शारदा) काननचन्द्रिका (कस्य ब्रह्मणो मुखे ज्योत्स्ना रूपा, अत एव अरण्ये प्रसूना ज्योत्स्नारूपा) इति दोषपरिमार्जनाय अवनात्मिकां (वनभिन्नस्वरूपाम, रक्षकरूपां च) ते रसनां प्राप्तापि तत्रापि वनजौकसः (पद्मनिलयायाः, अरण्यसञ्जातवासायाश्च) ते सङ्गादिव पुनरपि अधिकवनास्थितिम (विशेषां कवितास्थितिम, अधिकामरण्यस्थितिम) एतीति श्लेषेण कथयन् जिह्वायाः सरस्वतीनिवासायाः समधिककवितापटुत्वं बोधयति।

ह्मणः वधूः सरस्वती चन्द्र इव चन्द्रिका श्वेततरेन चन्द्रप्रतिमा ऽहं कस्य ब्रह्मण आनने स्थितेति काननचन्द्रिका जाता ऽस्मि सा कविप्रसिद्ध्या अरण्यरोदनवन्निष्फलत्वरूपो दोषः प्राप्तः तस्याप्ययाय नाशाय अवनात्मिकां वनाऽभावरूपाम्, अवनं जगद्रक्षणं तत्र आत्मनि यस्याश्च तां तव रमनां रसज्ञां प्राप्ता, तच्च अवनचन्द्रिकेति संपद्यमानत्वात् पुनरुक्तदोषनिरासः। तत्रापि भूयः पुनः वनजे कमले ओकः वासस्थानं यस्यास्तस्याः वने जातम् ओकः यस्याश्च तस्याः। धिष्ण्यमोको निवसनमित्यमरः। ते तव समागमात् मेलनात् अधिकवनस्थितिर्जाता युक्तं विधिविमुखायाः दैवप्रत्यङ्मुखायाः ब्रह्मपराङ्मुखायाश्चेति कवने कवितायाम् इत्यधिकवनं तत्र स्थितिरेतीति विरोधपरिहारः(?) वसन्ततिलकावृत्तम्। श्लेषविरोधाभासविषादनालङ्काराः ॥ ९२॥

अभ्यर्चतामनघवाङ्मयपारदाया
रूपं रुचा तुलितशारदनीरदायाः ।
वन्दीभवत्प्रथिततुम्बुरुनारदाया
वन्दे तवाऽम्ब रसनाऽञ्चलशारदायाः ॥ ९३ ॥

अभीति। हे अम्ब ! अभ्यर्चतां पूजकानाम् अनघवाङ्मयस्य निर्दोषशब्दजातस्य पारदायाः पर्यवसानदायिन्याः रुचा कान्त्या तुलितः शरदि भवः शारदः, सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इत्यण् । नीरदो मेघो यया तस्याः वन्दीभवन्तौ

---

९३ हे अम्ब ! सम्पूजकानामनिन्द्यवाक्प्रपञ्चपारप्रापिण्याः कान्त्या (धवलया) ऽनुकृतशरत्कालजमेघायाः, वैतालिकीभवत्प्रसिद्धतुम्बुरुनारदायास्तं जिह्वाऽग्रवर्तिन्याः सरस्वत्या रूपमभिवादये इत्याह।

स्तावकीभवन्तौ प्रथितौ प्रख्यातौ तुम्बुरुनारदौ यस्यास्तस्यास्तत्र रसनाऽञ्चलस्य जिह्वाऽग्रसम्बन्धिन्याः शारदायाः सरस्वत्याः रूपं वन्दे नमामीत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९३ ॥

अथौष्ठं वर्णयति—

मुकुन्दकान्ते मुखपद्मकान्ते-
स्तवाऽधरो ऽयं तरुणाऽऽतपो वा ।
आनन्दकल्याऽवसरे मुरारे-
राविर्भवन् प्रागरुणोदयो वा ॥ ९४ ॥

मुकुन्देति । हे मुकुन्दस्य कान्ते प्रिये ! तवाऽयमधरोष्ठः मुखपद्मकान्तेः तरुणश्चासावातपश्च प्रकाशः वा, मुरारेरानन्द एव कल्यावसरः प्रातःसमयः, प्रत्यूषो ऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी इत्यमरः । तत्र प्रागाविर्भवन् प्रकटीभवन्नरुणोदयो वा। यद्दर्शनानन्तरं हरेरानन्दो भवति तादृगिति भावः । उपजातिवृत्तम् । सन्देहालङ्कारः ॥ ९४ ॥

बिम्बोष्ठयोः पृथगवस्थितयोः कदा चित्
सन्धौ कृते जननि साधुपदे निविष्टैः ।

---

९४ हे मुकुन्दप्रिये ! अयं तवाऽधरोष्ठो मुखकमलकान्तेर्नवीनाऽऽतपः किं ? यद्वा मुरजित आनन्दप्रभातसमये प्रथममाविर्भवन्नरुणोदयो वा ? इति विकल्पेनाऽधरे रक्तिमाऽतिशयं बोधयन्नाह ।

९५ हे जननि ! विरुद्धतया स्थितयोः बिम्बफलतावकौष्ठयोः शुभपदाऽवस्थितैर्महापुरुषैः सन्धौ (सामप्रयोगे) कृते सति अयं तवौष्ठो बिम्बफलाय स्वीयं प्रधानमरुणिमवर्णं ददानो बिम्बफलस्य तुच्छं वर्णं विनाशयति। एवं पदविभागेन स्थितयोर्बिम्बौष्ठशब्दयोः साधुपदे निविष्टैः (वैयाकरणैः) 'ओत्वोष्ठयोः समासे वे'ति शास्त्रा-

ओष्ठस्तवैष वितरन्निजमुख्यवर्णं
बिम्बाय लुम्पति च तस्य जघन्यवर्णम् ॥ ९५ ॥

बिम्बेति । भो जननि ! पृथङ्मिथो विरुद्धत्वेन स्थितयोर्बिम्बत्वदोष्ठयोः साधुपदे सम्यग्व्यवसाये निविष्टैः संभावितजनैरित्यर्थः । सन्धौ सामनि कृते सति तवैष ओष्ठः निजं मुख्यम् उत्तमम् वर्णं रक्तिमानं बिम्बाय ददत् तस्य जघन्यं हीनं वर्णम् ईषद्रक्ततां लुम्पति विनाशयति उभयोः सारूप्यं संपन्नमिति भावः । एतच्छ्लेषेण समर्थयति—बिम्बशब्दे ओष्ठशब्दे च पृथग्भिन्नतया स्थितयोः साधूनि पदानि यस्मिन् तस्मिन् व्याकरणे निविष्टैर्जनैः सन्धौ मेलने कृते ओष्ठशब्दः निजं मुख्यं वर्णम् ओकारं ददद् बिम्बस्य जघन्यं चरमं वर्णम् अकारं लुम्पति बिम्बोष्ठ इति। ओत्वोष्ठयोः समासे वेति शास्त्रेण पररूपाऽऽपादनात् एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारात्पररूपमुभयोः स्थाने जातम्, एवं च परम्परशत्रुभूतस्यौष्ठस्य रूपं रक्तिमा उभयत्र संपन्न इत्यपि युक्तिसामञ्जस्यम् । एतत्कविना पररूपसन्धावपक्षमवलम्ब्योच्यते । बिम्बौष्ठ इति पक्षे ऽपि स्वं मुख्यं वर्णं वृद्धं कृत्वा ददातीति विच्छित्तिविशेषः । यदन्यस्मै देयं तत्सम्यक् कृत्वा दातव्यमिति संभावितानां शैली । वसन्ततिलकावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ ९५ ॥

वैकुण्ठकान्ते वचनाऽधरौ द्वौ
वक्त्रे तवाऽऽस्ताममृताऽवतारौ ।

ऽनुसारेण पररूपरूपे सन्धिकार्ये कृते ओष्ठशब्दो निजमादिमवर्णमोकारं बिम्बशब्दीयाऽकाराय ददत् तस्य बिम्बशब्दस्य चरममकारं लुम्पतीति श्लेषेण ब्रुवन् ओष्ठे बिम्बफलाऽऽधिकमारुण्यं प्रकटयति ।

९६ हे विष्णुप्रिये ! तव मुखे द्वौ वचनाऽधरोष्ठौ पीयूषाऽवतारा-

आद्ये तु वर्णः शुकलालितोऽभू-
दन्त्ये पुनः किंशुकलालनीयः ॥ ९६ ॥

वैकुण्ठेति। भो वैकुण्ठस्य हरेः कान्ते! वैकुण्ठो विष्टरश्रवा इत्यमरः। तव वक्त्रे मुखे वचनं चाऽधरश्चेति द्वौ अमृतस्याऽवतारौ आस्तां बभूवतुः, तयोर्मध्ये आद्ये वागमृते वर्णो ऽक्षरसमूहः शुकपक्षिणा लालितोऽभिलषितः, तु पुनरन्त्ये ऽधरे वर्णः रक्तकान्तिस्तु किंशुकेन पलाशपुष्पेण लालनीयः श्लाघ्योऽभूत्। इन्द्रवज्रावृत्तम्। उत्प्रेक्षाश्लेषावलङ्कारौ ॥ ९६ ॥

रागाऽवनेरपि तवाऽधरजीवकस्य
राजीववासिनि निराकृतपल्लवस्य!
अच्छैर्द्विजैः परिचयादमृतस्य रीति-
मारोहतः समुचितोऽरुणबिम्बभेदः ॥ ९७ ॥

रागेति। भो राजीववासिनि! रागस्य रक्तताया: विष-

बभूवां, तयोर्मध्ये आद्ये वर्णः (अक्षरसङ्घः) शुकलालनीयः (कीरादरणीयः) अन्त्ये ऽधरे च वर्णः रक्तिमा किंशुकलालनीयः (पलाशकुसुमलालनीयः) अभूदिति अधरस्य पलाशकुसुमाऽरुणत्वं बोधयति।

९७ हे कमलवासिनि! रागाऽवनेरपि (रक्तमस्थानस्य, विषयाऽनुरागाश्रयस्य चापि) निराकृतपल्लवस्य (निर्जितकिसलयस्य, तिरस्कृतविटस्य च) अच्छैः (विशदवर्णैः, पवित्रैश्च) द्विजैः (दन्तैः, ब्राह्मणैश्च) सम्बन्धात् अमृतस्य (पीयूषस्य, मोक्षस्य च) रीतिं (समतां, पद्धतिं च) आरोहतस्तवाऽधरजीवकस्य (बन्धुजीवकुसुमतुल्यस्याऽधरोष्ठस्य, नीचजन्तोश्च) अरुणबिम्बभेदः (आरक्तबिम्बफलाद् भिन्नत्वं, सूर्यमण्डलभेदश्च) युक्त एवेति श्लेषेणाऽधरस्य बन्धुजीवकुसुमबिम्बफलाभ्यामप्यधिकमारुण्यमित्याह।

यप्रीतेश्चाऽवनेर्भूमेरपि निराकृतः निषिद्धः पल्लवः किसलयो विटश्च येन। षिङ्गः पल्लविको विट इत्यमरः। तव अधरजीवकस्य ओष्ठस्य नीचप्राणिनश्च अच्छैः शुक्लैः पवित्रैश्च द्विजैर्दन्तैर्विप्रैश्च परिचयात् समागमात् अमृतस्य सुधाया मोक्षस्य च। अमृतं यज्ञ-शेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते, अयाचिते च मोक्षे चेति मेदिनी। रीतिं साद्दश्यं पद्धतिं चाऽऽरोहतः अरुणस्य रक्तस्य बिम्बस्य फलस्य पक्षे ऽरुणबिम्बस्य सूर्यबिम्बस्य च भेदः समुचितो युक्त एवेति। अत्र प्रमाणं पूर्वं लिखितम्। वसन्ततिलकवृत्तम्। श्ले-षसमालङ्कारौ॥ ९७॥

तव रदवसने गुणोत्तरे ऽस्मि-
न्नधरपदस्य विरोधिलक्षणैव।
अमृतकृदपि माधवो मुनीना-
ममृतमुपैतुममुं निषेवते यत्॥ ९८॥

तवेति। गुणैस्तन्तुभिर्माधुर्यादिभिश्चोत्तरे श्रेष्ठे तव रदव-सने ओष्ठे ऽधरो नीच इति पदं तस्य विरोधिलक्षणैव। कुतः? यद्यस्मान्मुनीनाममृतकृन्मोक्षदो माधवो हरिरमृतं सुधां मुक्तिं

---

९८ गुणैः (रक्तिममाधुर्यादिभिः, तन्तुभिश्च) उत्तरे (श्रेष्ठे, उत्तरीयस्वरूपे च) तवाऽस्मिन् रदवसने (दन्तच्छदे, दन्तरूपे पटे च) अधरपदस्य विरोधिलक्षणैव, गुणोत्कर्षोद्देशेन नीचपदप्रयोगे उत्तरीये अधराऽम्बरपदप्रयोगे च मुख्यार्थबाधाद् विरोधिलक्षणैव, यतो हि मुनीनाममृतस्य (मोक्षस्य पीयूषस्य च) प्रतिपादको माधवोऽमृतं (मुक्तिं सुधां, च) प्राप्तुमेनमधरं निषेवते इति श्लेषेण पराऽमृत-प्रदेन माधवेनाऽमृतलाभाय निरतं सेविततया श्रेष्ठतमे दन्तवाससि अधरशब्दप्रवृत्तिर्विरोधिलक्षणयैवेति वदन् अधरस्यांऽमृताऽधिक-मधुरत्वं प्रतिपादयति।

च उपैतुं प्राप्तुम् अमुमधरं निषेवते भजते तत इति पूर्वेण संबन्धः । विरोधिलक्षणा नाम शक्यार्थाऽसंभवे तत्प्रतियोग्यर्थग्रहणमित्यद्वैतसिद्ध्यादौ वेदन्तशास्त्रे प्रसिद्धम् । अत्र भगवत्सेव्यस्याऽधरत्वमसंभवीति तद्विरोधिन्युत्तमत्वरूपार्थे प्रवृत्तिरिति । अतो महतामपि श्लाघ्यस्यौष्ठस्य नाऽधरपदमुचितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ॥९८॥

हरिगृहिणि हरिद्रालिप्तया शम्पया ते
तनुमतनुत वेधास्तप्तकार्तस्वराऽऽभाम् ।
अधरमथ च तत्राप्यम्ब लिम्पन् सुधौघै-
रनयदनणिमानं शोणिमानं किलैनम् ॥ ९९ ॥

हरीति । हे हरिगृहिणि ! वेधा ब्रह्मा ते तनुं हरिद्रया लिप्तया शम्पया विद्युता तप्तकार्तस्वराभां तप्तस्वर्णसदृशीमतनुत चकार । अथ च हे ऽम्ब ! तत्र तनौ अधरमपि सुधाया अमृतस्य चूर्णस्य चौघैर्लिम्पन् सन् नास्ति अणिमा यत्र तं महान्तं शोणिमानं रक्तत्वमनयत् प्रापयामास किल । सिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा ऽलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ९९ ॥

---

९९ हे हरिकुटुम्बिनि ! ब्रह्मा हरिद्राऽनुलिप्तया विद्युता प्रतप्तकनकगौरीं ते तनुं निर्ममे किम ? तदनु तस्यां तनौ अधरोष्ठं सुधौघैः (पीयूषैः, चूर्णसङ्घैश्च) लिम्पन् सन् एनमधरं महान्तं रक्तिमानं प्रापयामास किं ?मित्युत्प्रेक्षमाणो हरिद्रालिप्तायां तनौ वर्तमानस्याऽधरस्य चूर्णलेपे हरिद्राचूर्णयोगे रक्तिमप्राप्तिरुचितैवेति बोधयन् तनोर्हरिद्रालिप्तविद्युत्साम्य,मधरस्य चाऽमृततुल्यत्वं सूचयन्नाह ।

प्रायस्ते जगदम्ब चुम्बनविधौ बिम्बाधराऽऽलम्बनं
संक्रान्तं मधु नन्दनन्दनमुखे सङ्गीतकाले पुनः ।
तस्माद्वेणुमवाप तद्गतरसाऽऽस्वादी तदादित्सया
वंशान् कृष्णपुरन्ध्रि रन्ध्रयति किं तद्वंशजातानलिः ॥१००॥

प्राय इति । भो जगदम्ब ! ते चुम्बनविधौ बिम्बाऽधराऽऽलम्बनं बिम्बाऽधरसम्बन्धि मधु अमृतं नन्दनन्दनस्य मुखे प्रायः संक्रान्तं मिश्रितं, तदेव पुनः सङ्गीतकाले तस्मान्नन्दनन्दनमुखाद्वेणुमवाप प्राप, ततश्च तद्गतरसस्य वेणुगताऽमृतस्याऽऽस्वादी तस्य मधुन आदित्सया ग्रहणेच्छया हे कृष्णपुरन्ध्रि ! तद्वंशजातान्मुरल्यन्वयजातान्वंशान्वेणूनलिर्भृङ्गो रन्ध्रयति छिद्रयुक्तान्करोति किंऽमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१००॥

विद्वज्जनै रुचिरविद्रुमपङ्क्तिरेषा
विज्ञायतां मदधरादधरा किलेति ।

---

१०० हे जगन्मातः ! कृष्णपत्नि ! तव मुखचुम्बनाऽवसरे ऽधरबिम्बवर्ति मधु भगवन्मुखे प्राय उपसंक्रान्तम, ततश्च वंशीवादनसमये तद् भगवन्मुखाद्वेणुं प्राप, अत एव तद्गतरसाऽऽस्वादी भ्रमरस्तस्य रसस्य जिघृक्षया भगवद्वेणुवंशोत्पन्नान् वंशान् छिद्रयति किंऽमिति दीर्घपरम्परोपसंक्रान्तत्वदधरमधुसमास्वादनाय भ्रमरः साधारणवंशाच्छिद्रकृद्भवति किंऽमित्युत्प्रेक्षमाणोऽधरे निरतिशयं माधुर्यं सूचयन्नाह ।

१०१ हे समुद्रकन्ये ! पण्डितैरेषा विद्रुमपरम्परा ममाऽधरोष्ठान्न्यूनरक्तिमगुणा ज्ञायतामिति प्रत्यक्षतः प्रकाशनाय त्वं कण्ठे विद्रु-

प्रत्यक्षतः प्रकटनाय पयोधिकन्ये
कण्ठे बिभर्षि किल विद्रुममालिकां त्वम् ॥ १०१ ॥

विद्वज्जनैरिति । हे पयोधिकन्ये ! एषा विद्रुमाणां पङ्क्तिः । अथ विद्रुमः पुंसि प्रवाल इत्यमरः । विद्वज्जनैः किल निश्चये ममाऽधरादधरोष्ठाऽपेक्षया अधरा न्यूनकान्तिरिति विज्ञायताम् इत्येवं प्रत्यक्षतः साक्षात्प्रकटनाय विद्रुममालिकां कण्ठे बिभर्षि किमि-त्युत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १०१ ॥

अथ कपोलौ वर्णयति—

कपोलौ ते मातः कनकमयताटङ्कसुषमा-
झराऽऽघाताऽऽरक्तौ जनजननि यत्रैव निहिताः ।
अपि प्रौढेन्द्रद्विट्परिवृढवपुःपाटनखराः
समाख्यामन्वर्थां दधति नरसिंहस्य नखराः ॥१०२॥

कपोलाविति । हे जननां लोकानां जननि मातः ! प्रौढेन्द्र-द्विषां दैत्यानां परिवृढस्य नायकस्य हिरण्यकशिपोः । प्रभुः परि-वृढोऽधिप इत्यमरः । वपुःपाटने शरीरविदारणे खरास्ती-क्ष्णाः । तिग्मं तीक्ष्णं खरमित्यमरः । नरसिंहस्य हरेर्नखरा नखाः

मन्त्रजं वहमीत्युत्प्रेक्षमाणो विद्रुमाऽधिकरक्तत्वमधरस्य प्रकटयति ।
१०२ हे जननि ! यत्र कपोलयोः निहिताः प्रौढहिरण्यकशिपुरो-विदारणतीक्ष्णा नरहरेर्नखरा (नखाः) अनुगतार्था न खराः (ती-क्ष्णाः न) भवन्ति तौ सौवर्णकर्णाभरणकिरणप्रवाहाऽऽघाताऽरुणौ त कपोलौ विराजेते इति खरा अपि नरकेसरिनखरा यत्र न खरा भवन्ति (सदयं पतन्ति) तयोः कपोलयोः शोभा कापि विलक्ष-णैवेति वदन् कपोलयो रक्तिमाऽतिशयं सुकुमारतरत्वं च बोधयन्नाह ।

यत्र यत्कपोलयोः निहिताः स्थापिताः सन्तः खरास्तीक्ष्णा न भवन्तीति न खराः इति अन्वर्थां यथार्थां समाख्यामभिधां दधाति तौ कनकमयताटङ्कयोः सुषमाणां परमकान्तीनां झरैः। प्रवाहो निर्झरो इत्यमरः । आघातेन प्रवाहेनाऽऽरक्तौ ते तव कपोलौ गल्लौ भातो दीप्येते इति । अत्र नखरा नखा न खरा न तीक्ष्णा इत्यर्थेन नखरशब्दस्याऽन्यार्थत्वकल्पनान्निरुक्त्यलङ्कारः। शिखरिणी ॥ १०२ ॥

कान्तौ भातः कपोलौ तव यदुपगतां कर्णमाणिक्यकान्तिं
संप्राप्तं चुम्बनेषु प्रियतमवदनादम्ब ताम्बूलरागम् ।
मत्वा हस्ताऽङ्गुलीभिस्त्वमरुणरुचिभिर्मार्जनैर्द्विस्त्रिरुक्तं
तं दृष्ट्वा दर्पणेह्रीभरनमितमुखी हास्यसे प्रातराल्या ॥१०३॥

कान्ताविति । हे अम्ब ! ययोः उपगतां प्राप्तां कर्णयोर्माणिक्यकान्तिं चुम्बनेषु वक्त्रसंयोगेषु प्रियतमस्य हरेर्वदनात्संप्राप्तं ताम्बूलस्य रागं रक्तिमानं सक्तं मत्वा तं रागम् अरुणरुचिभिरारक्ताभिर्हस्ताऽङ्गुलीभिर्मार्जनैः द्विस्त्रिरुक्तं द्विगुणितं त्रिगुणितं, पुनश्च दर्पणे दृष्ट्वा ह्रीभरेण लज्जाऽऽधिक्येन नमितं मुखं यस्याः सा त्वं प्रातःकाले आल्या सख्या हास्यसे तौ कान्तौ मनोज्ञौ तव कपोलौ भातः । स्रग्धरा वृत्तम् । भ्रान्त्यनुगुणाऽलङ्कारौ ॥ १०३ ॥

---

१०३ हे अम्ब! ययोः कपोलयोरुपसंक्रान्तां कर्णाऽऽभरणमाणिक्यद्युतिं चुम्बनाऽवसरेषु संक्रान्तं भगवन्मुखताम्बूलरागं भ्रान्त्वा रक्तकान्तिभिरङ्गुलीभिर्भूयः प्रोञ्छनैर्द्वित्रिगुणितं तं रागं मुकुरेऽवलोक्य लज्जानम्रमुखी त्वं प्रभाते सख्या मुधा लज्जिता परिहास्यसे तौ ते कपोलौ शोभेते इत्याह ।

अथ कण्ठं वर्णयति—

पाण्डिम्ना हसतेव कैटभरिपुः पाणिस्थशङ्खेन तं
पद्मावासिनि पर्यजीहसदसौ श्यालं हि जैवातृकम्।
हित्वेशं प्रभुरित्यमुं प्रति परीहासाय वक्रात्मना
जातेनैवमधः कृतो हिमरुचा त्वत्कन्धरात्मा दरः॥१०४॥

पाण्डिम्नेति। पद्मावासिनि! कैटभस्य रिपुर्हरिः पाण्डिम्ना शुभ्रत्वेन हसता इव पाणिस्थेन हस्तगतेन शङ्खेन प्रयोज्यकर्त्रा श्यालं त्वद्भ्रातरं जैवातृकं चन्द्रं पर्यजीहसदिव परिहासयांचक्रे इव। परिपूर्वाण्णिजन्ताद्धसे हसने इत्यस्माल्लुङि सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावे सन्यत इति इत्वे दीर्घो लघोरिति दीर्घः। एवं त्वद्वक्त्रात्मना जातेन हिमरुचा चन्द्रेणाऽयं प्रभुरप्रतिकार्य इति हेतोरमुम् ईशं हित्वा सक्ता त्वत्कन्धरात्मा दरः शङ्खः प्रतिपरीहासाय प्रतिविनोदाय अधः कृतः अवहेलितः, पक्षे ऽधोदेशे कृत इति प्रत्यनीकालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०४॥

अन्तःस्थोष्मोद्धाराद् गृहीतमखिलाम्ब कंसदमनेन।
पाञ्चशरजन्यमभितः प्रतिगर्जति कन्धरा त्वदीयेयम्॥५॥

अन्तःस्थेति। भो ऽखिलाम्ब! अन्तस्थोष्मणो मदनोष्मणो

---

१०४ हे पद्मालये! कैटभजित् पाण्डुतागुणेन हसतेव स्थितेन निजहस्तस्थेन पाञ्चजन्येन त्वद्भ्रातृतया ऽऽत्मनः श्यालं चन्द्रं परिहासयामासेव, एवं परिहासितेन त्वन्मुखाऽऽत्मना जातेन चन्द्रेणाऽयं भगवान् प्रभुरिति तं विहाय प्रतिपरीहासं कर्तुं भगवत्पत्न्यास्तव कण्ठात्मा शङ्खो ऽधरीकृतः (अधोभागे कृतः, तिरस्कृतश्च) इति मुखस्य चन्द्रतुल्यत्वं कण्ठस्य च शङ्खतुल्यतां च सूचयन्नाह।

१०५ हे जगदम्ब! कंसरिपुणा ऽन्तर्वर्तिमदनोष्मण उद्धारादतिरेकात् गृहीतं स्वीकृतं पञ्चशरसंबन्धि यज्जन्यं (युद्धं) त-

युद्धगर्वस्य वोद्धारात्कंसदमनेन कृष्णेन गृहीतं स्वीकृतं पञ्चशरस्य कामस्येदं पाञ्चशरं यज्जन्यं युद्धं त्वदीयेयं कन्धरा कण्ठः प्रतिगर्जति कूजितेनाऽऽविष्करोति। अथ पाञ्चशरजन्यशब्दे यावन्तस्थोष्माणौ 'यरलवा अन्तस्था रेफः ऊष्मा शकारः तयोर्वर्णयोरुद्धारान्निष्कासनात्कंसदमनेन गृहीतं पाञ्चजन्यमिति यावत्। युद्धसमये शङ्खवादनेन योद्धुः स्फुरणं भवति तदर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् तं प्रति कन्धरा प्रतिगर्जति प्रतिस्पर्धते। श्लेषोपमालङ्कारौ गीतिर्वृत्तम् ॥ १०५ ॥

चक्राङ्कितामुपगतं स्तनमुन्नतं ते
वीक्ष्याऽतितिक्षुरयमुच्छ्रयवांस्ततोऽपि।
कण्ठत्वमेत्य शिरसा निजभुक्तमुक्ता-
हारं च वाहयति तेन तत्राऽम्ब शङ्खः ॥ १०६ ॥

चक्रेति। हेऽम्ब! चक्रस्य चक्रवाकस्य सुदर्शनस्य चाङ्कितां

दाभितस्ते ग्रीवेयं प्रतिगर्जति, कामयुद्धे रतिसमये कूजति। एवम् पाञ्चशरजन्यशब्दे ऽन्तस्थावर्णो रेफः, शकारश्च ऊष्मा, तयोरुद्धाराद्वुद्धासनाद् अवशिष्टतया गृहीतं पाञ्चजन्यं भगवच्छङ्खमभितस्त्वदीयेयं कन्धरा प्रतिगर्जति (पाञ्चजन्यसादृश्यं प्राप्नोति) इति कण्ठे पाञ्चजन्यतुल्यतां प्रतिपादयन्नाह।

१०६ हेऽम्ब! तुल्ययोरन्यतरोत्कर्षे ऽपरः स्पर्धते इति लोकव्यवहारात् तव स्तनं कोकसादृश्याच्चक्रनामोपगम्याऽत्युन्नतं समीक्ष्य शङ्खस्त्वत्कण्ठरूपतामवाप्य ततोऽप्युन्नतः सन् विजितेन तेन स्तनकोकेन स्वोपभुक्तं मुक्ताहारं शिरसा वाहयतीति वदन् श्लेषेणाऽऽत्मना पूर्वमुपभुज्य परिमुक्तमाहारमुच्छिष्टं तेन वाहयन् तस्य निजभृत्यत्वमापादयतीति कथयन् स्तनस्य चक्रवाकतुल्यत्वं मुक्ताहारलसितत्वं च प्रतिपादयन्नाह।

नामताम् उपगतं ते स्तनं वीक्ष्य अतितिक्षुरक्षमी। तितिक्षुः क्षमिता क्षमी इत्यमरः। शङ्खस्ते कण्ठत्वमेत्य ततः चक्रादपि उच्छ्रयवानुन्नतः सन्। ऊर्ध्वदेशवर्तित्वादिति भावः। तेन चक्राद्वेन प्रयोज्यकर्त्रा निजभुक्तः स्वयं गृहीतोपभुक्तः यो मुक्ताहारः पक्षे भुक्तं सन्तं मुक्तमाहारम् उच्छिष्टमित्यर्थः। वाहयति इति। गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः। अन्यो ऽपि स्वसमानं प्राप्तोच्चपदं दृष्ट्वा तदीर्ष्यया स्वयमपि तदधिकोच्चतरं पदं लब्ध्वा तेन भृतिं कारयतीति प्रसिद्धम्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ १०६॥

अथ कुचौ कवयति—

जनस्त्रिलोकीजननि स्तनौ ते
कथं पयोजे कथयत्यशेषः।
चतुर्मुखाद्यर्भकजीवनाय
जातं तयोरेव पयो हि भूयः॥ १०७॥

जन इति। भो त्रिलोकीजननि! अशेषो जनः ते स्तनौ पयोजे कमले तोयजे च कथं कथयति? हि यस्माच्चतुर्मुखादीनां, दुर्भरोदराणामिति भावः। ब्रह्मादीनामर्भकाणां जीवनाय तयोः स्तनयोरेव भूयः पुनः पय उदकं दुग्धं च जातमिति प्रथमार्थेन विरोधे द्वितीयार्थेन परिहारः। उपजातिवृत्तम्। श्लेषकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ॥ १०७॥

---

१०७ हे त्रिलोकीमातः! निखिलो जनः, ययोः स्तनयोर्ब्रह्मादिशिशुप्राणनाय भूयो दुग्धं समजनि तौ ते स्तनौ पयोजे (कमले, दुग्धजातं च) कथं कथयतीति श्लेषेण पयःसमुत्पादकयोः स्तनयोः पयोजत्वमनुपपन्नमिति ब्रुवन् तयोः कमलसाम्यं प्रकटीकुर्वंस्तहा।

अमृतकलशव्यूहेष्वात्मोद्भवेषु पयोधिना
त्वयि कुचमिषौ निक्षिप्तौ द्वौ विवर्धयितुं जगत् ।
अमृतसहजे यद्दुग्धाऽऽस्वादनोल्बणपाण्डिम-
द्रुहिणरसनावासाद्गौरी बभूव सरस्वती ॥ १०८ ॥

अमृतेति । अमृतसहजे ! पयोधिनाऽऽत्मोद्भवेषु स्वोत्पन्नेषु अमृतकलशानां व्यूहेषु समूहेषु मध्ये कुचमिषौ स्तनरूपौ द्वावमृतकलशौ जगद्विवर्धयितुं त्वयि निक्षिप्तौ, ययोर्दुग्धस्याऽऽस्वादनेनोल्बण उत्कटः पाण्डिमा यस्यां तस्यां द्रुहिणरसनायां ब्रह्मजिह्वायाम् आवासात्सरस्वती गौरी बभूव । कैतवापह्नुत्युत्प्रेक्षोदात्तालङ्काराः । हरिणीवृत्तम् ॥ १०८ ॥

न जातुचिद्वर्णविपर्ययं गते
गुणोत्तरे कन्दुककञ्चुके तयोः ।

---

१०८ हे अमृतसोदरि ! पयोधिना स्वोत्पन्नेषु पीयूषकलशेषु मध्ये द्वौ जगद्वर्धनाय कुचव्याजात् त्वयि विन्यस्तौ, यत्क्षीरास्वादनेनाऽधिकविशदायां ब्रह्मणो जिह्वायां नित्यनिवासात् शारदा गौरी (गौरवर्णा, पार्वती च) बभूवेति शारदायाः गौरीरूपताऽद्भुतेति वैचित्र्यमाविष्कुर्वन् सरस्वत्या गौरवर्णत्वे त्वत्कुचक्षीरपानविशदब्राह्मरसनानित्यनिवास एव हेतुरिति कथनद्वारा चतुर्मुखादीनां भगवतीस्तनन्धयतया जगन्मातृत्वं कुचयोश्चाऽमृतकलशात्मतां प्रतिपादयन्नाह ।

१०९ हे रमे ! कन्दुककञ्चुकशब्दयोः प्रातिलोम्येनोच्चारणेऽपि न वर्णाऽनुपूर्वीव्यत्यय इत्यभिसन्धाय, गुणोत्तरे (तन्तुरचिते, विनयादिगुणश्रेष्ठे च) कन्दुककञ्चुके कदा चिदपि वर्णविपर्ययम् (अक्षरक्रमवैपरीत्यं, ब्राह्मणादिवर्णप्रातिकूल्यं च) न गते इति हेतोस्त्वत्कुच एव भूमिभृत् (पर्वतो, राजा च) उभयोस्तयोर्मध्ये प्र-

स्वमित्रमाद्यं कुरुते रमे ऽन्तिमं
विभर्ति मूर्ध्ना त्वदुरोजभूमिभृत् ॥ १०९ ॥

नेति । हे रमे ! गुणैर्दाक्षिण्यादिभिस्तन्तुभिश्च उत्तरं कन्दुकं च कञ्चुकं च ते । अनयोः क्लीबत्वस्य हेमचन्द्रेण स्वकोशव्याख्यायामुक्तत्वात् । वर्णस्य रङ्गस्याऽक्षराणां च विपर्ययं विपरीतत्वं जातु चित्कदाचिदपि न गते । कन्दुकं कञ्चुकमेतयोर्विपरीतवाचनेऽपि न स्थितिभङ्ग इति भावः । अत एव तयोराद्यं कन्दुकं स्तन एव भूभृद्राजा गिरिश्च स्वमित्रं कुरते अन्तिमं कञ्चुकं मूर्ध्ना शिरसा बिभर्ति । अत्र कन्दुकस्य केवलं विनोदौपयिकत्वेन मितता, कञ्चुकस्य तु पररक्षणार्थं स्वयं बन्धमनुभवतीत्युत्तमस्वभावत्वात् शिरसा श्लाघनमिति गूढोऽभिप्रायः । अत्र पुल्लिङ्गपाठस्तु अपपाठः । श्लेषालङ्कारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १०९ ॥

पुरस्त्वदीयाऽङ्गपुरप्रवेशे
पुराणगोपालभृतावनङ्गः ।

थमं (कन्दुकं) निजमित्रं कुरुते, ऽन्तिमं (कञ्चुकं च) मूर्ध्ना बिभर्तीति श्लेषेण विनयादिगुणसम्पन्नयोर्वर्णवैपरीत्यमनापन्नयोस्तयोः राज्ञा स्वमित्रीकरणशिरोवहने योग्ये एवेति ब्रुवन् स्तनयोः कन्दुकसाम्येन सकञ्चुकतया चाऽतिरमणीयत्वं प्रकटयन्नाह ।

११० हे समुद्रपुत्रि ! कामस्तावकशरीररूपनगरप्रवेशाऽवसरे पुराणगोपालभृतौ (पुराणपुरुषेण गोपालेन भगवता, वृद्धेनाऽऽभीरेण

उरोरुहक्षीरघटौ स पश्य-
न्नुच्चैस्तरां नन्दति सिन्धुकन्ये ॥ ११० ॥

पुर इति। हे सिन्धुकन्ये ! त्वदीयाऽङ्कमेव पुरं नगरं तस्मि-न्प्रवेशे तत्समये पुराणगोपालेन पुराणपुरुषश्रीकृष्णेन जरद्गोपेन च भृतौ धृतौ उरोरुहौ कुचावेव क्षीरघटौ पुरो ऽग्रे पश्यन् सः अनङ्गः नन्दति हृष्यति इति शुभशकुनः सूचितः । 'मृच्चाऽम्भो-ऽर्थघटान्विते' इति मुहूर्तमार्तण्डे शुभशकुनगणनायाम् । रूपक-श्लेषालङ्कारौ । उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

पुष्पेषुपजाविधिमाचरिष्यन्
पुण्याहकुम्भाविव पद्मनाभः ।
पयोनिधेः पुत्रि महाक्षतैस्ते
पयोधरावम्ब परिष्करोति ॥ १११ ॥

पुष्पेष्विति । हे पयोनिधेः पुत्रि, हे ऽम्ब ! पुष्पेषोः पूजा-विधिम् आचरिष्यन्पद्मनाभः पुण्याहकुम्भाविव ते पयोधरौ घटौ स्तनौ च महाक्षतैर्बह्वक्षतैर्नखक्षतैश्च परिष्करोत्यलङ्करोतीव । उत्प्रेक्षाश्लेषरूपकालङ्काराः । उपजातिवृत्तम् ॥ १११ ॥

च धारितौ) कुचरूपौ क्षीरकलशौ पश्यन् शुभशकुनं विचिन्त्या-ऽतीव सन्तोषं प्राप्नोतीत्याह ।

१११ हे सागरसुते ! भगवान् पद्मनाभः कामपूजाविधिं करि-ष्यन् आदौ पुण्याहकलशाविव ते स्तनौ महाक्षतैः (महद्भिर्नखक्षतैः, महद्भिरक्षतैश्च) अलङ्करोतीत्याह ।

परामिमावुन्नतिमश्नुवाते
स्मराम्ब सद्यस्तनभूभृतौ ते ।
चराऽचराणामधिपोऽपि चक्री
कराऽर्पणं देवि ययोः करोति ॥ ११२ ॥

परामिति । हे स्मराम्ब, भो देवि ! इमौ ते स्तनावेव भूभृतौ सार्वभौमौ च सद्यः परां श्रेष्ठामुन्नतिं महत्त्वम् अश्नुवाते प्राप्नुतः । यतः चरन्तीति चराः तद्भिन्ना अचराश्च तेषामधिपः चक्रमस्यास्तीति चक्री विष्णुः सम्राट् च ययोः स्तनभूभृतोः करस्य हस्तस्य बलेश्चाऽर्पणं करोति बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । श्लेषरूपककाव्यलिङ्गालङ्काराः ॥११२॥

हन्त स्तनौ तव विभागकथाऽनभिज्ञौ
कन्दर्पमातरत एव करादिषु त्वम् ।
अङ्गान्तरेषु पृथगाभरणं ददाना
हारं द्वयोरपि तयोरपृथग् ददासि ॥ ११३ ॥

हन्तेति । हे कन्दर्पमातः ! तव स्तनौ विभागकथायाः पृ-

---

११२ लोके हि चक्रवर्ती राजा यस्मै कराऽर्पणं (राजग्राह्यधनाऽर्पणं) करोति स सार्वभौमो महोन्नतो भवतीत्यर्थान्तरमभिसन्धाय श्लेषेण चराऽचराऽधिपो भगवान् चक्रपाणिर्ययोः स्तनयोर्हस्ताऽर्पणं करोति तौ ते इमौ स्तनावेव भूभृतौ (पर्वतौ, राजानौ च) उत्कृष्टामुन्नतिम् (औन्नत्यम्, उत्कर्षं च) प्राप्नुत इत्याह ।

११३ लोके ऽविभक्तयोर्भ्रात्रोर्देयं संहततयैव दीयते न पृथगित्यर्थं मनसि निधाय हे कामजननि ! हस्तादिषु विभक्ततया ऽवस्थितेष्ववयवेषु पृथक् पृथगलङ्कारं ददाना ऽपि त्वम् अविभक्तयोः (निरन्तरयोः) कुचयोर्हाररूपमेकमेवाऽलङ्कारं प्रयच्छसीति हाराऽलङ्कृतयोः स्तनयोः संश्लिष्टत्वेनाऽतिपीवरत्वं वर्णयति ।

थग्रार्त्तायां अनभिज्ञौ हन्त, अत एव त्वं करादिष्ववयवान्तरेषु पृथक् आभरणमलङ्कारं दत्ते ऽसौ ददाना सती। दद दाने इत्यस्माच्छानच्। द्वयोरपि तयोः स्तनयोरपृथगेकमेव हारं भूषामाहारं च ददास्यर्पयसि। वसन्ततिलकावृत्तम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ११३॥

मुष्णाति मेदिनिभृतां श्रियमुन्नतानां
सूर्याश्रितं परिहसत्यपि साधुचक्रम्।
ऊर्ध्वं च पश्यति रमे त्वदुरोजयुग्म-
मीदृक् चरित्रमविवेकिनि नैव चित्रम्॥ ११४॥

मुष्णातीति। हे रमे रमणीये! त्वदुरोजयुग्मं भवत्कुचद्वन्द्वं उन्नतानामुच्चानां पूज्यानां च मेदिनिभृतां पर्वतानां राज्ञां च श्रियं शोभां मुष्णाति। मुष स्तेये इत्यस्मात्कर्तरि लट्। तथा सूर्येण सूरिभिर्विद्वद्भिश्चाश्रितं साधुचक्रं सुन्दरचक्रवाकं सज्जनसमूहं च परिहसति। शोभाधिक्यादिति भावः। एवमूर्ध्वं पश्यत्युन्नतत्वादिति भावः। अविवेकिन्यविचारिणि विविक्तताशून्ये च ईदृक्परश्रीमोषणादिचरित्रं नैव चित्रमाश्चर्यम्। विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोरिति मेदिनी। श्लेषार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ११४॥

---

११४ विचारशून्यो हि नरो राजधनं चोरयति, विद्वदाश्रितं साधुजनमुपहसति, ऊर्ध्वदृष्टिश्च भवतीत्यर्थान्तरमभिसन्धाय श्लेषेण ते कुचद्वन्द्वमुन्नतानां गिरीणां शोभां हरति, रविमुपाश्रितं चक्रवाकयुगलं साधु हसति, ऊर्ध्वमुखं च भवतीति अविवेकिनि (निबिडे) तस्मिन्नेतद्विचित्रं न भवतीति कुचद्वन्द्वस्य शैलचक्रवाकसादृश्यमुन्नतचूचुकत्वं निरन्तरतया पीनत्वं च प्रतिपादयन्नाह।

उच्चैरतन्वाज्यवतीर्णशक्त्यो-
र्भूयांसि पातुं क्षमयोः पयांसि ।
मातर्महाहारसमृद्धिभाजो-
र्युक्तं हि पीनत्वमुरोजयोस्ते ॥ ११५ ॥

उच्चैरिति। भो मातः! उच्चैरतनोः कामस्याऽऽजौ युद्धे पक्षे अतनुना बहुना ऽऽज्येन घृतेन चाऽवतीर्णा प्राप्ता च शक्तिर्ययोस्तयोः पुनः भूयांसि बहूनि पयांसि दुग्धानि पातुं रक्षितुं प्राशितुं च क्षमयोः शक्तयोः। पा रक्षणे पा पाने चेत्याभ्यां तुमुन्। महतो हारेणाऽऽहारेण च समृद्धिं भजतस्तयोः ते उरोजयोः पीनत्वं पुष्टत्वं युक्तमित्यर्थः। इन्द्रवज्रावृत्तम्। श्लेषकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ ॥ ११५ ॥

विवेकवार्ताविरहे ऽपि पक्षे
गुरुत्वभाजो ऽस्य कुचद्वयस्य ।

---

११५ बहुलघृतप्रतिपादितशक्त्योर्दुग्धपानक्षमयोर्महत आहारस्य (अशनीयस्य) समृद्धिभाजोः पीनत्वमुचितमित्यर्थान्तरबोधनपूर्वकं, कामयुद्धदत्तसामर्थ्ययोः क्षीरपालन(धारण)क्षमयोर्महत्या हारसमृद्ध्या समृद्धयोः स्तनयोः पीवरत्वमुचितमिति कुचयोरतिपीनत्वं बोधयन्नाह ।

११६ विचारचर्चाऽभावे ऽपि देशिकस्य गिरि उत्तमा अपि (पण्डिता अपि) छात्रत्वं धारयन्तीति शान्तानां तेषामेतदुचितमिति प्रसिद्धार्थमनुसृत्य श्लेषेण निबिडतमस्य गुरुभूतस्य ते कुचद्वन्द्वस्य गिर्युत्तमाः (पर्वतेन्द्राः) अपि शासनीयतामाप्नुवन्ती-

गिर्युत्तमा बिभ्रति शिष्यभावं
क्षमाधराणां क्षममेतदेषाम् ॥ ११६ ॥

विवेकेति । भो पद्मे ! विवेकस्य पृथग्भावस्य विचारस्य पृथग्वार्तायाः कथाया विरहे ऽभावे सत्यपि गुरुत्वभाजः महत्त्वधारिण आचार्यत्वभृतश्चाऽस्य कुचद्वयस्य गिरिषु पर्वतेषु गिरि वाचि च उत्तमाः श्रेष्ठा निपुणाश्च शिष्यभावं नीचत्वं छात्रत्वं च बिभ्रति धारयन्ति तल्लघुत्वग्रहणं क्षमाधराणां पर्वतानां सहनशीलानां च क्षमं 'क्षमासारा हि साधव' इत्युक्तेर्युक्तमिति भावः । उपजातिवृत्तम् । श्लेषाऽतिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासालङ्काराः॥११६॥

रमे कराभ्यां रचिताऽर्दनस्य
त्रैलोक्यभिक्षोरतनुप्रदानम् ।
स्तनावुदारौ तनुतस्तवेमौ
तृणीकृताऽष्टापदशैलशृङ्गौ ॥ ११७ ॥

रमे इति । हे रमे ! तृणीकृते तुच्छीकृते ऽष्टापदशैलस्य मेरोः शृङ्गे याभ्यां तौ अतः उदारौ । उदारो दातृमहतोरित्यमरः । इमौ तव स्तनौ कराभ्यां रचितं कृतम् अर्दनं पीडनं

ति पृथ्वीधराणां तेषामेतदुचितमिति प्रकृतार्थं बोधयन् कुचद्वन्द्वस्य गिरीन्द्रतो ऽप्युन्नतत्वं व्यवस्थापयति ।

११७ धनवान् दानशूरो हि पुरुषः सहस्तप्रसारं याचकाय महते भिक्षुकाय महादानं ददातीत्यपरमर्थं श्लेषेण प्रकाशयन् जितसुवर्णशैलशृङ्गौ महान्तौ ते कुचौ कराभ्यां कृतमर्दनस्य त्रैलोक्यभिक्षोः (वामनस्य) कामप्रदानं कुरुत इति स्तनयोः सुमेरुपर्वताऽधिकोन्नतत्वमाह ।

याचनं च येन तस्य त्रैलोक्यभिक्षोर्वामनस्य अथाऽद्वितीयस्य। लोकत्रयेऽप्येतत्समो भिक्षुर्नेति भावः। अतनुप्रदानं महादानं च तनुतः। श्लेषपरिकरतुल्ययोगिताऽलङ्काराः। उपजातिवृत्तम्॥ ११७॥

कुचौ हिरण्याऽचलसंपदं ते
प्रह्लादहेतू नियतं भजेते।
तनोति मातस्तत एव नूनं
नृकेसरी तत्र नखक्षतानि॥ ११८॥

कुचाविति। भो मातः! प्रह्लादस्य तत्संज्ञकाऽसुरस्याऽऽनन्दस्य च हेतू कारणभूतौ ते कुचौ हिरण्यस्य, विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति वार्तिकेन 'नामैकदेशे नामग्रहण'मिति न्यायाच्च हिरण्याक्षस्याऽग्रजत्वात्सुवर्णस्य चाऽचलां स्थिरां, कुचपक्षे हिरण्याऽचलस्य मेरोः सम्पदं सम्पत्तिं नियतं यतः भजेते तत एव हेतोर्नृकेसरी हरिस्तत्र कुचयोर्नखक्षतानि दत्ते नूनमित्युत्प्रेक्षा। उपजातिवृत्तम्। श्लेषोत्प्रेक्षाहेतवोऽलङ्काराः। अत्र "प्रह्लादहेतुर्वक्षोजो हिरण्यकशिपुस्तव। नखक्षतान्यतस्तत्र तनोतीव नृकेसरी" इति श्लोके विरचिते सारल्यं विदन्तु विबुधाः। हिरण्मयः कशिपुराच्छादनम् आच्छादकवसनं यस्येत्यर्थः। कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसीति मेदिनी॥ ११८॥

---

११८ हे मातः! प्रह्लादस्य (प्रकृष्टाऽऽनन्दस्य, तन्नामकस्य दैत्यस्य च) कारणभूतौ ते स्तनौ हिरण्याऽचलसंपदं (सुमेरुगिरुरुचिं, हिरण्यकशिपुनामकदानवशोभां च) आप्नुतः, अत एव नरहरिस्तत्र नखव्रणानि करोतीति प्रह्लादजनकस्य हिरण्यकशिपोरुरसि नृसिंहस्य प्रसिद्धं नखव्रणकारित्वं प्रकटयन् आनन्दहेत्वोः सुमेरुतुल्ययोस्ते स्तनयोर्हरिर्नखक्षतानि विधत्ते इति श्लेषेणाह।

उत्तुङ्गयोस्तुल्यमुरोजयोस्ते
गदन्ति खर्वं कथमम्ब कुम्भम् ।
तत्कार्यभूतः कथयत्यगस्त्य-
स्तत्र स्वहेतौ परिमाणमेतत् ॥ ११९ ॥

उत्तुङ्गयोरिति । हे ऽम्ब ! खर्वं ह्रस्वपरिमाणं कुम्भं ते उत्तुङ्गयोः स्थूलपरिमाणयोरुरोजयोस्तुल्यं समं कवयः कथं गदन्ति नाम कुम्भस्तनीत्यादि ? कुम्भस्य ह्रस्वत्वे मानं तु तत्कार्यभूतो घटकार्यभूतस्तत्सम्भवो ऽगस्त्यः स्वहेतौ स्वकारणे तत्र घटे एतत्खर्वपरिमाणं कथयति । अगस्त्यो हि नभसि पूगीफलतुल्यो लक्ष्यते तत्कारणं घटस्तदपेक्षया महानपि तृणीकृतमेरुशैलशृङ्गयोस्तुल्यतां कथमियात्? उपजातिवृत्तम् । काव्यलिङ्गं च ॥११९॥

रतव्रताऽऽरम्भकृते रतीशो
हरिद्रया लिप्तमधोक्षजाय ।

---

११९. अल्पपरिमाणस्याऽल्पपरिमाणकादेवोत्पत्तेः प्रसिद्धत्वादगस्त्यस्य नक्षत्ररूपस्य (कुम्भजस्य) अल्पपरिमाणतया तत्कारणस्य घटस्यापि अल्पपरिमाणकत्वस्योचितत्वादुत्तुङ्गतया महापरिमाणयोस्त्वत्कुचयोरल्पपरिमाणकघटसादृश्यं लोकैर्वर्ण्यमानमसमञ्जसमिति ब्रुवन् कुचयोर्महापरिणाहतां प्रकटयति ।

१२० माङ्गलिककार्यप्रारम्भे तदारब्धे माङ्गल्यं नारिकेलफलं वृद्धाः प्रददतीति लोकव्यवहारमभिसन्धाय रतव्रतारम्भे भगवते

माता रमे मङ्गलनारिकेल-
युगं ददौ किं त्वदुरोजयुग्मम् ॥ १२० ॥

रतेति । भो मातः, रमे ! रतव्रतस्य सुरतव्रतस्याऽऽरम्भकृते प्रारम्भार्थं रतीशो मारः हरिद्रया लिप्तं तव उरोजरूपं मङ्गलार्थं नारिकेलयुग्मं ददौ किम्? अत्र रेफलोपे ढ्लोपे पूर्वस्येति दीर्घः । उपजातिवृत्तम् । रूपकोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ १२० ॥

तवाऽयमम्ब स्तनयोः सखायौ
दधाति कुम्भौ शिरसेति नूनम् ।
ग्राहग्रहात् त्रातुमहो गजेन्द्रं
त्वरा हरेः का ऽपि पुरा ऽऽविरासीत् ॥ १२१ ॥

हे ऽम्ब ! अयं गजेन्द्रः तव स्तनयोः सखायौ मित्रे कुम्भौ गण्डौ शिरसा दधाति नूनम् इयतो हेतोः ग्राहो नक्रस्तत्कृताद्ग्रहणादहो गजेन्द्रं त्रातुं हरेः पुरा कापि त्वरा आविरासीत्प्रकटी-बभूव । उपजातिवृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १२१ ॥

उरोजयुग्मं तव युक्तिभूम्ना
करीन्द्रकुम्भौ कथयन्ति मातः ।

कामो हरिद्राऽनुलिप्तं मङ्गलभूतं नारिकेलफलयुगलं ददौ किमि-मित्युत्प्रेक्षमाणः स्तनयोर्नारिकेलफलतुल्यतां प्रतिपादयन्नाह ।

१२१ पुरा किल ग्राहगृहीतस्य गजेन्द्रस्य मोक्षे भगवतः स-त्वरा प्रवृत्तिस्तस्य गजस्य त्वत्कुचमित्रयोः कुम्भयोः शिरोवहना-देवेति उत्प्रेक्षमाणः कुचयोः कुम्भिकुम्भसाम्यं प्रकटयति ।

१२२ अथ हे जननि ! जनैरुच्यमानं त्वत्कुचयोः करिकुम्भता-

आभाति तत्रोपरि मौक्तिकश्री
रोमाऽऽलिशुण्डा च लसत्युपान्ते ॥ १२२ ॥

उरोजेति । यतो रोम्णामालिरेव शुण्डा तस्योरोजयुग्मस्योपान्ते समीपे लसति तत्रोत्तमानां मौक्तिकानां श्रीरप्याभाति ततः तवोरोजयोः कुचयोः युग्मं शुक्तीनां भूम्ना महिम्ना करीन्द्रस्य कुम्भाविति कथयति । उपजातिवृत्तम् । अपह्नुतिकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ॥ १२२ ॥

चन्द्रेण चक्रमिथुनं कृतविप्रयोगं
त्रासादपेक्षिततदीयजनाऽवलम्बम् ।
वक्षोरुहद्वयमिषेण विधुस्वसस्ते
प्राप्याऽङ्कमृच्छति निरन्तरसङ्गतिं तत् ॥१२३॥

चन्द्रेणेति । हे विधुस्वसः ! चन्द्रेण त्वद्भ्रात्रा कृतविप्रयोगं विहितपरस्परवियोगं चक्रयोः कोकयोर्मिथुनं त्रासाद्भयादपेक्षितः तदीयजनस्य चन्द्रसम्बन्धिजनस्याऽवलम्बो येन तदस्ति तत्तस्माद्वक्षोरुहद्वयस्य मिषेण च्छलेन ते अङ्कं प्राप्य निरन्तरं सततं सङ्गतिं समागमम् ऋच्छति प्राप्नोति । ऋच्छ गताविसस्माद् कर्तरि लट् । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षाऽपह्नुतिपरिकरालङ्काराः ॥ १२३ ॥

कुम्भं तत्रोपरि मौक्तिकदर्शनाद् रोमपङ्क्तिरूपशुण्डादण्डदर्शनाच्च युक्तिसिद्धमेव न केवलं काल्पनिकमित्याह ।

१२३ चन्द्रेण कृतविरहं चक्रवाकमिथुनं तत्सम्बन्धिसमाश्रयसापेक्षं सत् तद्भगिनीं त्वां कुचरूपेणाऽऽश्रित्य निरन्तरं सङ्गतिं प्राप्नोतीति वदन् स्तनयोः कोकसादृश्यं निबिडत्वं चाह ।

सोढुं कराऽभिहतिमप्रभवन् वधूनां
द्राक् कन्दुकः स्तनतयाऽम्ब तवाऽवतीर्णः।
तत्राप्यहो भजति शौरिकरोपमर्दं
क्षिप्तः सुदृग्भिरयते क्व न मर्दनानि॥ १२४॥

सोढुमिति। हे ऽम्ब! कन्दुकः स्त्रीणां कराऽभिहतिं हस्तताडनं सोढुम् अप्रभवन्नसमर्थः सन् द्राक् शीघ्रं तव स्तनतया कुचरूपेणाऽवतीर्णः, अहो तत्रापि शौरिकराभ्यां कृष्णहस्ताभ्यामुपमर्दं भजति। तथा हि—सुदृग्भिः स्त्रीभिः साधुभिश्च क्षिप्तः त्यक्तः मर्दनानि क्व नाऽयते न प्राप्नोति? अपि तु अशुभवासनापन्नत्वात्सर्वत्र मर्दनं प्राप्नोति। तदुक्तं श्रीभागवते सप्तमस्कन्धाऽऽरम्भे 'ऊतिश्च वासना प्रोक्ता तत्तत्कर्माऽनुसारिणी। अशुभा च शुभा चेति द्विधा सा हेतुभेदतः। अशुभा महतां कोपाच्छुभा महदनुग्रहा'दिति। वसन्ततिलकावृत्तम्। विषमोत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासाः॥ १२४॥

नित्योल्लसद्घुसृणधातुनिवेशहृद्यो
मातस्तव स्तनगिरिः कठिनो विभाति।

---

१२४ कन्दुको ह्यङ्गनानां कराऽऽघातसहने ऽसमर्थः सन् तन्निवृत्तये त्वत्कुचरूपतामापन्नो ऽपि भगवत्करमर्दनं सहतएवेति सुदृग्भिः (स्त्रीभिः, पण्डितैश्च) परिक्षिप्तः क्व मर्दनानि न सहते इत्यर्थान्तरन्यासेन समर्थयन् स्तनयोः कन्दुकसाम्यं कथयति।

१२५ हे मातः! अरुणकाश्मीररूपधातुरुचिः कठिनस्तव स्तनपर्वतो विराजते, येनाऽऽलिङ्गनाऽवसरेषु भगवतो वक्षः

अध्यापितं कठिनतामरविन्दनाभे-
रालिङ्गनेषु किल येन भुजाऽन्तरालम् ॥ १२५ ॥

नित्यमिति । हे मातः ! येन कुचगिरिणा ऽरविन्दनाभेर्विष्णोर्भुजान्तरालं प्रयोज्यकर्तृ आलिङ्गनेषु कठिनतां कठोरत्वं प्रति अध्यापितं पाठितं सः नित्यं सततम् उल्लसतः घुसृणधातोः, केशररूपधातोरित्यर्थः । निवेशेन स्थापनेन हृद्यो ऽपि कठिनः कर्कशः तव स्तन एव गिरिः पर्वतः विभाति शोभते इत्यर्थः । अधिपूर्वादिङ् अध्ययने इत्यस्माण्णिचि क्रीङ्जीनां णावित्यात्वे अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णाविति पुकि प्रयोज्यकर्मणि निष्ठा । 'प्रयोज्यकर्मण्यन्येषा'मित्युक्तेः । वसन्ततिलकावृत्तम् । रूपकं काव्यलिङ्गमुदात्तं चालङ्कारः ॥१२५॥

घटिकाशतकश्रुतोच्छ्रयं
घनसाहित्यमदः स्तनद्वयम् ।
कुरुते कविचक्रकौतुकं
कमले कान्तगुरुप्रभोदयम् ॥ १२६ ॥

घटिकेति । हे कमले ! स्तनपक्षे घटिकाशतके ऽनेकघ-

काठिन्यमध्याप्यतेति भगवद्वक्षःस्थलादपि स्तनस्याऽतिकठिनत्वं, काश्मीरलिप्ततया सुन्दरतरत्वं पर्वतसमौन्नत्यं च प्रतिपादयति ।

१२६ एकस्यां नाडिकायां श्लोकशतकस्य रचयिता साहित्यशास्त्रतत्त्ववित् बृहस्पतिसमप्रतिभोदयः कविः कविजनकुतुकमुत्पादयतीत्यर्थान्तरमभिसंधाय कलशीशतादपि समधिकोन्नतं निरवकाशं सुन्दराऽधिककान्त्युदयमेतत्ते स्तनद्वन्द्वं कविचक्रकौतुकं (केजले वयः पक्षिणो ये चक्रवाकास्तत्कुतूहलं चक्रवाकभ्रान्तिमिति यावत्) करोतीति स्तनयोर्घटकोकसादृश्यमाह ।

टच्चित्यर्थः। श्रुतः उच्छ्रयो यस्य, कविपक्षे घटिकामध्ये शतके शतपद्यनिर्माणे श्रुतः उच्छ्रयो यस्य तत्, घन उभयोः सहितयोः भावः साहित्यशास्त्रं च यस्मिन् तत्, कान्तगुरुप्रभाया रम्यपृथुरुचः देशिकत्विषश्च उदयो यस्मिन् तत्, अदः स्तनयोर्द्वयं के जले वयः पक्षिणः कोका इत्यर्थः। पक्षे कवयः काव्यकर्तारः तत्संज्ञकचक्रस्य तेषां चक्रस्य च कौतुकं कुरुते। वैतालीयं वृत्तम्। श्लेषोपमालङ्कारौ ॥ १२६ ॥

सुरतरुचिरलीलाशोभितोऽसाविति श्रीः
पृथुलकुचयुगं त्वं प्रेयसे देवि दत्से।
स तु तदपि गृहीत्वा चापलादम्बरं ते
हरति परहिरण्यं हर्तुरेष स्वभावः ॥ १२७ ॥

सुरतेति। हे श्रीः! असौ माधवः सुरते रुचिरया लीलया ऽन्यत्र सुरतरोः कल्पद्रोश्च चिरं लीलया शोभित इति हेतोः प्रेयसे हरये पृथुलयोर्बृहतोः कुचयोर्युगं पृथ्व्योर्लकुचयोश्च युगं दत्से ददासि, स प्रेयांस्तु तदपि गृहीत्वा चापलाच्चाञ्चल्येन ते अम्बरं वस्त्रमपि हरति। नेदं चित्रं, यतः परस्य हिरण्यं सुवर्णं परं शत्रुभूतं हिरण्यकशिपुं च हर्तुः एष स्वभाव एव, चौ-

---

१२७ परधनाऽपहर्तुर्नाऽऽशा कदाचिदपि शाम्यतीति तत्स्वभावनिर्देशेन त्वं दिव्यवृक्षशोभितोऽयमिति पृथुलकुचाख्यवृक्षयुगलं प्रियतमाय ददासि, सच तद् गृहीत्वा त्वदीयमम्बरम् (वृक्षविशेषं कार्पासं) हरतीत्यर्थान्तरं वदन् हे श्रीः! त्वं प्रियायाऽयं सुरतस्य सुन्दरलीलया शोभित इति तस्मै पृथुलं कुचयुगलं ददासि, स च तावता ऽतृप्यन् ते वस्त्रमपहरतीति महतो हिरण्याक्षदानवस्य हन्तुर्भगवत एष स्वभाव इति श्लेषेण प्रकटयन् कुचयोर्लकुचसाम्यं प्रतिपादयति।

र्येरूप इति भावः। मालिनीवृत्तम्। श्लेषाऽर्थान्तरन्यासौ॥१२७॥

उन्नमत्सरमनुन्नमत्सरं
कन्दुके कलशसिन्धुकन्यके।
पीनतोषितमपीततोषितं
भाति ते युगमुरोरुहो रहो॥ १२८॥

उन्नमदिति। हे कलशसिन्धुकन्यके! ते उरोरुहोः कुचयोर्युगम् उन्नमन्तः सरा माला यस्मिन् तथापि कन्दुके अनुन्नः पूर्णः मत्सरः शुभद्वेषो यस्य, पीनता पुष्टता उषिता यस्मिन् तथापीनेन पत्या तोषितं लालितं यद्वा इनस्तोषितो येन तद्भाति। अहो इति आश्चर्यद्योतकेन विरोधाभासालङ्कारः। रथोद्धता॥१२८॥

उदग्रहारं कुचमण्डलं ते
जनार्दनो देवि जगत्यधीशः।
निपीडयत्येष करग्रहेण
कारुण्यवार्ता क हिरण्यहर्तुः॥ १२९॥

उदग्रेति। हे देवि! जगत्या अधीशो ऽपि जनार्दनो लोक-

———

१२८ अथ लम्बमानहारमपि कन्दुके समत्सरं, पीनतया ऽध्युषितमपि इनेन भगवता तोषितं ते पयोधरयुगं भातीति विरोधाभासवैचित्र्येणाह।

१२९ परहिरण्यापहारी निष्करुणः प्रजापीडको राजा करग्रहणेन उत्कृष्टा अग्रहारा ब्राह्मणादिभ्यो दत्ता ग्रामभागा यस्मिन्नीदृशं राष्ट्रं पीडयतीति लोकसिद्धमर्थं प्रतिपादयन् तत्राऽधीशो हिरण्यहन्ता जनार्दनो भगवान् उच्चहारं ते कुचमण्डलं हस्तग्रहणेन निर्दयं मर्दयतीत्याह।

पीडक एष विष्णुः राजा च उदग्रहारम् उत्कृष्टहारं पक्षे उत्कृष्टा अग्रहारा देवद्विजदत्तग्रामाद्यग्रहाराश्च यस्मिन् तत्ते कुचमण्डलं करेण हस्तेन करस्य करभारस्य च ग्रहणेन निपीडयति। बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । तथा हि—हिरण्यासुरस्य कनकस्य च हर्तुर्नाशयितुः ग्रहीतुः कारुण्यवार्ता केति । उपजातिवृत्तम् । श्लेषार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ ॥ १२९ ॥

अथ हारं वर्णयति—

मदम्ब भोग्यायतमाल्यजुष्टे
तव स्तनद्वन्द्वगिरीशमौलौ ।
निकाममुद्वृत्ततया निपत्य
लुठत्यसौ हारसुरस्रवन्ती ॥ १३० ॥

मदिति । हे मदम्ब ! भोगमर्हतीति भोग्यं, तदर्हतीति यत् । आयतं दीर्घं माल्यं माला तेन जुष्टे, पक्षे भोगिनां सर्पाणामायतेन माल्येन च जुष्टे प्रीते सेविते च तव स्तनद्वयरूपस्य गिरीशस्य हरस्य मौलौ निकामं पर्याप्तम् उद्वृत्ततया वर्तुलत्वेन उन्मार्गगामितया च निपत्याऽसौ हाररूपा सुरस्रवन्ती भागीरथी निकामं लुठति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । श्लेषरूपकालङ्कारौ ॥१३०॥

पीतस्तनस्ते कमले शिशुत्वे
पद्मासनः सोऽजनि नित्यतृप्तः ।

---

१३०. मन्दाकिनी किल सर्पवेष्टितमाल्यजुषि गिरीश(शिव)मौलौ समुद्धतं निपत्य लुठतीति ते हारयष्टिर्भोगयोग्यैः आयतैर्माल्यैर्जुष्टे तव स्तनगिरीशे (पर्वते) वर्तुलतया निपत्य विलुठतीति श्लेषरूपकाभ्यामाह ।

१३१. हे जगदम्ब ! बाल्ये जगत्पितामहोऽपि त्वाच्छिशुः पद्मासनः

सदा तदास्वादकरस्तु मुक्ता-

हारो न केनाऽपि तथाऽभिधानः ॥ १३१ ॥

पीत इति । अयि कमले ! शिशुत्वे पीतः स्तनो येन स प-द्माऽऽसनो ब्रह्मा नित्यतृप्तो ऽजनि, सदा तयोः स्तनयोरास्वाद-करो मौक्तिकहारः तथाऽभिधानो नित्यतृप्तः केन हेतुना ना-ऽजनि । यदि तादृशः अभविष्यत्तर्हि स्तनावत्यक्षत्र तथा ऽकृत्वा भुक्त इतर आहारो येन तथा सन् स्तनावेवाऽऽस्वादयति । पि-तामह इति पाठो रसभङ्गकत्वादपपाठः । उपजातिवृत्तम् । वि-शेषोक्तिश्च ॥ १३१ ॥

रमे तवोत्तुङ्गकुचाऽग्रजाग्रत्-

प्रत्यग्रहारस्फुटमौक्तिकानि ।

प्रायः सुमेरुं परितश्चरन्ति

पट्टून्युडूनीव परिस्फुरन्ति ॥ १३२ ॥

रमे इति । हे रमे ! तवोत्तुङ्गकुचाग्रजाग्रतां प्रत्यग्रहाराणां नव्यहाराणां स्फुटमौक्तिकानि प्रायो बहुधा सुमेरुं परितः सु-मेरोरभितः ।अभितः परितः समयेत्यादिना द्वितीया । चरन्ति प-टून्युडूनि नक्षत्राणीव परिस्फुरन्ति जयन्ति । उपजातिवृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १३२ ॥

स्ते स्तनौ पीत्वा नित्यतृप्तो विराजते, परं मुक्ताहारस्तु सकलाऽऽहारप-रित्यागपुरःसरं सदा स्तनास्वादकोऽपि तत्रैव संलग्नः कथं न तृप्त?इत्याह।

१३२ हे रमे ! त्वदुच्चकुचाऽग्रविराजन्नवहारमुक्ताफलानि सुमेरुम-भितश्चरन्ति नक्षत्राणीव भान्ति स्मेत्याह ।

स्तनयोरनयोस्तवाऽम्बुराशे-
स्तनये दीव्यति दिव्यहारयष्टिः ।
परितः पृथुलाऽरविन्दकोशौ
प्रचलन्ती कलहंसमालिकेव ॥ १३३ ॥

स्तनयोरिति । हे ऽम्बुराशेस्तनये ! पृथुलौ महान्तावरविन्द-कोशौ परितस्तस्य समन्तात्प्रश्चरन्ती संचरन्ती कलहंसानां कादम्बानां मालिका पङ्क्तिरिव तवाऽनयोः स्तनयोरुपरि दिव्या हारयष्टिर्दीव्यति क्रीडति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । उपमा-लङ्कारः ॥ १३३ ॥

अथ करौ कवयति—

अम्भोजबन्धुरयमम्बुरुहाद्दवीयां-
स्तत्सन्निधिं जिगमिषुस्तनये पयोधेः ।
अम्भोजमम्ब तव हस्ततया ऽवतीर्णं
सौवर्णकङ्कणमिषान्निकषा समिन्धे ॥ १३४ ॥

अम्भोजेति । हे पयोधेस्तनये ! अम्बुरुहादतिशयेन दूरः दवीयान् । द्विवचनविभज्योपपदे इतीयसुनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिलोपो गुणश्च । अयमम्भोजबन्धुः सूर्यस्तस्याऽम्बुरुह-स्य सन्निधिं गन्तुमिच्छुर्जिगमिषुः सन् हे अम्ब ! तव हस्ततया

---

१३३ अथ कुचयोः कमलमुकुलसादृश्येन तत्सन्निधौ विलोला हारमुक्ता अरविन्दकोशसविधचरत्कलहंसपङ्क्तिरिव भातीत्याह ।

१३४ कमलबन्धुः सूर्यो दूरवर्तित्वात्तद्विरहव्याकुलस्तत्सन्निधौ व-स्तुमिच्छन् तव कररूपस्य पद्मस्य सन्निधे त्वदीयसौवर्णकङ्कणरूपतया विभातीति करयोः पद्मसादृश्यं कङ्कणद्वयस्य च सूर्यत्वं प्रतिपादयति ।

कररूपेण अवतीर्णम् अम्भोजं निकषा पद्मस्य समीपे इति भावः । अभितःपरितःसमयानिकषेति द्वितीया । सौवर्णकङ्कणस्य मिषाच्छलेन समिन्धे प्रदीप्यते । रुधादेः ञिइन्धी दीप्ताविसस्माल्लटि आत्मनेपदे श्नमि श्नान्नलोप इति नकारलोपे श्नसोरिस्यलोपे झषस्तथोर्धोऽधइति धत्वे सिद्धं रूपम् । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षाकैतवाऽपन्हुतिरूपकाण्यलङ्कारा ज्ञेयाः॥१३४॥

आम्रेडितैस्त्वत्करपद्मरागै-
रत्युज्ज्वलैः कङ्कणपद्मरागैः ।
लीलाशुको दाडिमबीजलुब्धो
विश्वम्भरप्रेयसि विप्रलब्धः ॥ १३५ ॥

आम्रेडितैरिति । हे विश्वम्भरप्रेयसि ! तव करपद्मस्य रागैः रक्तिमभिः आम्रेडितैर्वर्धितैरत्युज्ज्वलैर्निर्मलैः कङ्कणसम्बन्धिपद्मरागमणिभिर्लीलाशुकः दाडिमबीजानीति विप्रलब्धो वञ्चित आसीत् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । रूपकाऽनुगुणभ्रान्तिमदलङ्काराः ॥ १३५ ॥

कृताऽञ्चनौ काञ्चनकङ्कणस्थ-
संक्रन्दनग्रावमहस्तरङ्गैः ।

---

१३५ त्वत्करकमलाऽरुणिम्ना पुनरुक्ताऽरुणिमभिः कङ्कणजटितपद्मरागमणिभिः परिपक्वदाडिमीबीजभ्रान्त्या तत्र लुब्धस्ते विलासशुको वञ्चित इत्युक्त्या करयोररुणकमलसादृश्यं कङ्कणपद्मरागमणीनां च दाडिमीबीजसादृश्यं प्रदर्शयति ।

कल्याणि पाणी कनतस्तरां ते
शैवालमालाभिरिवाऽरविन्दे ॥ १३६ ॥

कृतेति । हे कल्याणि ! काञ्चनकङ्कणस्थैः सक्रन्दनग्राव्णाम् इन्द्रनीलमणीनां महस्तरङ्गैस्तेजोलहरीभिः कृताऽञ्चनौ कृतसङ्गतौ ते पाणी शैवालमालाभिः कृताऽञ्चने कृतपूजने अरविन्दे इव कनतस्तरामतिशयेन दीप्यतः(?) कनी दीप्तिकान्तिगतिष्वस्माल्लट् । उपजातिवृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १३६ ॥

इन्धे तावकपाणिशोणिमभरः कल्याणि नैसर्गिकः
पद्मे कङ्कणपद्मरागकिरणश्रेणीभिराप्यायितः ।
तत्संरूढबिडाललोचनसुहृद्वैदूर्यवीक्षाभयो-
द्गच्छद्विभ्रमकीरवारणघनायासेन चाऽऽम्रेडितः ॥ १३७ ॥

इन्धे इति । हे पद्मे ! हे कल्याणि ! कङ्कणगतपद्मरागमणीनां किरणानां श्रेणीभिः पङ्क्तिभिः आप्यायितः पूरितः तथा तत्संरूढानि कङ्कणखचितानि यानि बिडाललोचनसुहृन्दि मार्जारनेत्रसमानि वैदूर्याणि रत्नविशेषास्तेषां वीक्षया ऽवलोकनेन यद्भयं तेन उद्गच्छतामुड्डीयमानानां विभ्रमकीराणां क्रीडाशुकानां वारणे निवारणे घनाऽऽयासेन दृढयत्नेनाऽऽम्रेडितो

---

१३६ हे कल्याणि ! त्वत्करौ सुवर्णकङ्कणगतेन्द्रनीलकान्तिवीचिभिः शैवालपरिगते कमले इव शोभेते इत्याह ।

१३७ अथ त्वत्करयोः स्वाभाविको ऽरुणिमा कङ्कणपद्मरागमणिकान्त्या द्विगुणीकृतोऽपि कङ्कणगतमार्जारनयनसदृशवैदूर्यमणिदर्शनमाशङ्क्योत्पित्सुलीलाशुकनिवारणाऽऽयासेन द्विगुणीकृत इति करकमले शोणिमाऽतिशयं वर्णयति ।

विशेषतो रक्त इत्यर्थः । नैसर्गिकः स्वभावसिद्धः तावकपाण्योस्त्वत्करयोः शोणिमभरः रक्तिमविशेषः इन्धे समुज्ज्वलति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अनुगुणोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ १३७ ॥

काञ्चीकवीन्द्रकवनादपि कोमलं ते
कल्याणि पाणितलमम्बुजनाभकान्ते ।
अश्रान्तमर्थिषु बहुष्वभितन्यमान-
दानश्रमादरुणिमानमुपैति नूनम् ॥ १३८ ॥

काञ्चीति । हे कल्याणि ! हे अम्बुजनाभकान्ते ! काञ्चीनाम नगरी तत्रत्यकवीन्द्रस्य वेङ्कटाध्वरेर्ममेत्यर्थः । कवनादपि कोमलं ते पाणितलम् अश्रान्तं सततं यथा तथा बहुष्वर्थिषु अभितन्यमानस्य विस्तार्यमाणस्य दानस्य श्रमान्नूनं नियतमरुणिमानमुपैति प्राप्नोति । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १३८ ॥

न केवलं नागनगेशकान्ते
हस्तो ननु स्वर्णगतोऽधिकस्ते ।

१३८ अथ करयोः सौकुमार्यं समधिकाऽऽरुण्यं निरन्तरदानशालित्वं च वर्णयन् कविर्मत्काव्यादपि मद्गुरुवेङ्कटनाथ-वेदान्ताचार्यकाव्यादपि वा पेलवं ते करतलं निरन्तरं याचकेभ्यो वाञ्छितार्थदानादिवाऽधिकाऽऽरुण्यं भातीत्युत्प्रेक्षते ।

१३९ हे रमे ! न केवलं ते करः स्वर्णगतः (कल्पवृक्षात्) अर्थिवाञ्छितदानादधिको, यतो यं याचकमयं दानसंप्रदानीकुरुते सो ऽपि स्वर्णगतः (सुवर्णं प्राप्तः) अधिकः (आधिक्यं

यं संप्रदनीकुरुते स निःस्वं

सोऽपि क्षितौ स्वर्णगतोऽधिकः स्यात् ॥ १३९ ॥

नेति। हे नागनगेशकान्ते! नन्विति वितर्के। ते हस्तः स्वर्णगतः कल्पवृक्षादधिक इति न। अत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। तर्हि यं निःस्वं दरिद्रं संप्रदानीकुरुते दानकर्मणाऽभिप्रैतुमिच्छति स नरोऽपि स्वर्णगतः कल्पद्रोरधिक इति विरोधे सुवर्णं प्राप्तः सन् अधि बहु कं सुखं यस्य सः स्याद्भवेत्। उपजातिवृत्तम्। श्लेषालङ्कारः ॥ १३९ ॥

असावनष्टापदमर्थिनं द्रा-

गष्टापदाऽऽवासमहो विधाय।

आपत्कथादूरगमब्धिकन्ये

करोति कल्याणि करस्त्वदीयः ॥ १४० ॥

असाविति। हे अब्धिकन्ये, हे कल्याणि! असौ त्वदीयः करः अहो इत्याश्चर्ये। अनष्टा आपद्विपत्तिर्यस्य तं, पक्षे नास्ति अष्टापदं सुवर्णं यस्य च तमर्थिनं द्राक् शीघ्रम् अष्टापदस्य सुवर्णस्याऽऽवासो यस्मिन् अत एव अष्टापदस्य शारिफलस्य आवासो यस्मिन् तादृशं विधाय कृत्वा आपत्कथाया

कं सुखं यस्य तादृशः) स्यादिति कल्पवृक्षाऽधिकत्वं करयोः प्रतिपादयति।

१४० अथ विरोधाभासेन तव करः नाऽऽपदमकिञ्चनं नरं सुवर्णावासं कृत्वाऽऽपत्कथादूरगतं करोतीति त्वत्करस्य सुवर्णदातृत्वमापन्निवारकत्वं चेत्याह।

विपद्दोषव्याः दूरं गच्छति तं विपत्तिरहितं सम्पत्तिमन्तं चेति भावः । करोति । उपजातिवृत्तम । विरोधाभासालङ्कारः ॥१४०॥

दीना दानैस्त्वत्कराब्जादुपात्तै-
र्दैत्रि स्थाने स्वर्णवत्त्वं प्रपन्नाः ।
आसन्नेते सिन्धुकन्ये नदीना-
श्चित्रं नित्यं भान्ति लक्ष्मीकुमाराः ॥ १४१ ॥

दीनेति । भो सिन्धुकन्ये ! तव कराब्जात् उपात्तैः प्राप्तैर्दानैर्वितरणैर्दीनाः स्वर्णवत्त्वं हेमसम्पन्नत्वं, पक्षे शोभनसमुद्रत्वं च प्रपन्नाः सन्तः नदीनाः नैकधेतिवन्नशब्देन समासः । दीनत्वशून्या इत्यर्थः । पक्षे नदीनाम् इनाः समुद्राश्च एते आसन् । इदं स्थाने युक्तम् । युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । तथापि लक्ष्म्याः कुमाराः पुत्राः प्रियाश्च भान्तीति प्रथमार्थे चित्रं ज्ञेयम् । शालिनीवृत्तम् । समासोक्त्यलङ्कारौ । अत्र 'चित्रं नैते यज्जलध्यात्मकास्ते' इति पाठे कल्पिते सौष्ठवं विदन्तु सुधियः ॥ १४१ ॥

---

१४१ इदानीं त्वत्करात्प्राप्तैर्दानैः स्वर्णवत्त्वं (समुद्रत्वं) प्राप्ता दीना नदीनाः (सरित्पतयः) अपि लक्ष्म्याः कुमारा भवन्तीति विचित्रमर्थं पुरस्कृत्य त्वत्तः प्राप्तसंपदो दीनाः स्वर्णवत्त्वं (सुवर्णवत्त्वं) प्राप्य लक्ष्मीप्रीतिपात्रतया पुत्रतुल्याः सन्तो न दीना दैन्यरहिता भवन्तीति श्लेषवैचित्र्येणाह ।

क्वणत्कनककङ्कणोज्ज्वलमणीघृणिश्रेणिका-
महासरिदुदञ्चितं मकरमत्स्यरेखावृतम् ।
प्रसह्य मधुनाशनं कृतवतेव कृष्णेन ते
कराम्बुरुहमिन्दिरे कलितपीडनं राजते ॥ १४२ ॥

क्वणदिति । हे इन्दिरे ! क्वणतां शब्दायमानानां कनककङ्कणानाम् उज्ज्वलमणीनां घृणिश्रेणिः किरणपङ्क्तिरेव महासरित्तस्याम् उदञ्चितं शोभितं, मकरमत्स्यरेखाभिश्चिह्नीभूताभिः पक्षे मकरमत्स्यपङ्क्तिभिश्चाऽऽवृतं ते कराऽम्बुरुहं प्रसह्य बलान्मधुनामदैत्यस्य नाशनं मधुना पुष्परसेन अशनं च कृतवता कृष्णेन भ्रमरेण च कृष्णवर्णत्वात्कलितपीडनं कृतमर्दनं राजते पृथ्वीवृत्तम् । रूपकश्लेषालङ्कारौ ॥ १४२ ॥

स्वर्णस्फुरद्बहुविधोर्मिकमब्धिकन्ये
रत्नाकरं तव करं निगदन्ति सन्तः ।
आक्रान्तसर्वभुवनो हि जनार्दनोऽसौ
दुर्धर्षतां व्रजति यस्य परिग्रहेण ॥ १४३ ॥

स्वर्णेति । हे ऽब्धिकन्ये ! हि यस्मादाक्रान्तं सर्वभुवनं जलं

---

१४२ समुल्लसत्सुवर्णकङ्कणमणिकिरणपरम्परारूपमहासरिति शोभितं त्वत्कराऽम्भोजं तत्स्थमकरन्दाऽशनं कृतवतेव भृङ्गेण मधुनाशनेन भगवता च कृतपीडं कृतपरिग्रहं च राजतइत्याह ।

१४३ सुवर्णविलसन्नानाविधाऽङ्गुलीयकं ते करं जलविलसन्नानाविधतरङ्गं रत्नाकरं (रत्नानामाकरं, समुद्रं च) निगदन्ति, यस्य करस्य जलधेश्च परिग्रहेण आक्रान्तसकललोकः समाक्रान्तसर्वजलश्च जनार्दनो दुर्धर्षो भवतीति श्लेषेण समुद्ररूपत्वं करस्य ब्रूते ।

लोकश्च येन स जनार्दनो जनपीडकश्च यस्य करस्य रत्नाकरस्य च परिग्रहेण स्वीकारेण दुर्धर्षतामजय्यतां व्रजति तं तव करं रत्नाकरं च सन्तः स्वर्णस्य स्फुरन्त्यो बहुविधा ऊर्मिकाः, पक्षे सुष्ठु अर्णसस्तोयस्य स्फुरन्त्यो बहुविधा ऊर्मयश्च यस्मिन् तं स्वार्थे कः। रत्नाकरं रत्नखनिं सिन्धुं च निगदन्ति रूपकश्ले० वस०॥१४३॥

पालकं सुमनसां तव स्थिर-
च्छायमब्धितनये समाश्रये ।
पञ्चशाखमिह भव्यकल्पकं
दानवारिपदपोषणक्षमम् ॥ १४४ ॥

पालकमिति । हे ऽब्धितनये! सुमनसां देवानां पुष्पाणां च पालकं रक्षकम्, एवं स्थिरा छाया कान्तिरनातपश्च यस्य तं पुनर्दानवारेरिन्द्रस्य दानस्य वारिणश्च पदपोषणे राज्यरक्षणे मूलसंवर्धने च क्षमम् । अत इह भव्यं कल्याणं कर्तुं क्षमं कल्पद्रुं च तव पञ्चशाखं हस्तं विस्तृतशाखं चोपाश्रये । रथोद्धतावृत्तम्। श्लेषालङ्कारः ॥ १४४ ॥

जननि मरकतादिः सार्धमारक्तरत्नै-
र्विधुमुखि निहितस्ते व्यर्थ एवोर्मिकासु ।

---

१४४ सुमनसां देवानां पुष्पाणां च पालकं स्थिरकान्तिमचलाऽनातपं, शुभप्रदं शुभकल्पवृक्षरूपं च दानोदकपोषणपटुमिन्द्रपदपोषकञ्च शाखापञ्चककलितं करं च समाश्रये इति श्लेषेण करस्य कल्पवृक्षरूपत्वमाह ।

१४५ मातस्तवाऽङ्गुलीयकेषु गारुत्मतादिनानावर्णमणिनिधानमङ्गुलिविसृत्वराकिरणाङ्कुरैररुणतां भजतामेषां केवलपद्मरागरूपता-

प्रसृमरकरदीधित्यङ्कुरैरङ्गुलीनां
परिभजति यतो ऽसौ पद्मरागाऽविशेषम् ॥ १४५ ॥

जननीति । हे विधुमुखि, जननि ! ते ऽङ्गुलीनामूर्मिकासु निहितो मरकतादिर्यतः प्रसृमरैः कराणां दीधितीनाम् अङ्कुरैः पद्मरागेण माणिक्येनाऽविशेषम् अभेदं भजति ततः व्यर्थ एव निहितः । मालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गतद्गुणालङ्कारौ ॥ १४५ ॥

रागं रमे तव शुभाऽङ्गुलिसङ्गलब्धं
वीटी मुरान्तकमुखे प्रकटीकरोति ।
मुक्तासुचूर्णनवपूगगनागवल्ली-
पर्णात्मनो न खलु रागकथा ऽन्यथा ऽस्याः ॥ १४६ ॥

रागमिति । हे रमे! तव शुभाऽङ्गुलिसङ्गेन लब्धं रागं रक्तिमानं वीटी कर्त्री मुरान्तकस्य हरेर्मुखे प्रकटीकरोति । अन्यथैवं नो चेत् मुक्तासुचूर्णं नवपूगश्च तौ गच्छति तस्या नागवल्ल्याः पर्णान्येवात्मा स्वरूपं यस्यास्तस्या अस्याः वीट्याः रागकथा रक्तिमवार्तापि न खलु । वसन्ततिलका । तद्गुणकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ ॥ १४६ ॥

पथ्या व्यर्थमेवेत्यङ्गुलीनां रक्तिमाऽतिशयं वर्णयन्नाह ।

१४६ मातस्त्वया भगवतो मुखे समर्पिते ताम्बूले शुभ्रचूर्णक्रमुकहारितनागवल्लीपत्ररूपे रक्तिमाऽसम्भवात्त्वदङ्गुलीसङ्गादेवाऽकृत्रिमसङ्क्रान्तिरतस्ताम्बूलरागोत्पादकतया ततो ऽधिकमारुण्यं ते कराङ्गुलीनामिति वर्णयति ।

भवाऽन्धकूपे पतिताय मह्यं
दुर्मोचकर्मोत्करकर्कशाय ।
कराऽवलम्बं कमले ददासि
तदञ्चलं ते तत एव रक्तम् ॥ १४७ ॥

भवेति । हे कमले ! भव एवाऽन्धप्रधानः कूपस्तस्मिन् । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासः । पतिताय तथा दुःखेन मोक्तुं शक्यानां कर्मणाम् उत्करेण समूहेन कर्कशाय कठिनाय मह्यं वेङ्कटकवये करावलम्बं करग्रहं ददासि तत एव हेतोः तदञ्चलं कराग्रं रक्तमिति भावः । उपजातिवृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १४७ ॥

अथ नखवर्णनम्—

दधति नखास्तवाऽम्ब तनुहेमलताभभुजा-
रुचिरकराऽरविन्दचलदङ्गुलिकोटिजुषः ।
सरयसरस्वतीझरसमापतनोपनत-
ह्रदतनुवीचिकाऽञ्चलसमुज्ज्वलफेनतुलाम् ॥ १४८ ॥

दधतीति । हे ऽम्ब ! तन्व्याः हेमलताभायाः सुवर्णवल्लीतुल्यायाः भुजायाः सम्बन्धिनि रुचिरकराऽरविन्दे चलताम-

---

१४७ अथ दुस्त्यजकर्मौघकठिनतराय संसाराऽन्धकूपपतिताय मह्यं यतः करावलम्बं ददासि तत एव सुकुमारतरे ते करे ऽरुणिमोपगम इत्याह ।

१४८ इदानीं कृशसुवर्णवल्लरीसमबाहुसुन्दरपाणिकमलाग्रचलदरुणाङ्गुल्यग्रगताः शुभ्रास्तव नखाः सरस्वतीसरिद्ध्रदजह्वीचीविलसत्फेनसाधर्म्यं दधतीत्याह ।

ङ्गुलीनां कोटीरग्राणि जुषन्ते ते तव नखा नखराः श्येन सहितस्य सरस्वत्या नद्याः झरस्य समापतनेनोद्गतस्य जातस्य ह्रदस्य तनुवीचिकानां सूक्ष्मलहरीणां समुज्ज्वलानां फेनानां डिण्डीराणां तुलां दधति । नर्कुटकं वृत्तम् । उपमारूपकालङ्कारौ ॥ १४८ ॥

समाननामा स विधुः समानशे
दशेह भावानिति मातरीर्ष्यया ।
प्रशस्तयोस्तावकहस्तयोर्विधु-
र्दशाऽवतारान्विदधे नखात्मना ॥ १४९ ॥

सेति । समानं नाम यस्य स इति बहुव्रीहौ कृते ज्योतिर्जनपदेत्यादिना सभावस्य दुर्निवारत्वात् मानेन तुलया सहितं समानं नामाऽभिधा यस्य स विधुर्विष्णुः दश भावान्मत्स्यादिरूपाणि समानशे संप्राप इति ईर्ष्यया ऽक्षमया । अक्षान्तिरीर्ष्येत्यमरः । विधुश्चन्द्र इह प्रशस्तयोस्तावकयोर्हस्तयोर्नखात्मना नखरूपेण दशाऽवतारान्विदधे । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ १४९ ॥

विभाति वाराशिवरेण्यकन्या-
प्रशस्तहस्तोल्लसितो नखात्मा ।

---

१४९ विधुत्वेन समानाऽभिधो विष्णुर्दशाऽवतारान्विदधे इतीर्ष्येयेव विधुः (चन्द्रः) त्वत्करनखदशकरूपेणाऽवतीर्ण इति करे नखानां विशदानां चन्द्ररूपत्वमुत्प्रेक्षते ।

१५० भगवतीकरविराजमानो नखात्मा चन्द्रो विगतचित्रानक्ष-

विधुर्विचित्रागम एव नूनं
नाऽसौ तुलामेति यतः कदापि ॥ १५० ॥

विभातीति । वाराशिवरेण्यस्य सिन्धुश्रेष्ठस्य कन्यायाः प्रशस्ते हस्ते उल्लसितः शोभितः असौ नखात्मा विधुर्नूनं निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । यतो विशिष्टः चित्रागमः वृद्धिह्रासाऽपक्षयशून्यरूपाऽऽश्चर्यप्राप्तिर्यस्मात्ततस्तुलामन्यसाम्यं नैति । अथ च यतः कन्याराशियुक्ते प्रशस्ते हस्तनक्षत्रे उल्लसितो ऽप्ययं विधुर्विगतः चित्रागमः चित्रानक्षत्रप्राप्तिर्यस्य सः अतस्तुलाराशिं नैति न प्राप्नोति। उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥१५०॥

क्षत्रं तदेव कथयन्ति बुधाः क्षतेभ्यो
यत्त्रायते यदुपतेर्दयिते ततो ऽहम् ।
यत्प्रत्युत क्षतशतं तनुते प्रियाऽङ्गे
नक्षत्रमेव तदवैमि नखं त्वदीयम् ॥ १५१ ॥

क्षत्रमिति । हे यदुपतेर्दयिते ! यत्क्षतान्नाशात्त्रायते तदेव क्षत्रं क्षत्रिय इति बुधाः कथयन्ति प्रत्युत पुनर्यत्त्वदीयं नखं नास्ति खं सुखं यस्मान्नखरं च प्रियाङ्गे क्षतानां शतं वितनुते ततो हेतोस्तन्नखं क्षत्रमिति नाऽवैमि । तर्हि नक्षत्रं तारकैव जानामीति युक्त्युक्त्या निरुक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १५१ ॥

असमागमस्तुलाराशिगो न भवतीति वैचित्र्यमाविष्कुर्वन् प्रसिद्धचन्द्राद्विचित्रो ऽयं नखचन्द्रो निरुपम इत्याह ।

१५१ क्षतात् त्रायते यत्तत् क्षत्रमिति क्षत्रपदव्युत्पत्तेः प्रसिद्धत्वात् क्षतात् त्राणं तु दूरे वैपरीत्येन यो भगवतो ऽङ्गे क्षतान्युत्पादयति स कथं क्षत्रपदवाच्यः स्यादतस्तं न क्षत्रं कलये इति सचमत्कारं नखस्य नक्षत्ररूपत्वं प्रतिपादयति ।

अथ करकमले कवयति—

पाथोजाक्षभुजान्तरालवसतेः पद्मालयायाश्चिरं
पाण्योर्दक्षिणवामयोः स्थितिमती पद्मे दिशेतां श्रियम् ।
तत्रैकं हरिदृश्ययोर्मुकुलितं खेदाददाक्षिण्यत्व-
योगोत्थाद् ध्रुवमन्यदेति हसितं दाक्षिण्यशाल्याश्रयात् ॥१५२॥

पाथोजेति । पाथोजाऽक्षस्य कञ्जनेत्रस्य हरेर्भुजाऽन्तराले वसतिर्यस्यास्तस्याः पद्माऽऽलयाया लक्ष्म्याः दक्षिणवामयोः पाण्योः करयोः स्थितिमती पद्मे कमले श्रियं दिशेतां, तत्र पद्मद्वयमध्ये हरिणा द्रष्ट्रा दृश्ययोर्द्रष्टुं योग्ययोर्ययोर्मध्ये एकं सा संमुखे स्थिता ऽतो वामकरगं तदेव मुकुलितं हरेर्दक्षिणचक्षुषः सूर्यत्वादिति भावः । अत्र प्रमाणानि 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे' इति मुण्डकश्रुतिः । नन्वत्र कस्य सूर्यत्वं कस्य वा चन्द्रत्वम्? इति चेच्छृणु युक्तिम् । दक्षिणचक्षुषो मुख्यत्वात्सूर्यत्वं ग्राह्यं, याजुषसर्वानुक्रमारम्भे श्रुतिरपि 'अथ मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाऽधिष्ठितं शुक्लानि यजूंषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप विवस्वन्तम्' इति । तत्र ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । अदाक्षिण्यं वामाङ्गत्वमनौदार्यं चाऽस्यास्तीति तद्वतो योगाद् उत्थादुत्पन्नात्खेदाद्दुःखादिति। अन्यद्दाक्षिण्येन दक्षिणत्वेनौदार्येण

———

१५२ हरिवक्षस्स्थलविराजमानभगवतीकरगते कमले श्रियं दत्तां, हरिणा दृश्ययोर्ययोः पद्मयोर्मध्ये वामकरगतं निजसंमुखाऽवस्थितचन्द्ररूपहरिनेत्रकिरणसंपर्कान्मुकुलितं, दक्षिणकरस्थं च सूर्यात्मकहरिनेत्रसांमुख्याद्विकासितमिति सचमत्कारं दर्शयति ।

च शालते तस्य । ताच्छील्ये णिनिः । आश्रयाद्धसितमेति । त्रिकाश्रित्वे उत्प्रेक्षा । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १५२ ॥

अथ रोमालिं वर्णयति—

रोमालिं द्रागुद्गतां नाभिरन्ध्राद्
व्यालीं विद्मः पद्मगेहे भवत्याः ।
गाढोरोजस्मेरहाराऽग्रजाग्र-
द्रत्नं नूनं तच्छिरःस्थं प्रतीमः ॥ १५३ ॥

रोमालिमिति । हे पद्मगेहे ! नाभेः रन्ध्राद्बिलात् उद्गतां रोमालिं व्यालीं विद्मः जानीमः यतः ततो नूनं गाढयोरुरोजयोः स्मेरस्य विकसितस्य हारस्याऽग्रे जाग्रद्दीप्यमानं रत्नं मणिं तच्छिरःस्थं व्यालीशिरःस्थम् इति प्रतीमः विद्मः । शालिनीवृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १५३ ॥

शौरेः सूरात्मनोऽक्ष्णः समजनि यमुनेत्युद्गतेर्ष्यैव गङ्गा
जाताङ्घ्रौ तस्य गौणी किल तदपि तत्रापत्यतेत्यत्र निन्दाम् ।

---

१५३ हे रमे ! तव नाभिरन्ध्रान्निःसृतां नीलां रोमालिं सर्पिणीं जानीमः, पीवरकुचतटविलुठद्धारनायकमणिं च तच्छिरःस्थं भासुरं रत्नं प्रतीम इति रोमालीं व्यालीत्वेन वर्णयति ।

१५४ हे मातः ! भगवतः सूर्यात्मकान्नेत्राद्यमुना ऽजनीति सञ्जातेर्ष्यैव गङ्गा तत्पादादुद्भूता, पुनरात्मसाम्यगर्वं वहन्तीं तां निन्दितुमिव पादजायास्तस्या औरसत्वाऽभावेन गौणाऽपत्यतां प्रख्यापयन्ती

तस्याः कर्तुं तवाऽसौ किमभवदुदरे भानुजा रोमराजि-
व्याजाद्विश्वाम्ब पत्न्याविदुरुदरभवं मुख्यवृत्त्या ह्यपत्यम्॥१५४॥

शौरेरिति। हे विश्वाऽम्ब! शौरेः श्रीकृष्णस्य सूरात्मनः सूर्यरूपस्य अक्ष्णः सकाशाद्यमुना समजनि उत्पन्ना इति उद्गता ईर्ष्या अक्षमा यस्याः सेव गङ्गा भागीरथी तस्य शौरेरङ्घ्रौ चरणे जाता, तथापि तदपि तवाऽपत्यता तोकता गौणी गुणाद्यागता किल। कुत? इति चेत् हि यस्मात् पत्न्याः उदरभवं साक्षाज्जठरभवं मुख्यवृत्त्या शक्तिवृत्त्या अपत्यम् औरसं विदुः। तदुक्तं विज्ञानेश्वरे दायभागविभागावसरे दशविधपुत्राणाम् 'औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुत' इति। इति तस्या भागीरथ्याः निन्दां कुत्सां, निन्दा स्यादपवादे ऽपि कुत्सायामपि योषिति इति मेदिनी। कर्तुं तव लक्ष्म्याः उदरे रोमराजेः रोमावलेर्व्याजात्कपटात् अभवदुत्पन्ना किम्? उत्प्रेक्षाकैतवापन्हुत्यलङ्कारौ। स्रग्धरावृत्तम्॥ १५४॥

जेतुं कंसारिमुष्टी व्यवसितमाधिकामाजि सद्यस्तनक्ष्मा-
भृद्भ्यामभ्याशदेशे तव जयति रमे रोमरूपा शतघ्नी।

यमुना त्वदुदरे रोमावलिरूपेणोद्भूयौरसत्वेन तां निन्दतीवेति चातुर्येण रोमावल्या यमुनारूपत्वं प्रतिपादयन्नाह।

१५५ सुरतसङ्गरे भगवतो मुष्टी जेतुं ते स्तनपर्वतरूपराजभ्यामुद्युक्त,मत एव तत्समीपे रोमावलिरूपा शतघ्नी न्यस्ता भाति, त्वज्जघनरूपे सज्जे घने च पर्वतमण्डले नाभी यच्छतमुखनिर्गत्वरतप्त-

दत्ते नाभी रमे सज्जघनधरणिभृन्मण्डले यन्मुखोद्य-
त्तप्तायःपिण्डपातस्थलनियमकृते क्लृप्तगर्तप्रतीतिम् १५५॥

जेतुमिति। हे रमे! कामाऽऽजौ इत्यधिकामाजि मदनयुद्धे सुरते इत्यर्थः। शत्रुभूतौ कंसारेर्भगवतः मुष्टी प्रति जेतुं सद्यो भवौ सद्यस्तनौ यौ क्ष्माभृतौ राजानौ पक्षे सद्यः यौ स्तनक्ष्माभृतौ कुचपर्वतौ ताभ्यां कर्तृभ्यां व्यवसितं निश्चितमित्यर्थः। ततस्तयोः अभ्याशदेशे समीपे तव रोमरूपा शतघ्नी जयति। यन्मुखोद्यत्तप्तायसः पिण्डः गोलकः तस्य पातस्थलस्य नियमकृते निश्चयार्थं कल्पिते सज्जे सन्नद्धे घने निबिडे धरणिभृन्मण्डले नितम्बपर्वतदेशे च शरव्यरूपे नाभिः क्लृप्तस्य गर्तस्य प्रतीतिं प्रत्ययं दत्ते ददातीत्यर्थः। स्रग्धरावृत्तम्। श्लेषरूपकोत्प्रेक्षालङ्काराः। अत्र रोमरेखाख्ययन्त्रमित्यपि पाठः॥ १५५॥

अभ्युद्यताऽऽस्यसुरभिग्रहणाय रोम-
रेखाषडङ्घ्रिततिरम्ब पथि प्ररूढम्।
उत्तुङ्गसङ्गतमुरोजगिरीन्द्रयुग्म-
मुल्लङ्घितुं चिरमुपायमुदीक्षते किम्॥ १५६॥

अभीति। हे अम्ब! रोमरेखैव षडङ्घ्रीणां भ्रमराणां ततिः

ऽयोगोलपाताय विरचितगर्तभ्रान्तिं जनयतीति रोमालिं शतघ्नीरूपेण वर्णयति।

१५६ अधररसस्य सौरभग्रहणाय प्रवृत्ता रोमरेखारूपा मधुकरपटली मार्गमाक्रम्य स्थितमुन्नतकुचगिरियुग्ममुल्लङ्घितुमूर्ध्वमुखी भूत्वा समुद्वीक्षिते किमित्युत्प्रेक्षमाणो भृङ्गालिरूपतां रोमपङ्क्तेः प्रतिपादयति।

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै,ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी—मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैत—ब्रह्मनिरूपणपरम्—श्रीभाष्यकर्तां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १०

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी)ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । ३

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता । (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, श्रीलक्ष्मणदासपुस्तकालय.